

T.C.
SİNOP ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

UYGUR GÖÇLERİ
(BAŞLANGICINDAN 13. YÜZYILIN SONUNA KADAR)

GÖZDE ÇELİK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
DOÇ. DR. ZEKİYE TUNÇ

SİNOP - 2024

TEZ KABUL

GÖZDE ÇELİK tarafından hazırlanan “**UYGUR GÖÇLERİ (BAŞLANGICINDAN 13. YÜZYILIN SONUNA KADAR)**” başlıklı bu çalışma, 18.07.2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından **YÜKSEK LİSANS tezi** olarak kabul edilmiştir.

Başkan	Doç. Dr. Zekiye TUNÇ Sinop Üniversitesi / Fen Edebiyat Fakültesi	İmza
---------------	---	------

Üye (Danışman)	Doç. Dr. Zekiye TUNÇ Sinop Üniversitesi / Fen Edebiyat Fakültesi	İmza
---------------------------	---	------

Üye	Doç. Dr. Erhan YOSKA Erciyes Üniversitesi / Edebiyat Fakültesi	İmza
------------	---	------

Üye	Dr. Öğr. Üyesi Serhat ALTINKAYNAK Sinop Üniversitesi / Fen Edebiyat Fakültesi	İmza
------------	--	------

Enstitü Müdürü

Doç. Dr. Hüseyin Turan ARAT

.....

ETİK BEYANI

Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Gözde ÇELİK

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

UYGUR GÖÇLERİ (BAŞLANGICINDAN 13. YÜZYILIN SONUNA KADAR)

GÖZDE ÇELİK

SİNOP ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

DANIŞMAN:DOÇ. DR. ZEKİYE TUNÇ

Uygurlar, milattan önceden itibaren Türkistan'da konar göçer olarak yaşamış bir Türk kavmidir. Kendi devletlerini kurana kadar, Töles boylar konfederasyonu dahilinde diğer kavimlerin egemenliği altında yaşamışlardır. Uygur Kağanlığı, Kök Türk mirasını devralıp, yüz yıla yakın bir süre her açıdan gelişmiş güçlü bir devlet olarak var olmuştur. Bu süreçte Uygur kültür ve medeniyeti gelişerek çağın çok ötesine geçmiş ve Uygur adı Türk tarihinin en önemli sayfalarına yazılmıştır. Uygur Kağanlığı'nın yıkılışıyla birlikte, Uygur boyları toplu olarak Doğu Türkistan ve Kuzey Çin'e göç etmiş ve bu bölgelerde ikamet etmeye başlamışlardır. Bu büyük göç olayının ardından, Uygurlar kendi küçük devletlerini kurmuş; daha sonra Kitanlar ve Moğollar gibi kavimlerin egemenliği altına girerek bu toplulukları her açıdan etkileri altında bırakmışlardır. Selçuklu ve Karahanlı devletlerinin kuruluş aşamalarında da yer aldığı düşünülen Uygurlar, bu devletler aracılığı ile de Uygur kültür ve sanatının Türk-İslam medeniyetini şekillendirmesine de vesile olmuşlardır. Moğollar, Türkistan'daki bütün kavimleri egemenlikleri altına almaya başladıklarında, Uygurlar kendi istekleri ile Moğol egemenliğini tanımışlardır. Bu hadiseden sonra Moğol Devleti'nin merkez teşkilatında yer alan Uygurlar, genişleyen Moğol toprakları dolayısıyla pek çok farklı coğrafyaya gitme imkânı bulmuş ve hatta Anadolu'da müstakil bir beylik dahi kurmuşlardır. Uygurlar, Moğol devletlerinin ve daha pek çok diğer kavmin Türkleşmesini sağlamışlardır. Gittikleri coğrafyalarda daha çok kültürel izler bırakan Uygurların göç serüveninin izleri bugün Çin, Kore ve Anadolu gibi farklı coğrafyalarda görülmektedir.

ANAHTAR KELİMELE: Türkler, Uygurlar, Türkistan, Göç

Temmuz 2024, 157 Sayfa

ABSTRACT

MSC THESIS

UIGHUR MIGRATIONS (FROM ANCIENT TIMES TO THE END OF THE 13TH CENTURY)

GÖZDE ÇELİK

**SINOP UNIVERSITY INSTITUTE OF GRADUATE PROGRAMS
DEPARTMENT OF HISTORY**

SUPERVISOR: ASSOC. PROF. DR. ZEKİYE TUNÇ

The Uighurs were a Turkic tribe that lived as nomads in Turkistan long before the Common Era. Until they established their own state, they lived under the rule of other tribes within the Töles confederation. The Uighur Khanate, inheriting the legacy of the Kök Türks, existed as a powerful state for nearly a century. During this period, Uighur culture and civilization developed far beyond its time, securing a prominent place in the most significant chapters of Turkish history. After the collapse of the Uighur Khanate, the Uighur tribes migrated collectively to East Turkestan and Northern China, where they began to settle. Following this mass migration, the Uighurs established their own small states and later came under the dominion of Khitans and Mongols, whom they influenced in many aspects. Uighurs are also thought to have played a role in the establishment of the Seljuk and Karahanid states, contributing to the shaping of Turkish-Islamic civilization through their culture and art. When the Mongols began to dominate all the tribes in Turkistan, Uighurs voluntarily accepted Mongol rule. Following this, Uighurs became part of the Mongol Empire's central administration, and due to the expanding Mongol territories, they had the opportunity to travel to many different regions, even establishing an independent principality in Anatolia. The Uighurs contributed to the Turkification of the Mongol states and many other tribes. The traces of the Uighurs' migration adventure can still be seen today in diverse regions such as China, Korea and Anatolia.

KEYWORDS: Turks, Uighurs, Turkistan, Migration

July 2024, 157 Page

TEŞEKKÜR

Uygurlar, milattan önceden itibaren varlık göstermiş ve Türk tarihinin şekillenmesinde hayati bir rol üstlenen önemli bir Türk boyudur. Yüksek kültür ve medeniyet seviyesine ulaşan Uygurlar, gerçekleştirdikleri göç hareketleri aracılığıyla bu kültür ve medeniyeti farklı milletlere ve coğrafyalara taşımışlardır. Uygur kültür mirasının izlerine yalnızca Türkistan’da değil, aynı zamanda İran ve Anadolu gibi farklı coğrafyalarda rastlanması, bu medeniyetin etkisinin ne denli geniş çaplı olduğunu da göstermektedir. Nitekim Uygurların bizzat meydana getirdikleri maddi kültür eserlerinden bazıları bugün Avrupa müzelerinde sergilenmektedir. Bu bağlamda, Uygur medeniyeti yalnızca Türk dünyası için değil, dünya kültür tarihi açısından da kalıcı etkiler yaratmış ve evrensel bir kültürel mirasın temel taşlarından biri olmuştur. Uygurların siyasî ve kültürel tarihi, diğer milletlerle etkileşimleri, günümüze yakın tarihlerdeki göçleri gibi konular üzerine pek çok detaylı araştırma yapılmıştır; ancak bizim çalışmamızın konusunu ihtiva eden XIII. yüzyıl sonuna kadar ki Uygur göçleri tek bir araştırma altında henüz toplanmamış görünmektedir.

“Uygur Göçleri” isimli çalışmamız dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmada kullanılan birinci el kaynaklar tanıtılmış ve atlı bozkır kültürü hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde Uygurların adı, kökenleri, anayurtları, tarih sahnesine çıkışları ve Uygur Kağanlığı gibi konular aktarılmıştır. Üçüncü bölümde, Uygurların 840 göçü, göç sonrası durumları ve yerleştikleri yeni yurtlarındaki faaliyetleri incelenmiştir. Dördüncü ve son bölümde ise tarihi süreç boyunca çeşitli Uygur göçlerinin yaşandığı düşünülen bazı coğrafyalar ve buralardaki Uygurların faaliyetleri ile bıraktıkları etkiler ele alınmıştır.

Bu çalışmayı hazırlarken bana her zaman yön gösteren ve emek veren değerli danışmanım Doç. Dr. Zekiye TUNÇ’a teşekkürü borç bilirim. Ayrıca maddi ve manevi destekleri için aileme teşekkür ederim.

Gözde ÇELİK

Sinop 2024

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL	ii
ETİK BEYANI.....	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	x
1. GİRİŞ	1
2. UYGURLARIN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI VE ÖTÜKEN UYGUR DEVLETİ	10
2.1. Uygurların Adı ve Kökenleri	10
2.1.1. Uygur adı	10
2.1.2. Uygurların kökeni	12
2.2. Uygurların Ana Yurtları ve Yayıldıkları Sahalar.....	14
2.3. Uygurların Tarih Sahnesine Çıkışı	21
2.3.1. Asya Hunları döneminde Uygurlar	21
2.3.2. Tabgaçlar döneminde Uygurlar	24
2.3.3. Juan-Juanlar döneminde Uygurlar	26
2.3.3.1. Fu-fu-lo kabilesinin bağımsız devleti	28
2.3.4. Kök Türkler döneminde Uygurlar	29
2.4. Ötüken Uygur Devleti (744-840).....	33
2.4.1. Kuruluşu ve yükselişi.....	33
2.4.2. Hanedan değişikliği	36
2.4.3. Uygur Devleti'nin zayıflaması ve yıkılışı.....	38
3. BÜYÜK UYGUR GÖÇÜ (840).....	43
3.1. Göç Yolları ve Güzergâhları	43
3.2. Göçün Sebepleri ve Sonuçları.....	44
3.3. Göç Sonrası Uygurların Faaliyetleri	46
3.3.1. Sha-Chou şehri Uygurları	48
3.3.2. Kansu Uygur Devleti	49
3.3.2.1. Sarı Uygur (Kansu) kültürü	52

3.3.3. Kao-ch'ang (Koço) Uyğur Devleti	54
3.3.3.1. Turfan Uyğur kültürü.....	56
3.3.4. Karahanlı Devleti ve Uyğurlar.....	60
3.3.4.1. Karahanlı Devleti'nde Uyğur izleri	63
3.3.5. Karahıtay Devleti ve Uyğurlar.....	64
3.3.5.1. Kitanlarda Uyğur Tesirleri.....	67
3.3.6. Moğol istilasının Uyğur göçlerine etkisi.....	70
3.3.6.1. Cengiz Han ve Uyğurlar	70
3.3.6.2. Moğol Devleti'nde Uyğur tesirleri	73
3.3.6.3. Moğol Devleti parçalandıktan sonra Uyğurlar	81
3.3.6.4. Çağatay Hanlığı'nda Uyğur tesirleri.....	82
3.4. Uyğur Destanlarında Göç	86
4. TÜRKİSTAN DIŞINA UYGUR GÖÇLERİ	90
4.1. İran'a Uyğur Göçleri.....	90
4.1.1. İran Moğolları (İlhanlılar) ve Uyğurlar	90
4.1.1.1. İlhanlı teşkilat ve kültürü içerisinde Uyğurlar	91
4.1.2. İlhanlı Devrinde çeşitli bölgelerde Uyğurlar	94
4.2. Anadolu'ya Uyğur Göçleri	98
4.2.1. Moğol idaresinde Anadolu'da Uyğurlar	99
4.2.1.1. Uyratlar	100
4.2.1.2. Tac-ı Kızıl ailesi.....	102
4.2.1.3. Eretna (Ertene) ailesi	103
4.2.1.4. Hotenî ailesi	105
4.2.1.5. Nureddin Caca Bey	108
4.3. Çin'de Uyğur Varlığı	109
4.3.1. T'ang Hanedanlığı döneminde Çin'de Uyğur ikameti.....	110
4.3.2. Yuan Hanedanlığı döneminde Uyğurlar	112
4.3.2.1. Turfan Uyğurlarının Kansu'ya göçü.....	116
4.4. Diğer Bölgelere Uyğur Göçleri.....	117
4.4.1. Amerika'ya Uyğur göçü iddiası.....	117
4.4.2. Uyğur Samga ve Xie ailesinin Kore'ye göçü	118
4.4.3. Doğu Avrupa'da Uyğur varlığı.....	121
4.4.3.1. Altın Orda (1241-1502) ve Uyğurlar	122

4.4.3.2 Altın Orda Hanlığı'nda Uygur tesirleri.....	123
5. SONUÇ	127
KAYNAKÇA.....	130
EKLER	142
ÖZGEÇMİŞ	147

KISALTMALAR

Akt.	: Aktaran
AÜ DTCF	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi
bk.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
drl.	: Derleyen
ed.	: Editör
GEFAD	: Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi
haz.	: Hazırlayan
HÜTAD	: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi
İÜEF	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
nşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa Sayısı
SUTAD	: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TDA	: Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
TDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDAYB	: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TEKE	: Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim
TTK	: Türk Tarih Kurumu
UÜFEF	: Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
vd.	: Ve diğerleri

1. GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU, KAPSAMI, AMACI VE YARARLANILAN KAYNAKLAR

Çalışmamızın konusu “Uygur Göçleri” olarak belirlenmiş olup, Uygurların tarih sahnesine çıkışlarından XIII. yüzyıl sonuna kadar gerçekleştirdikleri göç hareketlerini, bu göçlerin sebeplerini ve sonuçlarını ele almayı amaçlamaktadır. Uygurların Türkistan coğrafyası dâhilinde ve Türkistan dışındaki farklı coğrafyalara gerçekleştirdikleri göç hareketlerinin kültürel ve tarihi açılarından kısa ve uzun vadeli etkilerini ele almayı hedeflemektedir.

Çalışmanın kapsamı, erken Uygur topluluklarının tarihi kaynaklarda ilk belirmeye başladıkları dönemden başlayarak, bir devlet olarak ortaya çıkmaları ve sonrasında gerçekleştirdikleri göç olayları ile devam etmekte, Türk ve dünya tarihinde önemli bir yer edindikleri XIII. yüzyılın sonuna kadar gerçekleşen göç hareketlerini ve bunların sonuçlarını kapsamaktadır. Öncelikle, Uygurların kaynaklarda ilk defa nasıl yer aldıkları, bu dönemde hangi isimle anıldıkları, nerede yaşadıkları, dâhil oldukları sosyal yapı ve genel durumları incelenecektir. Ardından, Uygurların bir devlet olarak ortaya çıkmaları ve bu devletin genel durumuna değinilecektir. Daha sonra, Uygurların gerçekleştirdikleri önemli göç hareketleri incelenerek bu göç hareketleri hakkında bilgi verilecektir.

Çalışmamızın amacı, Uygurların tarih sahnesine çıkışlarından XIII. yüzyıla kadar gerçekleştirdikleri göç hareketlerini tespit etmek; bu göçlerin coğrafi dağılımını, nedenlerini, süreçlerini ve sonuçlarını inceleyerek tarihî, sosyal ve kültürel öneminin ortaya koymaktır. Bu bağlamda, Uygurların ne zaman, nerelere ve neden göç ettikleri gibi sorulara yanıt aranırken, göçler sebebiyle gerçekleşen etkileşimlerin yanı sıra, göçlerin siyasal, sosyal ve kültürel sonuçlarının da incelenmesi hedeflenmektedir. Nihai amaç, Uygur göçlerinin Türk ve dünya tarihi üzerinde ne gibi etkiler bıraktığını anlamak ve bu hareketlerin tarihi süreç içerisindeki yerini ortaya koymaktır.

Uygurlar, eski Türk kavimleri arasında önemli bir yere sahiptir. Genel olarak “yerleşik hayata geçen ve tarım yapan ilk Türk topluluğu” olarak tanınan Uygurlar, daha pek çok konuda ilk olmaları ile bilinmektedir. Tarih boyunca çeşitli sebeplerle farklı coğrafyalara

göç etmiş ve diğer kavimleri derinden etkiledikleri gibi bu coğrafyalarda kendilerinden önemli izler de bırakmışlardır.

Uygur Türklerinin tarihi, yaşadıkları ve göç ettikleri yerler hakkında bilgi içeren pek çok kaynak bulunmaktadır. Bu kaynaklardan en önemlileri Eski Türk Yazıtları ve Çin Tarihleri, doğulu ve batılı tarihçilerin veya seyyahların eserleridir. Bunların yanı sıra, arkeolojik buluntular ve destanlar da Uygur Türklerinin tarihine hatırı sayılır düzeyde ışık tutmaktadır. Çalışmamızda kullanılan birinci el kaynaklar şu şekildedir: Orhun Abideleri, Uygur Yazıtları, Çin Tarihleri, Uygur Seyahatnamesi, Li Te-Yü'nün Mektupları, Dîvânü Lugati't-Türk.

Orhun Abideleri: İkinci Kök Türk Kağanlığı dönemine ait ve VIII. yüzyılda yazılmış eski Türk yazılı anıtlarıdır. Bugün Moğolistan topraklarında bulunan Kök Türk alfabesiyle yazılmış olan bu abideler, runik harfli eski Türkçe metinlerden oluşmaktadır. Orhun Abideleri, Bilge Kağan, Kültigin ve Tonyukuk anıtlarından oluşur. Türk dili ve edebiyatının en eski ve değerli belgeleri arasında sayılan Orhun Abideleri, Türk tarihinin ve kültürünün anlaşılmasında büyük öneme sahiptir. Uygur adının ilk kez geçtiği yazılı metinler olması sebebiyle de ayrı öneme sahiptir.¹

Uygur Yazıtları: Türkistan'da, özellikle de bugünkü Moğolistan ve Çin'in kuzey bölgelerinde bulunan, Uygurlar tarafından Türk runik harflerle yazılan ve dikilen bu yazıtlar Türk tarihi açısından oldukça önemli bilgiler içermektedirler. Bir kısmının Uygur Kağanlığı devrinde kağanlar tarafından yazdırılıp dikildiği (kağanlık yazıtları), bir tanesinin (Xi'an) T'ang hükümdarı tarafından yazdırıldığı, bir kısmının ise muhtemelen beyler veya halk tarafından yazılarak dikilmiş oldukları düşünülmektedir. Bu yazıtların isimleri ise şu şekildedir: Tes, Taryat, Şine Usu, I. Karabalgasun, II. Karabalgasun, Hoyto-Tamır, Xi'an (Kara Çor), Suci, Arhanan, Gurvaljin-uul.²

Çin Tarihleri: Çin yıllıkları genel olarak Türk tarihi açısından oldukça kıymetli bilgiler içermektedir. Wei-shu, Zhou-shu, Sui-shu, T'ang-shu, Sung-shu, Yüan-shi gibi pek çok Çin Hanedan yıllıklarından oluşan birinci el tarihi kayıtlar Uygurlar hakkında önemli bilgiler

¹ Muharrem Ergin, *Orhun Âbideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2017.

² Erhan Aydın, *Uygur Yazıtları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018.

vermektedirler. Çalışmamızda bu kayıtların kendilerinden ziyade çevirilerinden veya bizzat bu kayıtlardan derlenerek hazırlanmış telif eserlerden sıkça yararlanılmış bulunmaktayız.³

Uygur Seyahatnamesi: Sung Hanedanlığı zamanında, X. yüzyıl sonlarına doğru Çin elçisi Wang Yen-te, Kao-ch'ang (Turfan) Uygurlarına bir seyahat gerçekleştirmiştir. Bu seyahat sırasında Uygurlar hakkında önemli bilgiler edinen Wang Yen-te imparatora sunmak üzere bir seyahat raporu hazırlamıştır. Bu rapor Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi olarak da bilinmekle birlikte Turfan Uygurları hakkında çok önemli bilgiler içermektedir.⁴

Li Te-Yü'nün Mektupları: Çin başbakanı Li Te-Yü, Uygurlar ile Kırgızlar arasında 840 senesinde yaşanan olaylara bizzat şahit olmuştur. Çin İmparatoruna bu olayları anlatan, Uygurlar hakkında bilgiler veren ve eski dostları Uygurlar adına yardım ricalarında bulunan birtakım mektuplar yazmıştır. Uygur Kağanlığı'nın sonunu getiren 840 olayları ve sonrasında yaşananlar hakkında oldukça önemli bilgiler içeren bir kaynaktır.⁵

İbn Fadlan Seyahatnamesi: Ahmet İbn Fadlan, Abbasi Halifesi Muktedir Billah tarafından elçi olarak İdil (Volga) Bulgarlarına gönderilmiştir. Seyahatnamesi ise yolculuğu ve karşılaştığı çeşitli Türk ve Slav halkları hakkındaki kişisel gözlemlerini içerir. Bu kıymetli eser, Türkistan ve Türkler hakkında oldukça önemli bilgiler vermektedir.⁶

Muruc ez Zeheb: Bu eser Arapların Herodotos'u olarak bilinen Arap tarihçi ve coğrafyacı Mesudî tarafından yazılmıştır. İslam'ın altın çağına ait önemli bir tarih ve coğrafya kitabıdır. İslam dünyası ve komşu bölgeler hakkında kıymetli tarih, coğrafya, etnografya ve biyografi bilgileri içerir. Mesudî, eserinde İslam medeniyetinin yanı sıra Türkler gibi diğer milletler hakkında da değerli bilgiler aktarmaktadır.⁷

Hudûdü'l-Âlem: Tam adı “Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib” olan ve “Dünyanın Sınırları” anlamına gelen bu eser, X. yüzyılda (982-983) anonim bir Fars yazar tarafından yazılmış ve V. Minorsky tarafından ilim dünyasına kazandırılmıştır. İslam dünyasında bilinen en eski coğrafya kitaplarından biridir. Türkistan, Doğu Avrupa,

³ İsenbike Togan, vd., *Eski T'ang Tarihi (Chiu T'angshu)*, Ankara: TTK Yayınları, 2017; Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, (çev. Mustafa Koç), İstanbul: Selenge Yayınları, 2007; Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.

⁴ Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara: TTK Yayınları, 1989.

⁵ Tsai Wen-Shen, *Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Tapei, 1967.

⁶ İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, (çev. Ramazan Şeşen), İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010.

⁷ Mesudî, *Muruc ez zeheb (Altın Bozkırlar)*, (çev. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları, 2014.

Hindistan ve Çin gibi bölgeler ile bu bölgelerde yaşayan milletler hakkında coğrafi ve kültürel bilgiler içermektedir. Eser Türk boyları hakkında da oldukça kıymetli bilgiler vermektedir. Bu sebeple çalışmamızda özellikle coğrafi yerler ve boylar hakkındaki verilen bilgilerden faydalandık.⁸

Divanü Lugati't-Türk: Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılan bu eser, Türk dilinin ilk sözlüğüdür. Türk dilinin zenginliğini ve dilbilimsel özelliklerini Arapça açıklamalarla birlikte sunmaktadır. Aynı zamanda Türk kültürü, edebiyatı ve coğrafyası hakkında da oldukça önemli bilgiler içermektedir. Çalışma konumuz olan Uygurlar hakkında da kıymetli bilgiler içeren bu sözlükten özellikle çeşitli rivayet ve eski Türkçe terimler ile alakalı olarak sıkça faydalandık.⁹

Tarih-i Cihan Güşa: Ata Melik Cüveynî tarafından yazılan bu eserin adı, “Dünyayı Fethedenlerin Tarihi” anlamına gelmektedir. Kitap, Moğol İmparatorluğu’nun kuruluşu, genişlemesi ve yönetimi hakkında bilgiler verir. Cüveyni, Hülegü Han’ın hizmetinde çalışmış bir tarihçidir ve eserinde Moğol tarihini detaylı bir şekilde ele alır. Eserinde yine Uygurlar hakkında da oldukça önemli bilgilere yer verildiği için çalışmamızda kullandık.¹⁰

Rubruk Seyahatnamesi: Fransisken rahibi, misyoner ve kâşif Rubruk’lu William’ın, Moğol İmparatorluğu’na yaptığı seyahati anlatan bu eser, yazarın Moğol sarayındaki şahsi gözlemlerini ve yolculuğu boyunca karşılaştığı çeşitli halklar hakkında kıymetli bilgiler içermektedir. Moğollar idaresi altındaki Uygurlar hakkında da oldukça önemli bilgiler aktarıldığı için çalışmamızda kullanılmıştır.¹¹

Cami’ü’t Tevârih: Reşidüddin Fazlullah tarafından yazılan bu eser, dünya tarihinin en kapsamlı kroniklerinden biridir. İki ana ciltten oluşan bu eserin ilk cildi erken İslam tarihini ele alırken, ikinci cilt Moğol İmparatorluğu ve dünya medeniyetlerini ele almaktadır. Eserin çevirileri genellikle Moğol İmparatorluğu, Selçuklular ve İslam tarihi üzerine

⁸ V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem – Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (çev. Abdullah Duman – Murat Ağarı), İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2020; *Hudûdü'l-Âlam, The Regions of the World*, (çev. Vladimir Minorsky), Londra 1937.

⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lugati't-Türk*, (çev. Seçkin Erdi – Serap Tuğba Yurteser), İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2005.

¹⁰ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara: TTK Yayınları, 2013.

¹¹ Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, (çev. Ergin Ayan), İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2012.

yoğunlaşmıştır. Biz çalışmamızda daha çok Selçuklu ve İlhanlı tarihlerine ait kısımların çevirilerinden faydalandık.¹²

El Mesalik ve'l Memalik: “Yollar ve Ülkeler Kitabı” anlamındaki bu eser, ünlü Arap coğrafyacı ve Abbasi posta idaresi yetkilisi İbn Hurdazbih tarafından yazılmıştır. IX. yüzyıl ortalarında yazılan bu eser dönemin ticaret, ulaşım ve bölgesel özellikleri hakkında kapsamlı bilgiler sunmaktadır. Eserin içeriği, sadece coğrafi bilgilerle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda ekonomik faaliyetler, sosyal yapılar ve kültürel özellikler hakkında da değerli bilgiler içermektedir.¹³

Şecere-i Terakkime: Hive Hanlığı hükümdarı ve tarihçi olan Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın, XVII. yüzyılda yazmış olduğu önemli bir tarih kitabıdır. Şecere-i Terakkime “Türkmenlerin Soy Kütüğü” anlamına gelir ve Türkmen boylarının kökenlerini, göçlerini ve kültürel özelliklerini detaylı bir şekilde ele almaktadır. Ebu'l-Gazi Bahadır Han eseri kaleme alırken hem yazılı kaynaklardan ve şecerelerden hem de destan ve rivayet gibi sözlü geleneklerden yararlanmıştır. Bu da eserin zengin ve kapsamlı bir içeriğe sahip olmasını sağlamıştır.¹⁴

Mesalik'ül Ebsar: XIV. yüzyıl ortalarında yaşamış olan İbn Fazlullah el-Ömeri'nin bu eseri, tarih, coğrafya, edebiyat, astronomi, tıp, sosyoloji gibi konularda yazılmış bir ansiklopedidir. Döneminin en önemli çalışmalarından biri olan bu eserin III. cildi Türkler hakkında oldukça önemli bilgiler içermektedir. Özellikle Moğol devri ile ilgili kısımları çalışmamıza fayda sağlamıştır.¹⁵

Abu'l Farac Tarihi: Abu'l Farac İbn el-İbrî (Bar Hebraeus) tarafından yazılan bu eser, dünya tarihi hakkında kapsamlı bilgiler sunar. Antik dönemden yazarın yaşadığı XIII. yüzyıla kadar olan olayları ve önemli şahsiyetleri içermektedir. Hem Hristiyan hem de Müslüman kaynakları kullanarak yazılmış oldukça kapsamlı bir eserdir. Türkistan kavimleri hakkında önemli bilgiler içeren bir kaynaktır. Çalışmamızda özellikle Moğol ve İlhanlı devirlerindeki Uygurlar ile ilgili bilgilerden yararlandık.¹⁶

¹² Reşidüddîn Fazlullâh, *Cami'ü't Tevârih (Selçuklu Devleti)*, (çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş), İstanbul: Selenge Yayınları, 2010; Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmiu't- Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, (çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejanî), Ankara: TTK Yayınları, 2013.

¹³ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (çev. Murat Ağarı), İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.

¹⁴ Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Türklerin Şeceresi*, (ed. Ö. Andaç Uğurlu – haz. Nurer Uğurlu), İstanbul: Örgün Yayınevi, 2011.

¹⁵ Şihabeddin b. Fazullah El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Ebsâr)*, (çev. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları, 2014.

¹⁶ Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), II, Ankara: TTK Yayınları, 1987.

ATLI-GÖÇER EVLİ HAYAT TARZI VE UYGURLAR

Atlı-göçer evli hayat tarzı, Türk tarihinin yapı taşlarını oluşturan en önemli unsurlardan biridir. Türk topluluklarının yaşam tarzları, at ile olan yakın ilişkileri ve boy sistemi üzerine kurulu sosyal yapıları, onların benzersiz kültür öğelerini meydana getirmiştir. Türkler, zengin kültürleri ve yaşam tarzları ile yüzyıllar boyunca Türkistan'dan Avrupa'ya kadar geniş bir coğrafyanın değişerek şekillenmesinde önemli roller oynamışlardır.¹⁷ Bu sebeple çalışmamızın merkezinde yer alan Uygurların kendilerine has özelliklerinin de göz önünde bulundurularak, atlı-göçer evli hayat tarzı/bozkır kültürü hakkında önemli noktalara kısaca değinmekte fayda gördük.

Bozkır kültürü, Türklerin ataları tarafından “Andronovo kültürü” temeli üzerine, Altaylar çevresinde kurulmuştur. Bozkır kültürünün merkezinde ise at ve demir olmak üzere iki ana unsur bulunmaktadır. Bu kültür temelde at üzerine kurularak gelişmiştir.¹⁸ Türkler atı ehlileştiren ve onu binek olarak kullanan ilk kavim olmuşlardır. At, bozkır toplulukları için daima vazgeçilmez bir unsur olmuş, “atlı kültür” adı verilen kendine has kültürün oluşmasında önemli rol oynamıştır.¹⁹

Öncelikle bozkır kültürü “göçebe kültürü” ile karıştırılmamalıdır. Göçebe kültüründe hem at çok fazla ön planda değildir hem de demir pek çok göçebe kavimde hiç görülmemektedir. Mesela göçebe Moğolların atı ve demiri çok sonraları öğrendikleri söylenmektedir. Oysa Türklerin oluşturduğu bozkır kültürü bu iki ana unsura dayanmaktadır.²⁰ Araştırmacılar tarafından Türklere has yaşam tarzını belirtmek için kullanılan “atlı-göçer evli” tabiri ise, Türkleri diğer göçebe kavimlerden ayırması açısından önemlidir. Türk halkının yaşam tarzı yaylak ve kışlak şeklinde iki unsurdan oluşmaktadır.²¹ Hayvancılık için oldukça elverişli olan bozkır koşulları, Türkleri atlı-göçer evli yaşama yönlendirmiştir. Türkler geçimlerini sağladıkları hayvanlarına yeni otlaklar bulmak üzere sürekli yer değiştirmek zorunda

¹⁷ Gülçin Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, İstanbul: TDAV, 2003, s. 92.

¹⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1998, s. 214-218.

¹⁹ İlhami Durmuş, “Türk Kültür Çevresinde At”, *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, V (1), s. 2.

²⁰ Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, İstanbul: TDAV, 2004, s. 37; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 214-215.

²¹ Abdulkadir Yuvalı, “Türk Halklarının Sosyo-Kültürel ve Siyasi Hayatında Atlı-Göçer Evli Kültürü”, *Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series*, 140 (3), 2022, s. 186.

kalmışlardır.²² Yaylak ve kışlaklar arasında yer değiştirirken kullanmak üzere vasıtalar yapılmış ve bunlara “kagnı”, “araba”, “göçer-ev” gibi isimler verilmiştir. Bunlar bozkır insanı için adeta birer ev görevi üstlenmiştir.²³

Asya’da ilk at kalıntılarına, Türklerin ilk anayurdu olduğu düşünülen Afanasyevo kültürü (MÖ 2500-1700) ile Andronovo (MÖ 1700-1200) kültüründe rastlanmıştır. Özellikle Andronovo kültürünün hâkim olduğu bölgelerde at kalıntıları ile karşılaşmıştır. Burada önemli olan atın ehlileştirilerek binek hayvanı olarak kullanılmaya başlanması meselesidir. Çünkü bozkır kültüründe binicilik daima avantaj sağlayan bir unsur olmuştur. Binicilik için kullanılan at, Türklere özellikle manevra kabiliyeti ve askerî avantajlar sağlamıştır.²⁴ Bu sebeple atın askerî önemi de Türkler için büyüktür. Dayanıklı ve hızlı atların savaşlarda sağladığı manevra kabiliyeti, Türkler için bozkır devletlerinin kuruluşunda çok önemli rol oynamıştır.²⁵

Türklerin yaşadığı bozkır koşulları, özellikle at ve koyun gibi hayvanların yetiştirilmesine olanak sağlamıştır. Başlıca besin maddeleri, giyecek maddeleri ve günlük hayatta kullanılan pek çok malzeme bu hayvanlardan elde edilmiştir.²⁶ Türkler tarafından en çok at ve koyun eti tüketilmiş, kurutulmuş et ürünlerinin ticareti de yapılmıştır. Özellikle atın etinden ve sütünden çokça faydalanılmıştır. Mesela kısrak sütünden elde edilen Türk içkisi kımız, bozkır kültürünün at ile ilgili önemli bir parçasıdır.²⁷

Uygurlar, bozkır kültürünü ve atlı-göçer evli yaşam tarzını uzun süre muhafaza etmiş ve hatta bu kültürün zamanla gelişip zenginleşmesine de katkıda bulunmuşlardır.²⁸ Ancak Uygurlar, kendilerinden önceki Türk topluluklarından farklı olarak atlı-göçer evli yaşam tarzı ile yerleşik yaşam tarzının çeşitli unsurlarını harmanlamış böylece Türk tarihinde bir ilke imza atmışlardır.²⁹ Yine de Uygurların büyük kısmı konargöçer olarak kalmışlar ve

²² Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, s. 92.

²³ İlhami Durmuş, “Bozkır Kültür Çevresinde At, Göçer-Ev ve Demir”, *Asya Araştırmaları Dergisi*, I (1), 2017, s. 25-26.

²⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 218-219.

²⁵ Durmuş, “Türk Kültür Çevresinde At”, s. 5-6.

²⁶ Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, s. 92; Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 44.

²⁷ Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, s. 98-99.

²⁸ Mackerras, “Uygurlar”, s. 450; Turgun Almas, *Uygurlar*, (çev. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları, 2013, s. 172.

²⁹ Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (çev. Osman Karatay), Çorum: KaraM, 2006, s. 200; Colin Mackerras, “Uygurlar”, (çev. Şinasi Tekin), *Erken İç Asya Tarihi*, (drl. Denis Sinor), İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 451-452.

hayvancılıkla uğraşmışlardır. At, koyun, sığır ve deve yetiştirmişlerdir. Bunlardan ekonomik olarak en değerli olanı ise eti ve sütüyle ayrıca yününün geniş kullanım alanı sayesinde koyun olmuştur. Yine kımız da Uygur Türkleri arasında yaygın olsa da Mani dini sebebiyle tüketmeyenler de olmuştur.³⁰

At her alanda Uygurlar için oldukça önemli bir yere sahip olmuştur. Hayvancılık, ticaret, ulaşım, posta, vergi ve ceza ödeme aracı gibi pek çok konuda kullanılan atın, ailenin mülkü sayılarak miras olarak bile bırakıldığı görülmüştür.³¹ At, Uygurlar için günlük yaşamın ayrılmaz bir parçası olmasının yanı sıra, sanat hayatında, askerî ve dinî hayatta da daima vazgeçilmez bir unsur olmuştur.³²

Türkler, komşu milletlere at başta olmak üzere canlı hayvan, et, deri, kürk, hayvansal gıdalar satmış ve karşılığında hububat, giyim eşyası gibi ürünler almışlardır.³³ Uygurlar, bir devlet olarak ortaya çıktıklarında komşularıyla benzer ticari ilişkileri sürdürmüşlerdir. Özellikle Ötüken Uygur Kağanlığı'nın ekonomisi, temelde Çin ile yapılan at ve ipek ticaretine dayanmaktadır.³⁴ Uygurlar, Çin'e at veriyorlar ve karşılığında Çin'den ipek ve çay gibi mamüller alıyorlardı.³⁵ Öyle ki, Çin'e daha fazla at satabilmek için onları askerî ve siyasi olarak daima baskı altında tutmuşlardır.³⁶ Uygurlar, tarım ve bahçecilikle de uğraşmışlardır. Buğday, darı, pamuk, pirinç, elma, nar, kavun, karpuz gibi çok çeşitli ürünler yetiştirmişlerdir.³⁷ Uygurların tarımda oldukça ileri oldukları ve kavun, karpuz gibi bazı tarım ürünlerinin Çin'e ilk kez Uygurlar sayesinde ulaştığı söylenmektedir.³⁸

Bozkır kültürünün bir diğer önemli unsuru da “demir” olmuştur. Demir, Türkler için sosyal, siyasi, iktisadi, askerî ve dinî hayatın yanı sıra sanat alanında da oldukça önemli yer tutmuştur.³⁹ Demirin Türk ana yurdunda bulunması, onlara büyük avantajlar sağlamıştır. Gündelik hayatta kolaylıklar sağladığı gibi, diğer milletler üzerinde de kolayca hâkimiyet

³⁰ Mackerras, “Uygurlar”, s. 450.

³¹ Hatice Veli, “Uygur Sivil Belgeleri Işığında Eski Uygurlarda At”, *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (7) Nisan 2022, s. 74-78.

³² Mackerras, “Uygurlar”, s. 450.

³³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 325.

³⁴ Özkan İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1987, s. 31.

³⁵ Gülçin Çandarlıoğlu, “Uygur-Çin İktisadi Münasebetleri”, *İÜEF Tarih Dergisi*, 34 (2011), s.73-80; Almas, *Uygurlar*, 172.

³⁶ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1947, s. 214.

³⁷ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 200-201; Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 45.

³⁸ Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2001, s. 203.

³⁹ Durmuş, “Bozkır Kültür Çevresinde At, Göçer-Ev ve Demir”, s. 28.

kurmalarını mümkün kılmıştır.⁴⁰ Uygurlar, demir madeninden gündelik hayatta yararlandıkları gibi, en iyi demirden silahları da yine onlar yapmışlardır. Bu konudaki maharetlerini uzun süre korudukları gibi, farklı boy ve milletlere de aktarmışlardır.⁴¹

Uygurların kültür seviyesi oldukça yüksekti. Ötüken Uygur Kağanlığı döneminde ise bu kültür seviyesi daha da ileri bir düzeye ulaşarak çeşitli alanlarda kendini göstermiştir.⁴² Uygurlar, özellikle yazılı kültürleri ile tanınan bir Türk kavmidir. Kendi yazı sistemlerini zamanla geliştirerek kullanmışlardır. Bu yazı sistemi daha sonra Moğollara da aktarılmıştır. Uygur kültürünün en önemli miras unsurlarından biri de destanları ve taş kitabelerdir. Özellikle taş kitabeler, Ötüken Uygur Kağanlığı devri hakkında birinci ağızdan önemli bilgiler içerdikleri için oldukça kıymetlidir.⁴³

Uygurlar, Budist ve Mani usulü sanat ve mimarîde de önemli bir rol oynamışlardır. Kaya tapınakları ve resim sanatı alanlarında oldukça gelişmişlerdi. Üstelik oldukça zengin bir dinî edebiyata da sahiplerdi. Türkistan'daki sanat akımlarını etkileyerek geniş bir sanat yelpazesi oluşmasına da katkı sağlamışlardır.⁴⁴ Astronomi, matematik ve tıp gibi bilim dallarında da kayda değer ilerlemeler kaydetmişlerdir. Özellikle astronomi alanında yaptıkları çalışmalar, dönemin bilimsel bilgisinin gelişimine katkıda bulunmuştur.⁴⁵

Uygurlar, önemli ticaret yolları üzerinde stratejik bir konumda bulunarak ekonomik açıdan da güçlü bir toplum olmuşlardır. İpek Yolu üzerindeki ticaret, Uygurların zenginleşmesine ve kültürel etkileşimlere açık olmasına da olanak sağlamıştır. Bu yüksek kültür seviyesi, Uygurların Türkistan'daki etkisini ve önemini artırmış, ayrıca Uygur toprakları bölgesel kültür alışverişlerinin merkezlerinden biri haline gelmiştir. Yaşanan çeşitli Uygur göçleri ise bu kültür ve medeniyetin daha farklı yerlere yayılmasını ve farklı medeniyetleri etkilemesini sağlayacaktır.⁴⁶

⁴⁰ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 44; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 224.

⁴¹ İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, s. 66; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 195.

⁴² Almas, *Uygurlar*, s. 172-181.

⁴³ Emel Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978, s. 118, 142, 176; Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 31.

⁴⁴ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 43-44; Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş*, s. 118-119.

⁴⁵ Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş*, 125; Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 655; Jean Paul Roux, *Türkler'in ve Moğollar'ın Eski Dini*, (çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul: İşaret Yayınları, 1994, s. 75-76.

⁴⁶ Saadetin Y. Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1997, s. 58-59; Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 45.

2. UYGURLARIN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI VE ÖTÜKEN UYGUR DEVLETİ

2.1. Uygurların Adı ve Kökenleri

2.1.1. Uygur adı

Uygur adı eski Türk yazıtlarında “Uygur” ve “On Uygur” şeklinde on kez görülmektedir. Şine Usu Kuzey 3’te *On Uygur* şeklinde; Tes Batı 4, Kuzey 1 ve 5, Doğu 1, Güney 4, Tariat (Terh) Kuzey 2, Suci 1, Yenisey Yazıtlarında İyme I (E 73), 7’de ve Bilge Kağan Doğu 37’de ise *Uygur* olarak geçmektedir. Bunların en eskisi Orhun Yazıtlarından Bilge Kağan Doğu 37’deki satırdır. Burada 716 yılında geçen olaylar anlatılırken “*Uygur İlteber yüz kadar askerle doğuya kaçıp gitti...*” şeklinde görülmüştür.⁴⁷ Uygur adı yabancı kaynaklarda ise pek çok farklı şekilde geçmektedir. Çin kaynaklarında *Huei-ho*, *Wei-ho*, *Huei-hu*, *Wei-wu-er* gibi şekillerde geçmektedir. Ayrıca 787-843 yılları arasında Tibet’e giden beş Uygur elçisinin raporlarına göre, Uygur adı Tibetçe *Ho-yo-hor* şeklinde yazılmaktadır.⁴⁸ Arap kaynakları ise Uygurları genellikle *Toguzguz*, *Tuguzguz*, *Tokuzoguz* şeklinde kaydetmiştir.⁴⁹ Kaşgarlı Mahmud’a göre Türkler yirmi kavimdir. Bu kavimler arasında yer alan Uygur hakkında ise şunları demektedir:

“Beş şehirli bir vilayetin adı. Zülkarneyn⁵⁰, Türk hakani (Şu) ile barıştıktan sonra bu şehirleri yaptırmıştır. ...Zülkarneyn Uygur illerine geldiğinde Türk hakani ona 4000 kişi göndermiş. ...Bunlar öne ok attıkları gibi arkaya da ok atarlarmış. Zülkarneyn, bunlara şaşakalmış: Bunlar kendi kendilerine geçinirler, başkasının yiyeceğine muhtaç olmazlar. Çünkü bunların elinden av kurtulmaz, istedikleri zaman avlayıp yiyebilirler (demek isteyerek bir ad vermiş, sonra değişmiş.) Böylece bu ülkeye hudhur (xudxur) dendi. Daha sonraları bu sözcükteki (ilk) hı (x-h) elif’e (u) dönüştü. Hı’yı (x) elif’e (u) dönüştürünce hud’daki (xud) zel’i (d) de ye (y) haline getirmişlerdir.”⁵¹

⁴⁷ Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 14; Ergin, *Orhun Âbideleri*, s. 82-83; Saadettin Y. Gömeç, “Uygur Kagan Soyunun Problemleri”, *HÜTAD*, S. 9, 2008 s. 258.

⁴⁸ Ahmet Taşağıl, “Uygurlar”, *Türkler*, (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, II (2002), s. 215; Erkin Emet, “Uygur Türkleri”, *Türkler*, (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, II (2002), s. 233; Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 129-130.

⁴⁹ Mesudî, *Muruc ez zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 40; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s. 39; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: TTK Yayınları, 2001, s. 18.

⁵⁰ Kaşgarlı’nın, Makedonya Kralı İskender için kullandığı isim. bk. Ebülfez Kulı Amanoğlu, “Divanü Lügat-it Türk’deki Kişi Adları Üzerine”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 15 (2010), s. 6.

⁵¹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugatı’t-Türk*, s. 629-630.

Anlaşıldığı üzere Kaşgarlı Mahmud'un eserindeki rivayete göre; Uygurların kökeni Türk olup, *Uygur* kelimesi “*kendi kendini doyuran, besleyen*” anlamına gelmektedir. Uygur ismi onlara Zülkarneyn (Makedonya Kralı İskender) tarafından verilmiştir. Başta Farsça *hudhur* (xudxur) olan bu isim sonradan değişerek *Uygur* şeklini almıştır. Ayrıca Kaşgarlı Mahmud, bu bilgileri tigin unvanlı bir tanıdığından duyduğu rivayete göre aktardığını da belirtmektedir.⁵² Burada Makedonya kralı İskender'in Farsça konuşması hatta Uygurlara da Farsça kökenli bir isim vermesi gibi olayların halk etimolojisinde pek çok örneği mevcuttur. Uygurların Türk oldukları konusunda isabetli olan bu rivayet ne yazık ki Uygur adına ve bu adın anlamına doğru bir açıklama getirmekten uzak kalmaktadır.⁵³

Reşidüddin'e göre, Türk dilinde *Uygur* kelimesi “*izinden giden, uyan*” demektir. Bu isim Uygurlara, yardım etmek üzere kendisine katıldıkları için bizzat Oğuz Han tarafından verilmiştir.⁵⁴ Eski Türkçe'de gerçekten de “*yakın akraba, bağlaşık, müttefik*” anlamında kullanılan bir *uya* sözcüğü bulunmaktadır.⁵⁵ Esasen “*müttefik olmak, bağlanmak uymak*” anlamında muhtemelen *uy-* eyleminden gelen bir *uyur/uyar* sözcüğü de bulunmaktadır; bazıları bu sözcüğü *u-* eyleminin geniş zaman şekli ile “*güçlü/soylu*” anlamlarında yorumlamışlardır. Ancak Hamilton yalnızca bu bilgilere bakarak *müttefik/bağlı* ve *güç/nüfuz* kelimeleri arasında kesin bir tercih yapmanın zor olduğunu belirtmektedir. Hamilton'a göre, Eski Türkçe'de modern anlamı taşıyan *uy-* fiili bulunmadığından modern Türkoloji Uygur ismini tam olarak açıklayamamıştır. Ona göre diğer araştırmacıların Uygur adını açıklarken öne sürdükleri *uy-* eski Türkçe'deki hali ile *ud-* fiili daha çok “*izlemek*” ve “*uygunluk*” fikrini ifade eder, “*bir araya gelip yardımlaşmak*” kavramı ise daha çok “*bağlaşma*” veya “*ittifak*” anlamındadır. Eski Türkçede *ud-* eyleminin yanı sıra bir *uy-* eylemi de olduğu varsayılırsa bu eylemlerin anlam bakımından birbirlerine karışmış olma olasılığı bulunmaktadır. Bu duruma Hamilton, Reşidüddin'in iddiasına *uy-* (bağlaşmak) eyleminden geniş zaman eki olan *-gur* ile türemiş olan “*Uygur*” adının var olabileceği, hatta bunun

⁵² Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugati't-Türk*, s. 629-630.

⁵³ Ahmet B. Ercilasun, “Halk Etimolojisi” *Türk Dili*, 841/71 (Ocak 2022), s. 10-11; Gülçin Çandarlıoğlu, “Uygurlar”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, XLII (2012), s. 242.

⁵⁴ Zeki Velidi Togan, *Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili*, (2. Baskı), İstanbul: Enderun Kitabevi, 1982, s. 20.

⁵⁵ Kaşgarlı Mahmud *uya* terimini “kardeş, hısım” şeklinde izah etmiştir. bk. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugati't-Türk*, s. 629.

“bağlaşık, müttefik” anlamına geldiği ve On-Uygurların da “On Bağlaşıklar” anlamına geldiği şeklinde bir açıklama getirmektedir.⁵⁶

Ebu’l Gazi Bahadır Han *Şecere-i Terâkime* (Türklerin Şeceresi) isimli eserinde, Oğuz Han’ın babası Kara Han ile arası açılığı zaman, Kara Han’ın küçük kardeşinin soyundan gelenlerin Oğuz Han’ın etrafında toplandığını, Oğuz Han’ın da kendisine bağlanan bu topluluğa Uygur adını verdiğini aktarmıştır. Ebu’l Gazi: “*Uygur Türk dilidir, manasını herkes bilir, yapıştır manasındadır. Derler: Süt uydu. Süt iken birbirinden ayrılırdı, yoğurt olduktan sonra birbirine yapışıyor*” diyerek, bu ismin uymak, yapışmak yani bağlanmak anlamına geldiğini aktarmıştır.⁵⁷

Gyula Németh, Uygur adını uy-/ud eyleminden “*takip etmek*”, “*uymak*”, “*isyan etmeyen*” şeklinde yorumlamıştır.⁵⁸ Tıpkı Németh gibi Gerard Clauson’da Uygur adını “*takip etmek*” biçiminde açıklamanın uygun olacağı görüşündedir. Ancak Clauson, uy / ud eylemindeki ses değişiminin Uygur adının kaydedildiği ilk tarihten birkaç yüzyıl sonrasına kadar gerçekleşmediğini de belirtir.⁵⁹ Aynı şekilde Golden da çağdaş etimolojik yorumların Uygur adını açıklarken bu sözcüğün kökünü uy / ud fiilinden getirmeye çalışmasının, esasen d / y geçişinin o döneme kadar gerçekleşmemiş olması sebebiyle zor olduğunu belirtmektedir.⁶⁰

2.1.2. Uygurların kökeni

Avfi’ye göre Türkler, çok çeşitli sınıfları olan sonsuz bir millettir. Sayısız kabile ve aşiretleri bulunmaktadır. Uygurlar ise iki büyük Türk topluluğundan biridir:

“Onların ulu kabilelerinden biri Guzîni dedikleri topluluktur ki bunlar iki kabiledir. Onların bazılarını Guz (Oğuz), bazılarını Aygur (Uygur) derler ve bunların bazıları Hârezm zemininde otururlar. ...Onları oturdukları yerden sürdüler. Onlar da gelip İslam şehirlerine döküldüler. İslâm şehirleri geldiklerinde (Müslümanlar) onlara Türkân (Türkler) dediler.”⁶¹

⁵⁶ James Hamilton, “Tokuz-Oguz ve On-Uygur”, (çev. Yunus Koç, İsmet Birkan), *Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi*, 7 (1997), s. 217-219.

⁵⁷ Ebu’l-Gazi Bahadır Han, *Türklerin Şeceresi*, s. 55-56.

⁵⁸ Gyula Németh, *A Honfoglaló Magyarország Kialakulása*, Budapest, 1930. akt. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 182.

⁵⁹ Gerard Clauson, “A Note on Qapqan”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, I-II, 1956, s. 75.

⁶⁰ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 182.

⁶¹ Tuncay Bülbül, *Celâl-zâde Sâlih Çelebi, Cevâmi’ü’l-Hikâyât ve Levâmi’ü’r-Rivâyât Tercümesi (İnceleme-Metin)*, Nevşehir: Tezmer, 2017, s. 2318-2319.

Mervezî, Türkler hakkında:

“Türkler büyük bir halktır ve birçok çeşit ve türden, birçok kabile ve alt kabilelerden oluşurlar. Bazıları kasabalarda ve köylerde yaşar, bazıları ise bozkır ve çöllerde yaşarlar. Büyük kabilelerinden biri Guz (Oğuzlar) olup bunlar on iki kabiledir ve bunlardan bazılarına Tokuzguz, bazılarına Uyguz (Uygur), ve bazılarına ise Üç-guz denir.”⁶²

Mervezî, Uygurları Oğuzlardan bir boy veya onların bir parçası olarak kabul etmiş ve Tokuz Oğuzları anlatırken de aslında Oğuzlardan bahsetmiş görünmektedir.⁶³

Çin kaynakları Uygurları, *uçan şahin* anlamındaki “Hui-ho” (Kao-kui) adıyla kaydetmişlerdir. Bu kaynaklarda Hiung-nular (Hunlar) ile kardeş iki kudretli Türk boyundan bahsedilmektedir. Bunlar, *T’u-chüeh* (Tu-küe)⁶⁴ ve *Hui-ho* (Wei-ho) olarak anılan Türkler (Kök Türkler) ve Uygurlardır. Çin kaynaklarına göre Uygurların soyları Hunlara dayanmaktaydı. Bunlara Tiele (Töles) kabileleri denmekteydi.⁶⁵ Diğer akraba kavimlerle birlikte *Dokuz Oğuz On Uygur* diye isimlendirilmişlerdir. Toba (Tabgaç) Devleti zamanında ise *Töles* adını almışlardır.⁶⁶

Uygur Kağanlığı’nın kurucu boyunun (Yaglakar) Kök Türk kurucu boyu (Aşina) ile akrabalığı olduğu şeklinde bir rivayet bulunmaktadır. Bu rivayete göre, ünlü Kök Türk veziri Tonyukuk’un neslinden olduğu düşünülen Hsieh (A-şi-tê veya Xie) ailesi, Kök Türklerden sonra Uygur Kağanlığı içerisinde de devlet işlerinde varlık göstermiş, Uygurlarla akrabalık kurmuş olduğu düşünülen bir ailedir. Hatta Hsieh ailesine hizmetlerinden ötürü “Uygur” demişlerdir. Ancak bu rivayete tedbirli yaklaşmak gerekmektedir.⁶⁷

Araştırmacıların büyük kısmı, Çin kaynaklarında “yüksek arabalılar” anlamında “Kao-kui” adıyla kaydedilmiş olan Uygurların, köken olarak Türk oldukları görüşünde hemfikirdir. Kök Türkler gibi Uygurların da soyları hakkında kurt atadan türeme efsanesi bulunmaktadır.

⁶² V. Minorsky, *Sharaf al-zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India*, Londra, 1942, s. 29; İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s. 69.

⁶³ V. Minorsky, *Sharaf al-zaman Tahir Marvazi...*, 29.

⁶⁴ Bu kelime “Türk” sözünün Çince şeklidir. bk. *Hudûdü’l-Âlam, The Regions of the World*, s. 264.

⁶⁵ Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 169; Wilhelm Radloff, *Sibirya’dan I*, (çev. Ahmet Temir), İstanbul: Maarif Basımevi, 1954, s. 126-127; V. V. Barthold, *Orta Asya Uygarlık ve Tarihi*, (çev. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları, 2010, s. 48.

⁶⁶ Çandarlıoğlu, “Uygurlar”, s. 242.

⁶⁷ Özkan İzgi, *Kutluk Bilge Kül Kağan, Böğü Kağan ve Uygurlar*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986, s. 110-112; Bahaeddin Ögel, *Sino-Turcica: Çingiz Han ve Çin’deki Hanedanın Türk Müşavirleri*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2002, s. 29-30.

Kök Türk efsanesinden farklı olarak Uygur efsanesinde kurt erkektir.⁶⁸ Uygurlar için ayrıca bir de ağaçtan türeyiş efsanesi de bulunmaktadır.⁶⁹ Barthold, Uygurları önemli Türk boyları arasında kabul eder ancak Uygurların da dâhil olduğu bu boyların kendi kendilerini “Türk” olarak adlandırıp adlandırmadıklarına dair bir kanıt olmadığını belirtmektedir. Üstelik Türk kelimesinin ve bu kelimenin bugün taşıdığı anlamın tamamen Müslüman eseri olduğuna işaret etmektedir.⁷⁰ F. Sümer, eski Türk yazıtlarındaki “Türk” adının bir kavim adı olup, hanedan ailesinin bu kavme mensup olduğuna ve bu adın Kök Türklerden sonra Uygurlar tarafından da sıklıkla kullanıldığına işaret eder. Ancak Uygur Yazıtlarındaki Türk kelimesi ile genelde Kök Türkler kastedilmektedir. Uygurlar kendileri için “Uygur” adını kullanmışlardır.⁷¹

2.2. Uygurların Ana Yurtları ve Yayıldıkları Sahalar

Uygur Türklerinin ilk ana yurtlarını tespit etmek için öncelikle genel olarak Türklerin yaşadıkları coğrafyaya ve Türk ana yurduna bakmak gerekmektedir. Türkler, tarih boyunca çeşitli sebeplerle büyük göçler yaptıklarından dolayı pek çok farklı bölgede yaşamış bir kavimdir. Türkistan’da tarihlerinin başlangıcından itibaren dört bin yıl, Anadolu’da ise göç etmelerinden itibaren bin yıl kadar yaşamışlardır.⁷² Türklerin ana yurdunun neresi olduğu ve ilk göçlerden önce nerelerde yaşadıkları konusunda pek çok farklı görüş bulunmaktadır. Çin kaynaklarını esas alan tarihçiler Altay Dağlarını, sanat tarihçileri Tanrı Dağları ve kuzeybatı Asya sahasını, bazı kültür tarihçileri İrtiş-Urallar arasını ya da Altay-Kırgız bozkırlarını veya Baykal Gölü’nün güneybatısını, bazı dil bilimciler ise Altayların doğusunu veya Kingan Dağları bölgesini Türk ana yurdu olarak işaret etmişlerdir.⁷³

Arkeolojik çalışmalar neticesinde Türkmenistan’da MÖ 4000’lere ait Anav kültürü ile Hindistan’ın kuzeyinde MÖ 3000’lere ait Mohenjodaro kalıntılarında çeşitli Türk izlerine rastlanmıştır. Ayrıca Afanasyevo (M.Ö. 3000-1700), Okunev (M.Ö. 2400-1750) ve

⁶⁸ L. N. Gumilev, *Eski Türkler*, (çev. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları, 2019, s. 230; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, Ankara: TTK Yayınları, 2010, s. 17-18.

⁶⁹ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 13-14; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 102.

⁷⁰ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (haz. Kazım Yaşar Koprıman – İsmail Aka; çev. Râgıp Hulusi Özdem), Ankara: TTK Yayınları, 2006, s. 24; Barthold, *Orta Asya Uygurluk ve Tarihi*, s. 79.

⁷¹ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972, s. 5; Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 34-35, 52.

⁷² Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri’nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015, s. 45-46.

⁷³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 48.

Andronovo kültürlerinde (M.Ö. 1700-1200), proto-Türk oldukları düşünülen Oğuz tipinde (Türk Tipi) “*brakisefal savaşçı beyaz ırk*” iskeletler tespit edilmiştir. Mongoloid olmayan ve Avrupalılara benzemeyen bu ırk “*uzun başlı, uzun boylu, sarışın*” ve “*düz burunlu, hafif çekik gözlü, çıkık elmacık kemikli, orta boylu, sağlam bünyeli ve kusursuz bir görünüme sahip*” kendine has bir ırk olarak tarif edilmektedir. Afanasyevo ve Andronovo kültürlerinin bu ırka mensup boylarca meydana getirildiği düşünülmektedir.⁷⁴ Minusinsk bölgesindeki, MÖ 2500-1700’lerde Güney Sibiry’a’yı etkileyen Afanasyevo kültürünün esasen Altay kültüründen doğduğu düşünülmektedir. Yine aynı bölgede MÖ 1700-1200’lerde etkili olan Andronovo kültürünün yayılması ve gelişmesinin de proto-Türklerin gelişip yayılması ile çok yakından ilişkili olduğu düşünülmektedir. Arkeolojik çalışmalar sonucu ortaya çıkan ve MÖ 2000’den daha öncesine ait genel durumu ortaya koyan bulgular doğrultusunda, Türklerin en eski yurdunun ilk çağlardan itibaren “*Altay Dağlarının kuzeyi ile Sayan Dağlarının güneybatısı arasındaki bölge*” olduğu düşünülmektedir. Türklerin ilk ana yurdu Andronovo bölgesinde kabul edildiğinde de buradan ilk göç hareketinin MÖ 1700’lü yıllarda Altay ve Tanrı Dağları’na yapıldığı anlaşılmaktadır.⁷⁵ Burada bahsedilen Türk tipi beyaz ırkın da hem Tanrı Dağları civarında yayıldığı hem de günümüz Kazakistan içlerine doğru inmeye başladığı görülmektedir.⁷⁶ Bu ırktan olan boyların daha sonra Mongoloid ırklarla karışarak Karasuk kültürünü (MÖ 1200-700) meydana getirdikleri,⁷⁷ bu kültüre mensup boyların ise Kırgız ve Kök Türklerin ataları oldukları düşünülmektedir. Kuzeydoğuda, Baykal Gölü çevresinde ve günümüz Doğu Türkistan’ı ile Çin’in kuzeyine uzanan bölgede ise bu ırka benzer ancak daha geniş başlı bir ırkın bulunduğu ve bunların da Uygurların ataları olduğu düşünülmektedir.⁷⁸

Uygur ana yurdunun genel hatlarını ise şu şekilde çizebiliriz: Kök Türk çağında Töles boylarının bir parçası olarak yaşadıkları dönemde, ilk yerleşim yerleri Altay Dağları,

⁷⁴ Saadettin Y. Gömeç, “Tarihi Türk Coğrafyasının Genel Hatları”, *TDA*, 120/237 (Kasım-Aralık 2018), s. 104-105; Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş*, s. 3; Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 2003, s. 3-4.

⁷⁵ Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 3-4; Taşağıl, *Kök Tengri’nin Çocukları*, s. 45-48; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 49.

⁷⁶ Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 5.

⁷⁷ Karasuk kültürü, sonradan Tagar kültürüne, daha sonra ise Tastık kültürüne evrilecektir. Tastık kültürü, MS V-VI. yüzyılda Türkçe konuşan boylara ait olmuştur. Karasuk-Tagar-Tastık kültürü, Kanglı boylarına atfedilmektedir. Bu kültüre ait unsurların Kanglı, Kırgız ve Göktürklerde görülmesi bunların ortak bir kökten geldiklerini göstermektedir. Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş*, s. 10-11.

⁷⁸ Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş*, s. 3-4.

Yenisey ve Orhun nehirleri civarı olarak bilinmektedir.⁷⁹ Kök Türklerin yerini alacak olan Uygur Kağanlığı'nın yıkıldığı tarihe (840) kadar bu coğrafyada ikamet etmişler, Uygur Kağanlığı yıkıldıktan sonra ise Doğu Türkistan ve Kansu civarına göç ederek buralara yerleşmişlerdir.⁸⁰

Türklerin ataları sayılan proto-Türk kavimlerinin yaşadıkları ve göç ettikleri sahalar, Uygur Türklerinin erken tarihleri hakkında genel bir fikir edinmede önemli rol oynamaktadır. Bazı araştırmacılar proto-Türklerin başta Kafkasya, Suriye ve Anadolu'da oturmuş olabileceklerini de iddia etmişlerdir. Bu iddiaya göre Çin kaynağı "*Kuzey Devletleri Tarihi*" isimli eserde Kök Türklerin atalarının *Batı Denizi'nin* kuzey ve üstünde oturduklarından bahsedilmektedir. Batı Denizi kavramının ise Çin kaynaklarında farklı zamanlarda Aral Gölü, Hazar Denizi ve Akdeniz gibi farklı deniz ve gölleri ifade etmek için kullanıldığı bilinmektedir. Aynı eserde Tiele boylarının anlatıldığı kısımda da yine Batı Denizi kavramı görülmektedir. Ayrıca Tiele boylarının batısında "*Fu-lin*" adı verilen bir memleket olduğundan bahsedilmektedir. Buradaki Fu-lin kelimesinin Doğu Roma İmparatorluğu topraklarını, Batı Denizi teriminin ise Aral Gölü'nü ifade etmek için kullanıldığı düşünülmektedir. Hem Kök Türkler hem de Tieleler ile alakalı bu bilgiler aynı yazar tarafından yazılmıştır. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda, Batı Denizi kavramının, Kök Türkler ile alakalı kısımda da aynı yeri yani Aral Gölü'nü işaret ediyor olması gerekir. Ancak eserde Aral Gölü ve Hazar Denizi için farklı isimler kullanıldığına görülmesi üzerine, Batı Denizi teriminin aslında Akdeniz için kullanıldığı iddia edilmiştir. Bu durum Türklerin ilk ana yurtlarının batıda Kafkasya, Suriye ve Anadolu'da olduğu şeklinde çeşitli yorumlamalara sebep olmuştur.⁸¹ İlk Türk yurdu hakkında Yunan, Roma, Çin ve Hint kaynaklarında ise genel olarak oldukça az bilgi bulunmaktadır.⁸² Araştırmacıların sıkça başvurdukları Çin yıllıkları, MÖ III. yüzyıla kadar yaşamış Türk boyları hakkında oldukça yüzeysel ve cılız bilgiler vermektedirler.⁸³ Üstelik isim benzerliklerinin, çelişkili veya makaslama ifadelerin yoğun oluşu, Çin kaynaklarında verilen bilgilere daima şüphe ile yaklaşmayı zorunlu kılmaktadır.

⁷⁹ Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I*, Ankara: TTK Yayınları, 2003, s. 17.

⁸⁰ Almas, *Uygurlar*, s. 163.

⁸¹ Erkin Ekrem, "Türkler'in Yurdu", *Türk Kültürü*, 379 (Ağustos 1994), s. 475-481; Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 13, 169.

⁸² Nuraniye H. Ekrem, "Çin Kaynaklarına Göre Milattan Önceki Türklerin Yurdu", *Erdem Dergisi*, IX (27), 1997, s. 1014.

⁸³ Saadetin Y. Gömeç, "Türk Tarihinde Tölösler", *TTAD*, I (1), 2016, s. 45.

Milattan önce yaşamış Türk boylarının adlarını ve yaşadıkları yerleri tek tek tespit etmek şu an için mümkün görünmese de eski Çin yıllıklarında bu erken Türk boyları hakkında bazı bilgiler yer almaktadır. Buna göre, Shang Sülalesi devrinde (MÖ 1600-1027), Shangların kuzeyinde Kui-fang, kuzeybatısında Kung-fang, kuzey veya kuzeybatısında ise Tu-fang boyları yaşamaktaydı. Chou Sülalesi devrinde (MÖ 1122- 256), Chouların kuzeybatısında Hung-yi, Hsun-yü, Hsien-yün, Ch’uan-jung, Jung ve Lu-hung-jung, Li-jung, Chian-jung ve Ti gibi kavimler yaşamaktaydılar. Han Sülalesi döneminde (MÖ 206- MS 220) ise proto-Türk kavimleri artık Çin topraklarında görülmeye başlanmıştır. Bunlar Çin’in kuzey ve batı da oturan komşuları, artık genel olarak “*Ti*” ve “*Jung*” adlarıyla anılan boylardır.⁸⁴

Çinliler, Sarı Irmak’ın güneyinde oturan kuzey komşularını *Ti* olarak, batıdaki komşularını ise *Jung* adı ile kaydetmişlerdir. Çinliler bu kavimlerin kendilerine hangi isimleri verdiklerine bakmaksızın, bu boylara genel olarak bu isimleri vermişlerdir.⁸⁵ Çin kaynakları bu kavimlerden “*uzaktan gelen kavimler*” diye bahsetmektedirler. Bazı araştırmacılar, *Ti* ve *Jung* boylarının sonradan Hunları oluşturan temel kavimler olduklarını iddia etmişlerdir. W. Eberhard ise Jungları, Hunlara bağlamak için yeterli somut delil bulunmadığını öne sürmektedir. Ona göre Çin kaynakları Jungları, Tibet kavimlerinin ataları olarak göstermektedir.⁸⁶ Junglar, Kuzey Junglar ve Batı Junglar olarak ikiye ayrılmaktaydılar. Kuzey Junglar proto-Türk tipi, Batı Junglar ise daha çok Tibet-Tunguz unsurları taşımaktadır. Ancak Batı Jungların içinde Türk unsuru taşıyanların bulunduğu da düşünülmektedir.⁸⁷

Jung ve *Ti*’ler’e ait ilk kayıtların MÖ 1328’e veya daha sonrasına tarihlendiği tahmin edilmektedir. MÖ VIII. yüzyılda, bu toplulukların sadece Çin’in kuzey bölgesindeki Sarı Irmak civarında değil, buradan Kore Yarımadası’na kadar uzanan bölgelerde yaşadıkları düşünülmektedir. Jung ve *Ti*’ler muhtemelen MÖ V. yüzyılda Moğolistan ve Türkistan’a göç etmişlerdir.⁸⁸ Çin yıllıklarına göre *Ti*’ler, başta Kuzey *Ti*, Beyaz *Ti*, Uzun *Ti* ve Kızıl *Ti* şeklinde ayrılmaktaydılar. MÖ 628 civarında, bunlar parçalanarak Beyaz *Ti*’ler ve Kızıl

⁸⁴ Nuraniye H. Ekrem, “Çin Kaynaklarına Göre Milattan Önceki Türklerin Yurdu”, s. 1015-1021.

⁸⁵ Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihi’ne Giriş*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981, s. 400-401; Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş*, s. 35.

⁸⁶ E. Ekrem, “Türkler’in Yurdu”, s. 482; Wolfram Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, (çev. Nimet Ulutuğ), Ankara: TTK Yayınları, 1996, s. 114-119.

⁸⁷ Nuraniye H. Ekrem, “Çin Kaynaklarına Göre Milattan Önceki Türklerin Yurdu”, s. 1018.

⁸⁸ Togan, *Umumî Türk Tarihi’ne Giriş*, s. 400.

Ti'ler olarak ikiye bölünmüşlerdir. Çin kaynakları, Kızıl Ti'leri MÖ V. yüzyıl ortalarına kadar Çin'in kuzey ve batı bölgesinde, özellikle Shan-hsi vilayetinin kuzey ve güneyindeki bölgelerde göstermektedirler.⁸⁹

Togan'a göre, Uygurlar Kızıl Ti boylarının bir kısmını oluşturmaktaydılar. Ti'lerin bir kısmının MÖ 463 yılı civarında kuzeye göç ettiği, diğer kısmının ise MÖ 200-85 yılları arasında Selenge Nehri havzasında yaşadığı düşünülmektedir. MÖ 85 yılında Selenge Ti'leri Hunlara tabi olmuşlardır. Batıda kalan Ti'ler ise aynı tarihlerde Sırderya ve İrtiş Nehri arasındaki yani günümüz Kazakistan topraklarında yaşamaktaydılar. Selenge Ti'lerinin Uygurların ataları olduğu, Sırderya-İrtiş Ti'lerinin ise Kök Türklerin ataları olduğu düşünülmektedir.⁹⁰ Kızıl Ti'ler, sonradan Ting-ling, Kao-ch'e ve Tiele gibi isimlerle anılan Kanglı boylarının da atalarıdır.⁹¹

Çin kaynaklarından biri olan Kuzey Devletleri Tarihi'nin (386-581) Kao-ch'e Tezkiresi'nde:

*“Kao-ch'eliler çok eski zamandaki Kırmızı Ti'lerin evlatları olmalıdır. İlk adı Ti-li'dir. Kuzeyliler (Juan-Juanlar) T'ieh-le (Tölüs Tirek) diyorlardı. Çin bölgesindekiler Kao-ch'e veya Ting-lin diyorlardı. Dilleri Hunlar'a benziyor ama biraz farklıydı. Bu kavimde Ti, Yuan-hu (Uygur), Hu-lü, Hsien-pi, Hu-ku ve Yi-chin (İrkin) gibi etnik gruplar vardı.”*⁹²

Kanglı boyları hakkında bu şekilde açıklayıcı bir kayıt bırakılmıştır. Uygur adının ilk şekli ise burada Kanglı boylarının “Yüan-ho” isimli bir kabilesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. 605 yılından sonra bu isim Töles boyları içerisinde bu ism “Wei-ho” olarak görülmektedir. Wei-ho ismi ise bazen Hui-ho ya da Hui-hu gibi şekillerde de karşımıza çıkmaktadır.⁹³

Teşkilatsız Türk boyları, IV. yüzyıla kadar çeşitli Çin yıllıklarında *Ting-ling*, *Kao-ch'e* (Kanglı) ve *T'ie-le* (Ti-li) gibi ortak isimlerle anılmışlardı. Bu boylar Çin kaynaklarında VI. yüzyıldan sonra daha çok Töles (T'ie-le/Tiele) genel adıyla anılmaya başlanmıştır.⁹⁴ Çin kaynakları, Aral gölünden doğuya doğru tüm Türkistan'a yayılmış göçebe kavimleri Töles

⁸⁹ Nuraniye H. Ekrem, “Çin Kaynaklarına Göre Milattan Önceki Türklerin Yurdu”, s. 1019-1022.

⁹⁰ Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s. 400-401.

⁹¹ Erkin Ekrem, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Kavimleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995, s. 66.

⁹² *Pei-Ch'i-Shu*, (Wei Sülalesi Tarihi), Chung-hua Shu-Chü, Pekin 1974, 1974:3270. akt. E. Ekrem, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Kavimleri*, s. 66.

⁹³ Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 169; Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 129; Ahmet Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, İstanbul: Kronik Kitap, 2020, s. 204.

⁹⁴ Saadettin Y. Gömeç, “Türk Tarihinde Tölösler”, *TTAD*, I (1), 2016, s. 43; Károly Czeplédy, *Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri*, Ankara: Doruk Yayıncılık, 2004, s. 52.

saymaktadırlar. Bu boylar her ne kadar farklı isimlere sahip olsalar da hepsi T'ie-le yani Töles olarak anılmaktadırlar.⁹⁵

Uygurlar, Kanglı boylarının hatırı sayılır bir kısmını oluşturmaktaysa da Kanglı boylarının tamamı Uygur değildir.⁹⁶ Uygur adı esasen Kök Türk döneminde, VII. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Uygur-Kanglı bağlantısına ve ilişkisine bakıldığında ise kaynaklarda bu iki ismin adeta iç içe geçmiş olduğu görülmektedir.⁹⁷ Milattan önceye ait bir takım kayıtlardan itibaren doğuda, batıda ve kuzeyde mevcut tüm Kanglı boyları içerisinde Uygur boylarının bulunduğu görülmektedir.⁹⁸ Reşidüddin Oğuznamesi'nde Kanglılar daima Uygurlarla beraber anılmakta ve bunların Oğuzlara müttefik/akraba oldukları rivayet edilmektedir.⁹⁹ Hatta Kanglı ve Uygur boyları arasındaki bu beraberliğin, MS XIII. yüzyıl başlarında dahi devam ettiği düşünülmektedir.¹⁰⁰ Pek çok araştırmacı Uygurların esasen Kanglı boylarından biri olduğu görüşündedir.¹⁰¹ Kuzeydoğularında Juan-juanlar, güneybatılarında Akhunlar (Eftalitler) ve güneydoğularında Tabgaç Devleti ile çevrelenen Kanglı boyları o dönem bölgenin en büyük üç gücü arasında varlıklarını sürdürmeye çalışmışlardır.¹⁰²

Milattan önceki bin yılın sonu ve belki daha öncesinde, Kanglı boylarını oluşturan boyların genel olarak Doğu Avrupa'nın doğusundan Kuzey Çin'e kadar batı, kuzey ve doğu şeklinde üç bölgeye yayılmış halde yaşadıkları düşünülmektedir. Batı boyları, Issık Göl'den batıya, Wu-sun ili Fergana ve Kengeres boylarının merkezi olan Taşkent ve Semerkand'tan kuzeye ve kuzeybatıya giden geniş bölgede yaşamaktaydılar. Merkezlerinin ise Talas Irmağı vadisi olduğu tahmin edilmektedir. MÖ 176 ve 43 yıllarına ait bazı kayıtlar, Uygurları batıda, Issık Göl'ün kuzeyinden İli Vadisi, Tarbagatay Dağları ile Altay Dağlarına kadar uzanan bölgeye yerleştirmektedir. Kuzey boyları, Baykal Gölü ve Orhun Vadisi'nden batıya ve güneybatıya, Ötüken (Hangay) Dağları ve Kem (Yenisey) Vadisi'ne kadar olan bir alanda yaşamaktaydı. Kuzey boyları içerisinde eski kaynaklarda Ting-ling ve Basmıl boyları, MS III. yüzyılda ise

⁹⁵ Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 169-172; Gömeç, "Türk Tarihinde Tölösler", s. 44.

⁹⁶ Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, s. 204; Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara: TTK Yayınları, 2013, s. 28-30.

⁹⁷ Osman Yorulmaz, *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012, s. 48-49.

⁹⁸ Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş*, s. 8-9.

⁹⁹ Togan, *Reşideddin Oğuznamesi*, s. 47, 142.

¹⁰⁰ Yorulmaz, *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*, s. 48.

¹⁰¹ Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 169; Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 129; Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, s. 204.

¹⁰² Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 30; Yorulmaz, *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*, s. 59.

Uygurlar ve Kırgızlar da yer almaktadır. Doğu boyları ise Uygurların dâhil olduğu Kanglı boyları ve beraber yaşadıkları Kırgızlardan oluşmaktaydı. Kanglı boyları Doğu Tien-shan'ın (Ak-tağ) güney eteklerinde, bugünkü Doğu Türkistan'ın Hami (Kamıl, Kumul) bölgesinde yaşamışlardır. MÖ 58 civarında Doğu Hunlarının batıya ilerlemesinden kaçan Kırgızlar, Hami'nin doğusuna göç etmiş ve Hami ile Barköl bölgesinden Ak-tağ'ın güney eteklerine ve Kara-şehir'in kuzeyine kadar uzanmışlardır. Kanglı boyları ise daha doğuda Doğu Türkistan'dan güneydoğuya, Kansu vahası ve Ala-tağ (Ala-shan) silsilesine, Ordos Yaylası'na ve Kuzey Çin'e kadar geniş bir bölgeye yayılmışlardır.¹⁰³

Uygurların eskiden beri yaşadıkları topraklar, kaynaklardaki bilgiler doğrultusunda genel olarak; Tarım Havzası, Cungar Havzası ve İli Vadisi civarları, İrtiş Nehri ile Baykal Gölü arasındaki topraklar, Selenge, Orhun, Tula ve Kerulen nehirleri civarı, Kansu bölgesi ve bugünkü Shan-hsi ve Shen-si eyaletlerinin kuzeyindeki bölgeler olarak görünmektedir.¹⁰⁴ Uygur Türklerinin müstakil olarak tarih sahnesine çıktıkları esas topraklar ise Selenge Nehri'nin doğu kısımları olarak görünmektedir.¹⁰⁵

Araştırmacıların büyük kısmı Tölesleri, zor durumda kaldıklarında birlikte hareket eden, Türkistan'da çok geniş bir coğrafyada dağınık halde yaşayan büyük bir boylar federasyonu olarak kabul etmektedirler.¹⁰⁶ Çin kaynaklarında Kuzey Çin'den başlayarak, Doğu Avrupa'ya kadar uzanan bir saha içerisinde yaşadıkları hakkında bilgilere rastlanmaktadır. Bu kaynaklarda Töles boyları genel olarak Tola Nehri kuzeyinde, Tanrı Dağları, Altayların güneybatısında, Mâverâünnehir, Aral-Kafkas ve Doğu Avrupa civarındakiler şeklinde altı bölgede gösterilmişlerdir.¹⁰⁷ Tola Irmağı civarında yaşayan P'u-ku (Bugu), T'ung-lo (Tongra), Wei-ho/Hui-ho (Uygur), Pa-yeh-ku (Bayırku), Fu-lu-pu (Fu-lo)¹⁰⁸ gibi boylar “Dokuz Oğuz” boyları kavramıyla anılmışlardır. Bu boylar, önce Kök Türklere bağlanarak

¹⁰³ Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş*, s. 8-9.

¹⁰⁴ Almas, *Uygurlar*, s. 15.

¹⁰⁵ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 14.

¹⁰⁶ Ahmet Taşağıl, “Töles Boylarının Stratejik Önemi (6. ve 7. yüzyıllar)”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 3 (2014), s. 313; Gömeç, “Türk Tarihinde Tölösler”, s. 44.

¹⁰⁷ Gömeç, “Türk Tarihinde Tölösler”, s. 44; Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 169-172; Bahaeddin Ögel, “Uygur Devleti'nin Teşekkülü ve Yükseliş Devri”, *Belleten*, XIX (75), (1955-Temmuz), s. 335.

¹⁰⁸ Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 169-170.

onlar için önemli bir güç unsuru olacak, daha sonra Kök Türk mirasını devralacak olan Uygur Kağanlığı'nın da temelini oluşturacaklardır.¹⁰⁹

2.3. Uygurların Tarih Sahnesine Çıkışı

2.3.1. Asya Hunları döneminde Uygurlar

Çin kaynakları, Chou hanedanı döneminde Hsien-yün (Hienyün) adı ile bilinen kavmin, Hunların ataları olduğunu iddia etmektedirler. Hsien-yün kavminin ise Çin kaynaklarında Jung ve Ti olarak bahsedilen proto-Türk kavimlerinden biri oldukları düşünülmektedir.¹¹⁰ *Shih-chi* adlı Çin kaynağına göre Hunlar, ilk çağlarda Çin Seddi'nin kuzey kısmında yaşamışlardır. Hunların kuzeyinde Ting-ling boyları, kuzeydoğularında Tung-hu (Tunguz)¹¹¹ ve batılarında Yüeh-chiler (Yüeçi) yaşamaktaydı.¹¹² Hunların güneydeki komşuları ise Chao, Ch'in ve Yen beylikleridir.¹¹³

Bu dönem müstakil olarak Uygur boylarından söz etmek mümkün değildir. Çünkü daha önce belirttiğimiz gibi Uygurların da dâhil olduğu teşkilatsız Türk boyları bu tarihlerde kaynaklarda genel olarak Ting-ling şeklinde kaydedilmişlerdir.¹¹⁴ Bu boyların hepsi Uygur olmadığı gibi Uygurları burada ayrıca tespit etmek güç olduğu için bu kısımdaki olayların Ting-ling boyları üzerinden anlatılması daha uygun görünmektedir.

Bu dönem Hunların başında bulunan isim kaynaklarda Teoman (MÖ 221-209) olarak kaydedilmiştir.¹¹⁵ MÖ 214 yılı civarında, Ch'in güçleri tarafından Sarı Nehir'in dışına çıkarılan Hunlar, 210-209 civarında batı Kansu civarındaki Yüe-çilere doğru genişlemeye başlamışlardı. Teoman'ın halefi ve oğlu Mo-tu ise Hun hâkimiyetini eline aldıktan sonra Tung-hu'ları mağlup etmiştir.¹¹⁶ Bu sırada Ting-ling boyları ise Baykal Gölü'nün batısından Güney Sibirya'ya, Yenisey Havzası'na kadar uzanan sahada yer almaktadır. Bunların batı

¹⁰⁹ Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, s. 204-205; Taşağıl, “Töles Boylarının Stratejik Önemi (6. ve 7. yüzyıllar)”, s. 312.

¹¹⁰ Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 120-121; Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I, Ankara: TTK Yayınları, 2015, s. 29-30.

¹¹¹ Moğolların ataları olduğu düşünülen Hsien-pi'lerin de dâhil olduğu topluluğun genel adı. bk. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 335-336.

¹¹² Nuraniye H. Ekrem, “Çin Kaynaklarına Göre Milattan Önceki Türklerin Yurdu”, s. 1024-1025.

¹¹³ Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, s. 28.

¹¹⁴ Gömeç, “Türk Tarihinde Tölösler”, s. 43-44.

¹¹⁵ Ahmet Taşağıl, *Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2020, s. 34.

¹¹⁶ René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980, s. 45; Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, s. 45.

grubu Issık Göl'den batıya Kengeres'den kuzeye ve kuzeybatıya doğru, güney grubu Gobi Çölü'nden Çin'e doğru yayılmakta ve kuzey grupları ise Baykal-Yenisey civarında yaşamaktaydı. Bahsedilen bu üç Ting-ling grubunun hepsinin içerisinde de Uygur boylarının yaşadıkları düşünülmektedir.¹¹⁷

Tarihî kaynaklara göre, Baykal Gölü'nün güneydoğusunda ve Hunların kuzeyinde yer alan Ting-ling grubu, tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte Mo-tu tahta çıktıktan sonra Hunlara bağlanmıştır. MÖ 206-201 yılları arasında, Mo-tu'nun hücumuna maruz kalan Ting-linglerin adlarına, bu olaydan sonra yaklaşık olarak yüzyıl boyunca kaynaklarda rastlanmamaktadır. Bunun sebebi ise muhtemelen Hun Devleti'nin bir unsuru olarak hareket etmiş ve uzun süre herhangi bir isyan hareketine kalkışamamış olmalarıdır.¹¹⁸

Mo-tu, kuzey ve kuzeydoğusundaki Türk kavimlerini bir araya topladıktan sonra Kuzey Çin seferine çıkmıştır.¹¹⁹ Güneyde daha önce Ch'in tarafından zapt edilmiş eski Hun topraklarını geri almayı başarmıştır.¹²⁰ MÖ 174'te Mo-tu'nun ölümünden sonra yerine oğlu Lao-shang Shan-yü (MÖ 174-161) geçmiştir. Yüe-çilerin hükümdarlarını öldürerek Kansu'dan batıya göç etmelerine neden olmuştur. Böylece Hunlar, Yukarı Asya'da ilk kavimler hareketini başlatmışlardır.¹²¹ Hunlar, MÖ 166 tarihinde Moğolistan, Güney Sibirya ve Cungarya'yı içine alan geniş topraklara sahipti. MÖ 127 yılından sonra ise Çin karşısında aldıkları yenilgilerle zayıflamaya başlamışlar ve MÖ 119'dan sonra da merkezlerini Gobi Çölü'nün kuzeyine nakletmişlerdir.¹²²

MÖ 71-63 yıllarında Ting-lingler, Hunlara bağlı diğer boylarla birlikte Hunlara karşı akınlar yaparken görülmektedirler.¹²³ Batıdan Wu-sun'ların, doğudan Wu-huan ve kuzeyden de Ting-ling boy birliklerinin zaman zaman gerçekleştirdikleri saldırılar, Hunların büyük kayıplar vermelerine ve güç kaybetmelerine sebep olmuştur. Böylece MÖ 71-51 yılları

¹¹⁷ Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş*, s. 8-9; Taşağıl, *Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar*, s. 51-52.

¹¹⁸ Taşağıl, *Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar*, s. 51-53.

¹¹⁹ Canan Atalay, "Asya Hun Devletinde Mao-Tun (Metehan) Dönemi", *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 4 (2014), s. 108.

¹²⁰ Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, s. 34.

¹²¹ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 45.

¹²² Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, s. 36-41; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 72-73.

¹²³ Ahmet Taşağıl, *Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar*, s. 55.

arasında Ting-linglerin, Hunların kuzeyindeki bölgede yirmi yıl boyunca bağımsız olarak yaşadıkları düşünülmektedir.¹²⁴

Asya Hun Devleti MÖ 55 yılında ikiye bölünmüş, Türkistan boyları ise birbirine karışmıştır. Hunların bir kısmı batıya giderken, diğer kısmı güneye inerek doğuda Çin himayesini kabul etmiştir. Hun Devleti MÖ 46'da ise tekrar bölünmüş, kuzey ve güney diye ikiye ayrılmıştır.¹²⁵ Bu dönemde Ting-ling boylarının yayılışlarında büyük bir değişiklik olup olmadığı konusunda ise bilgi bulunmamaktadır. Ancak Çiçi önderliğinde batıya giden Hunların, Talas boylarına yerleştikten sonra burada nüfuzu Issık Göl'e kadar uzanan siyasi bir birlik kurmuş olduğu ve burada bir kısım Wu-sun'lar ile Ting-ling boylarını hâkimiyeti altına aldıkları bilinmektedir.¹²⁶ Çiçi Hunları batıya doğru akınlar düzenlemiş, bu sırada Taşkent ve Semerkand bölgesinde bulunan Kengeres Devleti (K'ang-kü) ise Hunlara karşı topraklarını korumayı başarmıştır. Kengeres'in kuzeybatısında yaşayan Kırgız boyları ile civardaki Uygur boyları ise muhtemelen Hunlar karşısında tutunamamışlar ve mevcut yerlerinden göç etmeye mecbur bırakılmışlardır. Ancak bu boyların zaman zaman kendi istekleriyle belirli bölgeler arasında zaten göç ediyor oldukları da bilinmektedir.¹²⁷

Hunlar MÖ 36'da Çiçi'nin ölümünden sonraki iç ve dış mücadeleler neticesinde giderek daha çok zayıflamış, miladi yıllara kadar birkaç kez toparlansalar bile eski güçlerini kazanamamışlardır. İç çatışmaların yanı sıra bir yandan Çin diğer yandan çeşitli Türkistan boyları Hunları oldukça yıpratmıştır.¹²⁸ Hunların iyiden iyiye zayıfladığı dönemde Ting-linglerin bir kısmı Çin'in kuzeyindeki eyaletlere doğru gidip yerleşmişlerdir. Esasen Mo-tu devrinden çok önce Çin'in kuzeyinde, Kansu'da Hunlar yaşamaktaydılar. Burada Hunların arasında da çeşitli Ting-ling boylarına tesadüf edilmektedir. MS 60'ta daha batıda Sha-chou'da yaşadıkları görülen doğu Ting-ling boyları, MS V. yüzyılda yine Kansu civarında görülmektedirler. MS 85 yılından sonra Hunlar iyice zayıflamış, bu sırada Hsienpiler onlara doğudan saldırarak Hun başkentini ele geçirmişlerdir. Hunlara kuzeyden saldıran Ting-ling boyları ise bundan sonra yaklaşık iki yüzyıl kadar Orhun bölgesini sahiplenmiş görülmektedirler.¹²⁹

¹²⁴ Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, s. 45-46; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 73.

¹²⁵ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 3-4.

¹²⁶ Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 91; Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 3.

¹²⁷ Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş*, s. 50.

¹²⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 66-70.

¹²⁹ Taşağıl, *Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar*, s. 56-58; Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*, Ankara: TTK Yayınları, 2015, s. 274.

Esasen Hunlara bağılı olarak yaşıayan Ting-ling boylarının çeşitli sebeplerle göç etmek zorunda kaldıkları veya bir yaşıayış biçimi olarak farklı bölgelere göç etmeyi tercih ettikleri düşünülmektedir. Ancak Hun istilasası sırasında batıya ve güneye yapılan tüm göçlere rağmen bu boyların büyük kısmı asıl yaşadıkları toprakları bırakmamıştır. Hatta aynı boylar Baykal Gölü'nün doğusuna doğru da yayılmışlardır. MS 357 ve VI. yüzyıla ait bazı tarihi kayıtlara göre Uygurların da içinde bulunduğu bu boylar genel olarak Orhun Vadisi'nde bulunmaktadır.¹³⁰

Çin kaynakları bir süre sonra Ting-ling boylarını üç gruba ayırmıştır. İrtiş bölgesinde yaşıayan batı Ting-ling kolu MS 350 yılı civarında, muhtemelen Hunlardan boşalan toprakları doldurmak suretiyle Güney Kazakistan'a göç etmişlerdir. Bunlar çok sonra, MS 460'lı yıllarda Kafkasya ve Karadeniz civarına göç edecek ve burada Bizans kaynaklarında Ogur adıyla anılacak olan boylardır. Bu sırada Kuzey Ting-ling kolu Baykal Gölü'nün güney, güneybatı ve güneydoğusundaki geniş topraklarda yaşamaktadır. Güney Ting-ling kolu ise Gobi Çölü boyunca Sarı Nehir civarı ve Kuzey Çin sınırına yerleşmişlerdir.¹³¹

2.3.2. Tabgaçlar döneminde Uygurlar

Kaşgarlı Mahmud, *Tawgaç* sözcüğünü “*Yukarı Çin*” ve “*Tawgâç bölgesinde yerleşik olan bir Türk kavmine verilen ad*” olarak kaydetmiştir.¹³² Tabgaç, Tavgaç, To-pa ya da To-ba gibi isimlerle anılan bu topluluk bazı araştırmacılar tarafından başta Moğol (Tunguz) veya Çin kökenli zannedilmişlerdir. Çin içerisinde eriyerek kimliklerini kaybetmeden önce Tabgaç boyları arasında kültür ve menşe bakımından Türk tesirinin kuvvetli olduğu ve bunların Türkçe konuştukları, dolayısıyla en azından hanedan ailesinin Türk kökenli olduğu düşünülmektedir.¹³³

MÖ 206 yılından MS 48 yılına kadar Hunlara bağılı yaşıayan Siyenpi boylarının bir kısmı bu süreçte Türkleşmişlerdi. MS 50 yılında Hunların ikiye bölünmesinden sonra isyan ederek

¹³⁰ Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş*, s. 50-51.

¹³¹ Czeplédy, *Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri*, s. 20-21.

¹³² Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugati't-Türk*, s. 543.

¹³³ Gerard Clauson, “Turk, Mongol, Tungus”, *Asia Major*, VIII (1), 1960, s. 116-117; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 17; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1998, s. 90; Wolfram Eberhard, “Toba'lar Etnik Bakımından Hangi Zümreye Girer?”, (çev. İkbâl Berk), *AÜ DTCF Dergisi*, I (2), 1943, s. 30.

bağımsızlıklarını kazanmışlardır.¹³⁴ Hunlardan kaçıp, Liao körfezinin kuzeyine yerleşen Hsien-pi, Mu-jung, T'u-yü-hun, Tabgaçlar ve Wu-huan'lar gibi boylar, MS I. yüzyılda batıya doğru ilerleyerek Kuzey Çin'i istila etmişlerdir. Jehol'un batısı ile Ordos yaylası kuzeyindeki Yin Dağlarında devletler kurmuşlardır. Böylece buradaki Doğu Hunları ve bu bölgeye göç eden bazı Ting-ling boyları ile karışmışlardır.¹³⁵

MS 85 yılında Siyenpiler ve Ting-lingler yaptıkları saldırılarda galip gelerek Orhun bölgesini Hunların elinden almışlardır. MS II. ve III. yüzyılda bu topraklara artık iyiden iyiye yerleşmişlerdir. Hunların zayıflayıp Siyenpilerin güçlenmeye başladıkları dönemde Orhun bölgesi tamamen Ting-ling yurdu haline gelmiştir.¹³⁶ Asya Hun Devleti'nin zayıflayıp çökmesinden sonra, Ting-lingler Siyenpi hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştır.¹³⁷ Siyenpi Hanlığı MS 394'te Juan-juanlar tarafından ortadan kaldırılmıştır. Ancak 389 yılında yine Siyenpi kökenli olduğu düşünülen T'o-pa (Tabgaç) isimli bir halk Kuzey Çin'de Kuzey Wei Devleti'ni kurmuştur.¹³⁸ MS III. yüzyılda Tabgaçlar, topraklarını oldukça genişletmiş ve Çin hanedanlık isimlerinden "Wei" adını almışlardır.¹³⁹ En parlak çağlarını 424-452 yılları arasında yaşayan Tabgaçlar, uzun süre Türklük özelliklerini korumuşlardır. O sıralar Çin'de hızla yayılmakta olan Budizm'in etkilerinden bir süre korunmaya çalışmışlar ancak bir süre sonra Çin kültürü ve Budizm tesiri altında kalmaktan kurtulamamışlardır.¹⁴⁰

Tabgaç hanedanlığı devrinde kuzeyde yaşayan Türk kavimlerinin adları artık kaynaklarda "Kao-ch'e Ting-ling" şeklinde birleşik kaydedilmektedir. Esasen bu isimlerin beraber kaydedilmeleri, Ting-ling, Kao-ch'e, Töles devamlılığına ve bağlantısına delil sayılabilir.¹⁴¹ Uygurlar da bu dönemde artık "Kao-ch'e" adıyla anılmaya başlanmışlardır. Ayrıca V. yüzyılın ikinci yarısından sonra Töleslerin bir kabilesi olarak geçmektedirler.¹⁴² Tabgaç kültürünün oluşmasında Kanglı (Kao-ch'e) boylarının ve bunlardan biri olan Uygur boylarının büyük katkısı olduğu düşünülmektedir. MS IV. yüzyıl civarı Orhun Vadisi ve

¹³⁴ Almas, *Uygurlar*, s. 86.

¹³⁵ Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş*, s. 50.

¹³⁶ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*, s. 274.

¹³⁷ Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 28-29.

¹³⁸ Almas, *Uygurlar*, s. 90-91.

¹³⁹ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 76.

¹⁴⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 92; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 79; Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş*, s. 68.

¹⁴¹ Taşağıl, *Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar*, s. 57-58.

¹⁴² Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 13.

Ordos kuzeyinde yaşayan bazı boylar, Tabgaçlardan kaçarak daha güneye Ordos Yaylası'na Şan-si, Hopei ve Jehol'a inmişlerdir. MS 429'da bu Kanglı boyları Tabgaçların himayesine girmiş ve eski yurtları Kansu'ya yerleştirilmişlerdir. 447'de ise yaklaşık üç bin kadar Kanglı ailesi de Tabgaç başkentinin doğusuna, P'ing-ch'eng'e yerleştirilmiştir. 470'te Tabgaç sarayında bunların yüksek vazifelerde görev aldıkları bilinmektedir.¹⁴³

Tabgaç kültür ve medeniyetinin oluşumunda Kanglı boylarının büyük katkısı olduğu gibi, Tabgaçlar da Kanglı boyları üzerinde devlet, teşkilat ve kültür açısından uzun vadede önemli etkiler bırakmışlardır. Özellikle Tabgaç sarayında ve Kansu civarında bulunan Kanglı boyları, Tabgaç devlet teşkilatının, Tabgaç kültürünün ve Budizm'in yoğun etkisi altında kalmışlardır. Göçebe Kanglı kültürü yanında, artık yerleşik medeniyetin ve Budizm'in etkileri çok daha yoğun görülmeye başlanacaktır.¹⁴⁴

Tabgaçlar MS 471 yılında başkentlerini Ta-tung şehrinden Lo-Yang'a taşımışlar ve devletlerinin adını Yuan olarak değiştirmişlerdir. Juan-juanlara ve Wu-huanlara boyun eğdiremeyen Tabgaçlar, Yuan adını aldıktan sonra 65 yıl daha yaşamış ve en sonunda tamamen Çin örf ve adetlerini benimseyerek asıl kimliklerini kaybetmişlerdir.¹⁴⁵ Yoğun Çin tesiri altında benliklerini tamamen kaybeden Tabgaçlar bir süre sonra iç karışıklıklara sürüklenmişler, 534 yılı civarında Doğu Wei ve Batı Wei olarak ikiye ayrılmışlar ve kısa zaman sonra da bütün arazilerini Çinli hanedanlara kaptırmışlardır.¹⁴⁶

2.3.3. Juan-Juanlar döneminde Uygurlar

Jou-jan, Ju-ju, Cücen gibi isimlerle anılan Juan-juanlar, MS III. yüzyılda tarih sahnesine çıkmışlardır. Araştırmacılar onların Moğol veya Türk menşeli olabileceklerini iddia etmişlerdir.¹⁴⁷ Eberhard ve Gumilev gibi isimler ise Juan-juanlar arasında hem Türk hem Moğol kabilelerinin bulunması sebebiyle onların etnik kökeninin kesin olarak belirlenmesinin zor olduğunu düşünmektedirler.¹⁴⁸ MS IV. yüzyıl sonuna doğru Hun ve Siyenpi kabileleri ile bir takım başka kabileler bir araya gelerek Juan-juan adında yeni bir

¹⁴³ Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş*, s. 67,72.

¹⁴⁴ Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş*, s. 74.

¹⁴⁵ Almas, *Uygurlar*, s. 91-92.

¹⁴⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 93; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 80.

¹⁴⁷ Kürşat Yıldırım, "Juan Juan Adı Üzerine", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 28 (2013) İstanbul, s. 3-9; Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 42; Barthold, *Orta Asya Uygarlık ve Tarihi*, s. 92.

¹⁴⁸ Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 165; Gumilev, *Eski Türkler*, s. 22.

birlik meydana getirmişlerdir.¹⁴⁹ Juan-juanlar hızla güçlenmeye başladıktan sonra özellikle Doğu Kanglı topraklarının hâkimiyeti için Tabgaçlarla sürekli mücadele etmişlerdir. Bu sırada, Kanglıların doğu grubu Gobi Çölü'nün güneyi ve kuzeyinde yaşamaktaydı. MS V. yüzyıl başlarında Juan-juanlar güneybatılarında yaşayan ve henüz bir devlet kurmamış olan bu Kanglı grubunun topraklarını ele geçirmişlerdir.¹⁵⁰

Çin kaynaklarının Kanglı – Juan-juan ilişkileri hakkında verdiği bilgilere göre, Juan-juanlar itaat altına aldıkları bir takım Kanglı boylarını birleştirip, askerî açıdan örgütlemişlerdir. Bu boylar sayesinde Juan-juanlar zamanla önemli bir güç haline gelmişlerdir.¹⁵¹ Juan-juan Devleti'nin sınırları She-lun (402-410) zamanında doğudan batıya Kore'den Karaşar'a ve kuzeyden güneye Baykal Gölü sahillerinden Moğolistan çölüne kadar genişlemiştir.¹⁵² Juan-juan Devleti'nin ortaya çıkışından itibaren başlayan Tabgaç ve Juan-juan mücadelesi sık sık alevlenmiş, Kanglı boyları ise bu mücadelenin ortasında sıkışıp kalmış görünmektedirler. 424'lü yıllarda bu mücadelelerden biri sonrasında Tabgaç hükümdarının hücumuna maruz kalan, Gobi Çölü'nün güneyindeki bir takım Kanglı boyları kendiliğinden teslim olarak Tabgaç hâkimiyetine girmek zorunda kalmışlardır. 430 yılında Tabgaçlar, Juan-juanlara karşı sefer düzenlemiş ve bu sefer sırasında Kanglı askerî gücünden yararlanmıştır.¹⁵³

Bu dönem Kanglı boyları arasında yaşayan Uygurlar, 428 yılında Tabgaçların hücumuna uğramışlardır. Muhtemelen onlar da diğer Kanglı boyları gibi bu sıralar Tabgaçlara bağlanmaya mecbur kalmış olmalıdır. 449 yılında Tabgaç hükümdarı Kanglı boylarını güney seferine çağırmış, Uygurların Yüan-ho kabilesinden Shu-che (Şuka) adlı birini kendilerine lider seçen Kanglı boyları ise isyan etmişlerdir. Shu-che başarılı olamayınca Juan-juanlara sığınmak zorunda kalmıştır. Bunların bir kısmı daha sonra pişman olarak kendi istekleriyle Çin'e tabi olmuşlardır. Çin'e giden grup burada kimliklerini kaybederek eriyip giderken, eski yurtlarında kalanlar ve özellikle Juan-juan baskısından kurtulanlar 550 yılına kadar bağımsız olarak yaşamayı başaracaklardır.¹⁵⁴

¹⁴⁹ Enkhbat Avirmed, “Juan-juanların Çöküşü ve Dağılışı”, *TEKE Dergisi*, I (4), 2012, s. 240-242; Gumilev, *Eski Türkler*, s. 22; Almas, *Uygurlar*, s. 93.

¹⁵⁰ Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 28-29.

¹⁵¹ Bahaeddin Ögel, “İlk Töles Boyları”, *Belleten*, XII (48), (1948-Ekim), s. 816-817.

¹⁵² Almas, *Uygurlar*, s. 93.

¹⁵³ Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 31-34.

¹⁵⁴ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 14-15; Almas, *Uygurlar*, s. 91-92; Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 34-35.

2.3.3.1. Fu-fu-lo kabilesinin bağımsız devleti

MS V. yüzyılın ikinci yarısında Kanglı boyları için oldukça önemli gelişmeler yaşanmıştır. Juan-juan ve Tabgaç devletleri arasındaki mücadeleler boyunca arada kalan Kanglı boylarının, bu dönem oldukça güçlendikleri ve ilk defa bağımsız siyasi bir birlik kurmayı başardıkları görülmektedir.¹⁵⁵ 480 yılında Akhunlar Tarım Vadisi'ne girmiş ve Juan-juanlar açısından oldukça zorlu bir süreç başlamıştır. Bu süreçte Juan-juan yönetimi altındaki Kanglı boyları arasında da önemli gelişmeler yaşandığı görülmektedir.¹⁵⁶ MS 487'de Kanglı boyları ayaklanarak A-fu-chi-lo ve kardeşi Ch'iung-ch'i önderliğinde Juan-juanlara karşı isyan etmişlerdir. On iki Kanglı kabilesi (Çin kaynaklarına göre yüz bin çadır), kuzey ve batıya doğru göç ederek İrtiş Vadisi'ne gelmişlerdir. A-fu-chi-lo burada bağımsızlığını ilan ederek 486 yılında "*Ulu Gök'ün Oğlu*" unvanını almıştır. Kardeşi Ch'iung-ch'i ise veliaht idareci anlamında "*Huo-pei*" adlı bir unvan almıştır. Büyük kardeş A-fu-chi-lo Beş-balıg bölgesini, küçük kardeş Ch'iung-ch'i ise güneyde Koço bölgesini idare etmeye başlamıştır. Juan-juan hükümdarı Tou-lun onları tekrar kendisine bağlamak için geldiysede bozguna uğratarak doğuya çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁵⁷ Yaşanan bu gelişmeler Kanglı boylarının artık ikili yönetime dayanan bağımsız siyasi bir idare kurabilecek kadar güçlenmiş olduklarını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bu siyasi birliğin yönetiminde özellikle Uygur boylarının atalarının ön planda oldukları düşünülmektedir.¹⁵⁸

A-fu-chi-lo'nın kurduğu Kanglı Devleti, Turfan üzerinde de söz sahibi olduktan sonra ekonomik açıdan kalkınmaya başlamıştır. Bu durum Akhunların hoşuna gitmemiş ve 508'de güneydeki Ch'iung-ch'i'ye saldırıp onu mağlup ederek öldürmüşlerdir. Dağılan Kanglı halkının bir kısmı Çin'e bir kısmı da Juan-juanlara sığınmak zorunda kalmıştır. Bu olaydan sonra Kanglı Devleti'nin A-fu-chi-lo idaresindeki kuzey kısmı ise iç karışıklıklara sürüklenmiştir. A-fu-chi-lo daha sonra zalimce idaresi sebebiyle öldürülmüş, yerine önce Pa-li-yen daha sonra Ch'iung-ch'i'nin oğlu Mi-wu-t'u geçirilmiştir. Bir süre Akhun – Çin münasebetleri arasında sıkışan Kanglı halkı bir taraftan da doğudan gelen Juan-juanlarla savaşmak zorunda kalmışlardır. Liderleri Mi-wu-t'u, 516'da Juan-juan hükümdarı ile girdiği

¹⁵⁵ Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 35.

¹⁵⁶ Almas, *Uygurlar*, s. 96.

¹⁵⁷ Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 35-36; Almas, *Uygurlar*, s. 96-97; Gumilev, *Eski Türkler*, s. 28; Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş*, s. 70.

¹⁵⁸ Almas, *Uygurlar*, s. 96-101.

savaşta mağlup olup öldürülmüştür. Onun ölümü üzerine Kanglı halkı kaçarak Akhunlara sığınmak zorunda kalmıştır.¹⁵⁹ Daha sonra Kanglı Devleti'nin başına geçen farklı isimler 530-537 yılları arasında Juan-juanlarla mücadele etmeyi sürdürmüşlerdir.¹⁶⁰ Kanglılar 546 yılında Juan-juanlara karşı bir savaş hazırlığı içindeyken Altaylarda ortaya çıkan Bumin ve İstemi liderliğindeki *Börülü Tölöslerinin* ani saldırısı ile bertaraf olmuşlardır.¹⁶¹ Tarihe “*Yüksek Arabalılar*” (Kao-kui, Kao-ch'e) olarak geçen ve 60 yıl gibi bir süre varlığını korumayı başaran bu halk, artık akrabaları Kök Türklerin hâkimiyetini tanımak zorunda kalacaktır.¹⁶²

2.3.4. Kök Türkler döneminde Uygurlar

Çin kaynaklarında “*T'u-küe*” (T'u-chüeh/Tu-jue) ismiyle anılan Kök Türkler, kökenleri Hunlara dayandırılan ancak Hunlardan ayrı olan ve başta Juan-juanlara bağlı olarak yaşayan bir boy olarak geçmektedirler.¹⁶³ Önceleri kuzeyde yaşadıkları ancak sonradan Altay Dağlarının güney eteklerine yerleşmiş oldukları düşünülmektedir.¹⁶⁴ Juan-juan hâkimiyeti altında yaşayan Kök Türkler, 546 yılında Kanglı Devleti'ne son vermiş ve bu dönem artık Töles olarak anılan bu boyları kendilerine bağlamışlardır.¹⁶⁵ 555 yılında ise Juan-juan Devleti'ni tamamen bertaraf etmişlerdir.¹⁶⁶ Juan-juan Devleti temelli son bulunca ondan geriye kalanlar Kök Türklere ve diğer komşu devletlere itaat etmek zorunda kalmışlardır. Ayrıca aileler halinde Shih-wei, Kitan ve Uygur gibi diğer boyların arasına karışarak yaşamlarına devam etmiş olabilecekleri düşünülmektedir. Giderek güçlenmeye başlayan Kök Türk birliğine Töles boylarının yanı sıra Oguzlar, Uygurlar, Karluklar, Kırgızlar ve Türgişler gibi pek çok boy da katılmıştır.¹⁶⁷

En kuvvetli yıllarında Kök Türk Kağanlığı toprakları doğuda Kore'den batıda Karadeniz'e, güneyde Çin Seddi'nden kuzeyde ıssız topraklara kadar uzanmaktaydı.¹⁶⁸ Kök Türk

¹⁵⁹ Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 36-37; Almas, *Uygurlar*, s. 98.

¹⁶⁰ Avirmed, “Juan-juanların Çöküşü ve Dağılışı”, s. 242; Almas, *Uygurlar*, s. 100.

¹⁶¹ Taşağıl, *Gök-Türkler I*, s. 17.

¹⁶² Almas, *Uygurlar*, s. 100.

¹⁶³ Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 13.

¹⁶⁴ Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 10.

¹⁶⁵ Almas, *Uygurlar*, s. 96-97; Radloff, *Sibirya'dan I*, s. 129.

¹⁶⁶ Gumilev, *Eski Türkler*, s. 45; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 91-92.

¹⁶⁷ Avirmed, “Juan-juanların Çöküşü ve Dağılışı”, s. 244; Saadettin Y. Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1999, s. 11-15.

¹⁶⁸ Taşağıl, *Gök-Türkler I*, s. 27.

Kağanlığı, kuruluşunun ilk zamanlarından itibaren doğuya ve batıya düzenledikleri bütün seferlerde Töles boylarının gücünden faydalanmıştır.¹⁶⁹ Ancak aynı Töles boyları Kök Türk Devleti'nin zayıflaması, bölünmesi ve dağılışı sürecini de hızlandırmışlardır. 576 yılından itibaren çeşitli sebeplerle zayıflama sürecine giren Kök Türk Kağanlığı, 581 yılından itibaren de iç savaşa sürüklenmiştir. Bir yandan Çin entrikaları ve iç çekişmeler Kök Türk Kağanlığı'nı zayıflatmış, diğer yandan yaşanan kuraklık, salgın hastalıklar ve isyanlar mevcut durumu giderek daha da kötüleştirmiştir.¹⁷⁰

605 yılında Batı Kök Türklerin başındaki isim Ch'u-lo Kağan, şahsi şüpheleri sebebiyle birkaç yüz Töles beyini öldürtünce Töles boyları ayaklanmıştır.¹⁷¹ Bu ayaklanma esnasında Uygur (Hui-ho), Bayırku (Pa-ye-ku), Ediz (A-tie), Tongra (T'ung-lo), Bugu (P'u-ku), Apa İsiler (A-pu-se) boyları birleşerek “*Altı-Bag Bodun*” adındaki siyasi birliği meydana getirmişlerdir.¹⁷² Yaşanan olaylar sebebiyle Sir Tarduş ve K'i-pi (Ch'i-pi) boylarının da Kök Türkler ile arası açılmış, batıdaki beyler Kök Türklerle cephe alarak Altı Bag Bodun federasyonu etrafında toplanmışlardır. Ch'u-lo Kağan 612 yılında Tardu soyundan bir İrkin (Sie-kui) tarafından mağlup edilince Çin'e sığınmak zorunda kalmıştır. Doğu Kök Türklerin başındaki Shih-pi Kağan'ın onu teslim alıp öldürdüğü tarihe kadar da Çin'de kalmıştır.¹⁷³

İç karışıklıkların sürdüğü Kök Türk Kağanlığı, 627 yılında bir Töles isyanı daha yaşamıştır. İl (Elig) Kağan, isyanı bastırması için T'u-li'yi 100 bin kişilik bir orduyla isyancılar üzerine göndermiştir. Ancak Kök Türk ordusu, Uygur ileri gelenlerinden Pusa (P'u-sa) isimli bir bey tarafından mağlup edilmiştir. Bu mağlubiyet İl Kağan'ı kızdırmış ve sorumlu tuttuğu T'u-li'yi on gün kadar hapsedmiştir. Bu olaydan sonra T'u-li ile İl Kağan'ın arası açılmış daha sonra T'u-li de isyan etmiştir.¹⁷⁴ Bu olaylardan sonra Kök Türklerle bağlı boylar birer birer ayrılmaya ve Sir Tarduşların başındaki İnanç Bey'e bağlanmaya başlamıştır. Bunu fırsat olarak gören Çin de boş durmamış, İnanç Bey'e çeşitli hediyeler göndererek bu bağımsızlık hareketini açıkça desteklemiştir.¹⁷⁵

¹⁶⁹ Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 172.

¹⁷⁰ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 22-24.

¹⁷¹ Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 131.

¹⁷² Saadettin Y. Gömeç, “Altı Bag Bodun Üzerine”, *Erciyes*, 458 (Şubat 2016), s. 6-7.

¹⁷³ Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 478; Gömeç, “Altı Bag Bodun Üzerine”, s. 7.

¹⁷⁴ İ. Togan, vd., *Eski T'ang Tarihi (Chiu T'angshu)*, s. 18-19; Almas, *Uygurlar*, s. 117; Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 30.

¹⁷⁵ Almas, *Uygurlar*, s. 117; Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 30-31.

İl Kağan, 630 yılında Çin tarafından yakalanarak tutsak edilmiş, böylece Doğu Kök Türk egemenliği artık son bulmuştur. Kök Türklerin zayıflık çağında, Pusa yönetimindeki Uygurlar ile Sir Tarduşlar bu dönemin başlıca iki güçlü topluluğu olarak görülmektedirler. Doğu Kök Türk Devleti gücünü yitirince başıboş kalan bazı gruplar Uygurlara katılmışlardır.¹⁷⁶ Çin bu tarihlerde Türkistan'ı tamamen nüfuzu altına almaya çalışmış ancak bu sefer de karşısında On-Ok'ları (Batı Kök Türkleri) bulmuştur. Çin'e karşı diğer Türk boylarını etraflarında toplamaya çalışan On-Ok'lar önce Nu-shih-pilerin (641) sonra Uygurların isyanları (640-650) sebebiyle başarılı olamamışlardır.¹⁷⁷

Uygurların lideri Pusa ölünce yerine Çin kuklası bir İlteber geçmiştir. T'u-mi-tu isimli bu şahıs çeşitli boyların da desteği ile 646 yılında Sir Tarduşları mağlup etmiş ve onlara bağlı boyları kendisine bağlamıştır. Başta Kök Türklerle benzer bir teşkilatlanma kuran T'u-mi-tu, Sarı Nehir civarına kadar akınlar yapmış ve Çin'e hoş görünmeye çalışarak elçiler göndermiştir (646). Ancak esasen Çin himayesine giren bu topraklar ve dolayısıyla Uygurlar, Çin usulünde yeniden teşkilatlandırılmıştır.¹⁷⁸ Daha sonra T'u-mi-tu 648 yılında yeğeni Wu-ho ve beraberindeki çeşitli beyler tarafından öldürülecektir. Wu-ho amcasının yerine Ch'e-pi isimli birini geçirmek istemiş ancak iyi ilişkiler kurmak için gittiği Çin sarayında hoş karşılanmamış ve Çinli bir general tarafından öldürülmüştür.¹⁷⁹ Tüm bu olaylar sırasında On-Ok'ların başında Aşina Ulug (Ho-lu) isimli bir lider bulunmaktadır. Çin kendisine karşı tehdit oluşturan ve çeşitli akınlar düzenleyen On-Ok'lara karşı, çeşitli vaatlerde bulundukları Uygur ve K'i-pi Töleslerini kullanmıştır. Aşina Ulug önce birkaç kez mağlup edilmiş sonra da tutsak edilmiştir.¹⁸⁰

Uzun süre Çin hesabına hareket eden Uygur ve K'i-pi Tölesleri, başlarındaki Çin kuklası P'o-juen ölünce (661-663) baş kaldırı niteliğinde bazı girişiminde bulunsalarda başarılı olamamışlardır.¹⁸¹ Nitekim bir süre sonra Kök Türk Devleti ikinci defa kurulup güçlendiği zaman Uygur boyları bu devletin içinde de yer alacaklardır. 682 yılında II. Kök Türk

¹⁷⁶ Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", *Türkler*, (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, II (2002), s. 193.

¹⁷⁷ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 17-18.

¹⁷⁸ Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 133-134; Gumilev, *Eski Türkler*, s. 287-288.

¹⁷⁹ Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 134; Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 17-18.

¹⁸⁰ Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 135; Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 18; Çandarlıoğlu, "Uygurlar", s. 242.

¹⁸¹ Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 135-136.

Devleti'nin kurulmasından sonra, Kutlug Kağan (682-692) çeşitli Töles boylarını hâkimiyeti altına almıştır.¹⁸² Uygurlar 716 senesine kadar da Kök Türk idaresinde kayda değer bir faaliyet göstermemişlerdir.¹⁸³

Kapgan Kağan (692-716) döneminde ise hem sert yönetim hem de Çin'in kışkırtmaları birtakım isyanlara sebep olmuştur. 708 yılından 715 yılına kadar her yıl pek çok boy Kök Türklerle karşı isyan etmiştir. Hatta bu boylardan bazıları Çin'e iltica etmişlerdir.¹⁸⁴ Bilge Kağan (716-734) döneminde de yine isyanlar ve iç karışıklıklar durulmamıştır. Öyle ki Orhun Abidelerinde anlatıldığına göre Bilge Kağan'ın ilk savaşı 716 yılının sonlarına doğru Uygur İlteberi'ne karşı olmuştur. Uygurlar Selenge Nehri boyunda mağlup edilmiş ve Uygur İlteberi yüz kadar adamıyla beraber doğuya doğru kaçmak zorunda kalmıştır.¹⁸⁵ Bilge Kağan'ın ölümünün ardından Kök Türk Devleti hızla zayıflayarak çöküş evresine girmiştir. Bu sırada Karluk, Basmıl ve Uygur boyları ise güçlenmeye ve ön plana çıkmaya başlamışlardır.¹⁸⁶

Uygur Yazıtlarından anlaşıldığı kadarıyla 739-740 senelerinde Uygur şadlarından Moyan (Bayan) Çor, Kök Türk hâkimiyetindeki Dokuz Oğuzları kendi hâkimiyeti altına almaya çalışmaktadır. 741'de Moyan Çor pek çok boyu idaresi altına almış ve bu boylarla birlikte babasının kuvvetlerine katılarak Kök Türk ordusunu bozguna uğratmıştır.¹⁸⁷ Bu olaydan sonra 742 yılında yeni bir kağanlık kurulmuş, Uygurlar sol (doğu), Karluklar sağ (batı) yabguluğu teşkil etmişler, liderliği ise Basmıllar üstlenmiş görünmektedir.¹⁸⁸ Kök Türklerin arta kalanları kendi başlarına Ozmış (Wu-su-mi-shih)'ı kağan seçmişlerse de yeni kağan yine bu üç boyun saldırısı ile öldürülmüştür (743). Ardından kağanlığa getirilen oğlu Pai-mei de (744) başarılı olamamıştır.¹⁸⁹

¹⁸² Çandarlıoğlu, "Uygurlar", s. 242; Taşağıl, *Gök-Türkler III*, s. 8.

¹⁸³ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 18.

¹⁸⁴ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 165-166; Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 61-62.

¹⁸⁵ Ergin, *Orhun Âbideleri*, s. 82-83; Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 68.

¹⁸⁶ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 20; Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, s. 206.

¹⁸⁷ Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 52-53; Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 78.

¹⁸⁸ Ahmet Taşağıl, "Gök Türklerin Sonu ve Belgeleri", *Belleten*, LXIII (236), Ankara: TKK Yayınları, 1999, s. 27.

¹⁸⁹ Aydın, *Uygur Yazıtları*, 53; Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 22.

2.4. Ötüken Uygur Devleti (744-840)

2.4.1. Kuruluşu ve yükselişi

Uygur denilince akla tek bir kabile yahut boy gelmemektedir. Çünkü Uygurlar esasen Töles boylarının siyasi bir birlik oluşturması suretiyle ortaya çıkmış bir boylar birliğidir.¹⁹⁰ Uygurlar 742 yılında, Basmıllar idaresinde kurulan yeni kağanlığın içinde yer almaktadırlar. Uygurların Karabalgasun Yazıtı'nın Çince yüzüne göre, Basmıl kağanı Aşina soyadı taşımaktadır. Ayrıca bu tarihten sonra Uygurlar da “*Basmıl*” adıyla anılmaktadır.¹⁹¹ Uygur yabgusu 744 yılında Basmıl kağanını mağlup ederek kendini kağan ilan etmiş ve Kutlug Bilge Kül (Ku-tu-lu P'i-chia) kağan ünvanını almıştır. Böylece Ötüken Uygur Devleti resmî olarak kurulmuştur.¹⁹²

Uygur Kağanlığı'nın merkezi, o zamanlar “*Ordubalıg*”¹⁹³ adıyla anılan ve Hun devrinden bu yana bilinen “*Karabalgasun*” şehri seçilmiştir.¹⁹⁴ Uygur Devleti'nin kurulmasından sonra toprakları hızla genişlemiş; Doğuda Szu-wei'den, batıda Altın Dağları'na kadar olan bölge ve güneyde Gobi Çölü, yani Hunların eski topraklarının tamamı Uygurların kontrolü altına girmiştir. Kısa ama başarılı bir dönemden sonra Uygur kağanı Kutlug Bilge Kül vefat etmiştir.¹⁹⁵

Kutlug Bilge Kül (744-747) öldükten sonra yerine oğlu Moyan Çor geçmiş ve “*Tengride Bolmış İl Etmiş Bilge Kagan*” (gökte doğmuş, memleket idare etmiş, bilge kağan) unvanı almıştır. Ayrıca hatunu da “*İl Bilge Katun*” unvanı almıştır.¹⁹⁶ Moyan Çor devrinde (747-759) Uygur Kağanlığı her bakımdan büyümüş, etrafındaki boy ve devletlere üstünlüğünü kabul ettirmiş ve idari teşkilatlanmasını da büyük ölçüde tamamlamıştır.¹⁹⁷

Moyan Çor'un başa geçtiği dönemde batıda Türgişler ve Karluklarla mücadele edilmiş, kuzeyde ise Kırgızlar üzerine düzenlenen seferle bu topluluklar hâkimiyet altına alınmışlardır. Uygurlar 750 senesi sonbaharında ise Kem boyunda, Çikler ve Tatarları itaat

¹⁹⁰ Ögel, “Uygur Devleti'nin Teşekkülü ve Yükseliş Devri”, s. 373.

¹⁹¹ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 79.

¹⁹² Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 12; İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 14.

¹⁹³ Ordu “saray, orda, ordugâh”, balık ise “şehir” demektir. bk. Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları, 1968, s. 142.

¹⁹⁴ İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 15.

¹⁹⁵ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 13.

¹⁹⁶ İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 15; Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 26.

¹⁹⁷ Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, s. 208.

altına almışlardır. Yine bu dönemde, Selenga Nehri kıvrımında Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatarların mağlup edildiğinden de bahsedilmektedir.¹⁹⁸

Moyan Çor'un başa geçtiği dönem, Çin'de iç karışıklıkların yoğun olduğu bir dönemdir. Bu dönemde en önemli siyasi münasebetler ise Çinlilerle gerçekleştirilmiştir. Kök Türklerden sonra bölgede doğan otorite boşluğundan yararlanan Çinliler, 748'de Suyab'ı ele geçirerek tahrip etmişlerdir. Ertesi yıl ise Şaş'ın yerli hükümdarı idam edilmiş, bu olaylar üzerine yerli halk Araplardan yardım istemiştir. Abbasi ordusu Karlukların da yardımıyla Çin ordusunu Talas Nehri yakınında, Atlah civarında mağlup etmiştir (751).¹⁹⁹ Bu savaş neticesinde Pamir çevresi ve Tanrı Dağlarına kadar olan bölge Arap idaresine girmiş ve bölge halkı da Müslüman olmaya başlamıştır. Bu savaş neticesinde Tarım bölgesi de Uygurların eline geçmiştir. Atlah Savaşı sonunda Çinli (aralarında Uygurların da olduğu düşünülen) esirler Semerkand'a götürülmüş ve burada ilk kâğıt fabrikası açılmıştır. Üstelik kâğıt üretimi Arap devletinin batı ucundaki Sicilya ve İspanya üzerinden Avrupa'ya kadar ulaştırıldığı bilinmektedir.²⁰⁰

Moyan Çor, 753-754 yıllarında Türkişlere Uygur üstünlüğünü kabul ettirmiş, 754 senesinde ise Basmıl ve Karlukları da tamamen etkisiz hale getirmeyi başarmıştır. Bu sırada iç karışıklıkların hâkim olduğu Çin'de ise 755 senesinde An Lu-shan isyanı çıkmış ve isyanın bastırılması konusunda Uygurlardan yardım alınmıştır. Uygurlar bu isyanın bastırılmasından sonra Çin karşısında daha güçlü bir konuma geçmişlerdir. Moyan Çor devrinin son önemli hadisesi ise Kırgızların bir süre itaat altına alınmış olmasıdır.²⁰¹

Çin ile Uygurlar arasındaki münasebetlerin esas dönüm noktası An Lu-shan isyanı olmuştur. Bu isyanın bastırılması sonrası Uygurları ile Çin arasındaki siyasi ve ticari ilişkiler farklı bir

¹⁹⁸ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 13; İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 15; Taşağıl, "Uygurlar", s. 218; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 185.

¹⁹⁹ Talas Savaşı sonucunda Türkler, İslamiyet'i daha yakından tanımış, Abbasi Devleti'nin askerî ve idarî kadrolarında yer almaya başlamışlardır. Ayrıca Karahanlı, Gazneli ve Selçuklular birer İslam devleti olarak ortaya çıkacaktır. Abbasi Devleti içerisinde yer alan Türkler arasında Uygurların da olma ihtimali kuvvetli görünmektedir. Çünkü bu dönemden sonra Abbasi sanatında Türk-Uygur etkileri görülmeye başlanmıştır. Özellikle Hâkan Sarayı'nda Uygur minyatür ve resim sanatının kuvvetli etkileri görülmektedir. bk. Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Ankara: TDV Yayınları, 2013, s. 39-43; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984, s. 25; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsiler", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1988, I, s. 34-35; Şerare Yetkin, "Abbâsiler-Sanat", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1988, I, s. 51-54.

²⁰⁰ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 28; İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 15.

²⁰¹ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 13-15; Eberhard, *Çin Tarihi*, 213-214; Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 31-34.

boyut kazanmıştır. Uygurlar, Çin ile aralarının iyi olmasından faydalanarak at ve ipek ticaretini adeta zorunlu hale getirmişlerdir. Bu ticaret Çin'e zarar ettirdiği gibi Uygur Kağanlığı'nın yıkılışına kadar da sürdürülecektir. Ayrıca bazı Uygurlar, Çin'e göç ederek burada ikamet etmeye başlamış, Çin'de faizcilik işi yapmaya bile başlamışlardır. Uygurlar burada kurdukları düzen sayesinde neredeyse bütün Çin'in maliyesini kontrol altına alabilecek bir konuma ulaşmışlardır.²⁰² Bu sırada Çin'e giden Uygur elçilik heyetleri de at başına 40 ipekli parça alarak sık sık ticaret yapmışlardır. Heyet başına 10 binlerce at getirilmesi de Çin'den alınan ipeklerin değerinin büyüklüğünü ortaya koymaktadır. Öyle ki Çin, Uygurların taleplerini karşılayabilmek için kendi halkına ek vergiler yüklemeye başlamıştır. Çinliler bir süre sonra bu ticari dayatmadan kurtulmak için, Uygurlara artık senelik sadece 6 bin at alacaklarını söylemişlerdir.²⁰³

Moyan Çor ölünce (759), asıl varisi olan büyük oğlu öldürülmüş ve küçük oğlu başa geçirilmiştir. Çinliler tarafından Teng-li (Tengri) Mou-yü olarak isimlendirilen bu kağanın pek çok ismi olmakla birlikte, en bilineni “Bögü” ismidir.²⁰⁴ Çin ile yakın ilişkileri sürdüren Bögü'nün en önemli faaliyeti, 762'de hâlâ devam eden An Lu-shan isyanı sebebiyle Çin'e yardım için gittiği Lo-yang'da Mani dini ile tanışıp bu dini kabul etmesidir. Bögü, kısa bir süre sonra Uygur halkını da bu dinle tanıştırmıştır.²⁰⁵ Lo-yang seferi sonrası Uygur ülkesine getirilen Mani rahipleri, bu dini halka aşılama;²⁰⁶ önce Karabalgasun şehrine, daha sonra diğer Uygur şehirlerine Mani mabedleri yapılmıştır.²⁰⁷ Bögü'nün Mani dinini resmi din ilan etmesinden sonra, Uygur Devleti'nde devlet işleri hep bu din çerçevesinde idare edilmiştir. Soğdlular da giderek daha çok önem kazanmış, kağan adeta bunlar tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Hatta Soğdlular, 779'da Bögü'yü, Çin imparatoru Tai-tsung'un ölümünü fırsata çevirip Çin'e saldırması konusunda dahi ikna etmişlerdir.²⁰⁸

²⁰² Mackerras, “Uygurlar”, s. 453.-454.

²⁰³ İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 32.

²⁰⁴ İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 15-16.

²⁰⁵ Colin Mackerras, *The Uighur Empire (744-840) According to the T'ang Dynastic Histories*, Canberra: Avustralya Ulusal Üniversitesi, 1972, s. 9.

²⁰⁶ László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1993, s. 106.

²⁰⁷ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 39.

²⁰⁸ Mackerras, *The Uighur Empire (744-840) According to the T'ang Dynastic Histories*, s. 10.

2.4.2. Hanedan değışikliğı

Böğü'nün akrabası olduğı düşünölen, ancak Yaglakar ailesinden olmayan vezir Tun Baga Tarkan, o dönemde Mani dini ve Soğdluların durumundan memnun olmayan önemli isimlerden biriydi. Kendisi, Mani dinine ve Soğdluların kağanlık içerisindeki durumuna şiddetle karşı çıkmakta, ayrıca Çin ile çok daha iyi ilişkiler kurulması gerektiğini düşünmekteydi.²⁰⁹ Bu gibi sebeplerle harekete geçen Tun Baga, Kırgızların da yardımıyla 780 yılında Böğü'yü öldürtmüş ve Uygur Kağanlığı'nın idaresine el koymuştur. Ancak Tun Baga (780-789) kağan olduktan sonra, Çin ile Uygurların arası iyice bozulmuştur.²¹⁰ Çin kaynaklarında 781-787 yılları arasında Uygurlar ile alakalı çok fazla bilgi yoktur. İki tarafın arası ancak 787 yılında düzelmiş, Çin tarihinde ender rastlanan bir olayla Çin imparatoru kendi rızasıyla herhangi bir prenses yerine kendi öz kızını Türklere gelin olarak vermiştir.²¹¹

Tun Baga, 789 yılında ölmüş ve bu tarihten sonra Uygur Kağanlığı'nın başına onun soyundan gelenler geçmiştir.²¹² Tun Baga'dan sonra yerine oğlu To-lo-ssu "*Ay Tengride Kut Bolmuş Külüg Bilge Kağan*" unvanıyla başa geçmiştir (789-790). Onun döneminde Tibetlilerin işgal ettiği Beşbalık kurtarılmış,²¹³ Külüg Bilge Kağan 790'da muhtemelen kardeşi veya hanımı tarafından zehirlenerek öldürölmüştür.²¹⁴ Bu olaydan sonra kağanın kardeşi kendini kağan ilan etmiş, ancak Uygur büyükleri bu duruma karşı çıkararak tahtı gasp eden bu kardeşi öldürüp, yerine Külüg Bilge'nin o sırada henüz 16-17 yaşlarında olan oğlunu başa geçirmişlerdir.²¹⁵

790 yılında tahta çıkan A-ch'o (A Çor) ise, henüz çok genç ve tecrübesiz olmasına rağmen, tahta çıkarıldıktan sonra durumu iyi idare etmiş ve Uygur ülkesinde bir müddet huzur sağlanmışdır. Ancak A-ch'o Kağan'ın²¹⁶ 795 yılında varis bırakmadan ölmesi, kısa süreliğine de olsa taht kavgası yaşanmasına sebep olmuştur.²¹⁷ Onun yerine Kutlug Bilge olarak bilinen

²⁰⁹ Mackerras, *The Uighur Empire (744-840) According to the T'ang Dynastic Histories*, s. 35-36.

²¹⁰ Almas, *Uygurlar*, s. 144.

²¹¹ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 44-45; İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 21.

²¹² İzgi, *Kutluk Bilge Kül Kağan, Böğü Kağan ve Uygurlar*, s. 33.

²¹³ Hilda Escedy, "Uigurs And Tibetans In Pei-T'ing (790-791)", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XVII, (1964), s. 85.

²¹⁴ Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, s. 214.

²¹⁵ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 25.

²¹⁶ Çin kaynaklarındaki unvanı A-ch'o (A Çor) ve "Feng-ch'eng" olarak geçmektedir. Karabalgasun Yazıtı'nda adı Kutlug Bilge diye anılmışdır. bk. Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 46.

²¹⁷ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 25; Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 46.

Hsieh Yü-chia kağan ilan edilmiştir. Kendisinin Yaglakar ailesinden olmamakla beraber, Tun Baga Kağan'ın torunu ve aynı zamanda daha önceki Uygur kağanının (Külüg Bilge'nin) da evlatlığı olduğu düşünülmektedir.²¹⁸ Böylece Uygur Devleti'nde şimdiye kadar söz sahibi olan Yaglakar boyu, Kutlug Bilge (Hsieh Yü-chia) Kağan döneminde (795-805) yerini Ediz boyuna bırakmıştır.²¹⁹

Kutlug Bilge ilk iş Karluk isyanını bastırmıştır. Daha sonra Tibetlileri bozguna uğratmış ve kuzeydeki Kırgızlara karşı büyük bir zafer kazanmıştır. Kutlug Bilge Kağan'ın en önemli faaliyeti Kırgızlara karşı yaptığı seferdir. Bu sefer sonucu Kırgızların, Tibet, İran ve Arap ülkelerine Karluk yolu ile demir ve çelik gönderdikleri ticaret yolu Uygurların eline geçmiştir.²²⁰ Uygurlar Turfan bölgesine kadar hâkim olunca, Kırgızların güney bölgeleri ile ilişkileri hemen hemen tamamen kesilmiş, Kırgızlar daha kuzeye çekilmek zorunda kalmışlardır.²²¹ Tanrı Dağları civarındaki Karluklar ve Tibetlileri mağlup ederek onları bu bölgeden kesin olarak uzaklaştırmıştır. Böylece Kuca ve Karaşar da tamamen Uygurların eline geçmiştir. Kutlug'un 805'te ölümü üzerine yerine Tengride Bolmuş Alp Külüg Bilge Kağan başa geçmiştir.²²²

Tengride Bolmuş Alp Külüg Bilge Kağan (805-808) üç yıl tahtta kalmıştır. Hakkında fazla bilgi yoktur. Kağanın en önemli faaliyeti Kuca'yı tekrar Tibetlilerin elinden kurtarmasıdır. Ayrıca 806'da Mani rahipleri ilk defa Uygur elçileri ile beraber Çin başkentine gelerek Mani mabetleri kurmuşlardır. Mani dini hem sosyal hem de siyasi alanda Uygur Kağanlığı üzerindeki etkilerini artırmaya başlamıştır. Bu dönem Maniheizm'in yayılışında da önemli ölçüde yükseliş görülmüştür.²²³

Tengride Bolmuş Alp Külüg Bilge Kağan 808 yılında ölünce, onun yerine Ay Tengride Kut Bolmuş Alp Bilge Kağan (808-821) geçmiştir. Bu dönem oldukça güçlenen Tibetliler ile

²¹⁸ Kaynaklarda bu kağanın "Yaglakar" soyadı taşıdığı çünkü Külüg Bilge'nin evlatlığı olduğunu belirtilmektedir. Gömeç'e göre, Kutlug Bilge Kağan'ın A-shih-te (Arslanlar)'lerden olma ihtimali yüksektir. Ayrıca Çince vesikalarda Hsieh-tieh olarak anılan kabilesinin, Ediz olarak çevriliyor ihtimali vardır. Ancak bu ihtimal doğrultusunda kesin bir delil yoktur. bk. Saadettin Y. Gömeç, "Türklerin ve Moğolların Tarihi İki Boyu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVI (42), 2007, s. 4; Gömeç, "Uygur Kagan Soyunun Problemleri", s. 261; Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 25-26.

²¹⁹ Almas, *Uygurlar*, s. 146.

²²⁰ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 25-26.

²²¹ Özkan İzgi, *Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986, s. 35.

²²² Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, s. 215.

²²³ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 48-49; Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 27.

Uygurlar arasında özellikle İpek Yolu üzerine çeşitli çatışmalar yaşanmıştır. Bilge Kağan zamanında Beşbalık şehri yakınlarında yaşayan Sha-t'o Türkleri, Çin akınlarına karşı Tibetlilerle anlaşmışlardır. Uygurlar ise buna karşılık Beşbalık'ta kendi çıkarlarını koruyabilmek için Sha-t'o Türklerine cephe almışlardır.²²⁴ Sha-t'olar ile Uygurların aralarının açılmasını fırsat bilen Tibetliler her fırsatta onları Uygurlara karşı kullanmışlardır.²²⁵ Çin'e dönen Uygur elçileri Tibetliler tarafından soyulunca, Uygurlar 812 yılında Gobi Çölü'nü geçerek Tibetliler üzerine akınlar yapmışlardır.²²⁶ Kutlug Bilge Kağan (795-805) zamanından bu yana Uygurların, rakipleri Tibetlilere karşı izledikleri etkin tavır sayesinde Uygur hâkimiyeti Fergana'ya kadar uzanmayı başarmıştır.²²⁷

Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan zamanında, Maniheizt rahiplerin devlet içindeki rolleri büyük olmuş, bu din Uygurlar tarafından yayılmış ve Çin'de de Maniheiztlerin sayısı artmıştır. Bu kağanın en önemli özelliği ise Karabalgasun Yazıtı'nın onun adına dikilmiş olmasıdır. 821 yılında kağan ölünce yerine "Kün Tengride Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge" unvanıyla Ch'ung-ti geçmiştir.²²⁸

2.4.3. Uygur Devleti'nin zayıflaması ve yıkılışı

Uygur Kağanlığı, özellikle 821 senesinden sonra siyasi yönden genel bir bozulma sürecine girmiştir. Bu bozukluk genel olarak Mani dinine, sülale değişimine ve Çin'in Uygurlar üzerindeki olumsuz etkileri gibi hususlara bağlanmaktadır.²²⁹ Yeni kağanın Uygur tahtına çıktığı tarihlerde Çin imparatoru Hsien-tsung ölmüş yerine Mu-tsung geçmişti. Yine aynı tarihte Kırgızlar ile son savaşa girilmiş ancak bu kez güçlenen Kırgızlar, Uygurlara daha büyük sıkıntı yaratmaya başlamışlardır.²³⁰

Kün Tengride Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kağan (821-824), başa geçtikten sonra Uygurlar Çin ile akrabalık kurma isteklerini tekrarlamışlardır. Yeni Çin imparatoru onuncu kız kardeşini, T'ai-ho prensesi olarak Uygur Kağanı ile evlenmesi için göndermiştir. Çin ile Uygur yakınlaşmasından rahatsız olan Tibet orduları 823'te Uygurlar üzerine başarısız bir

²²⁴ Taşağıl, "Uygurlar", s. 221; İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 23-24.

²²⁵ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 49-50.

²²⁶ Almas, *Uygurlar*, s. 157-158.

²²⁷ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 188.

²²⁸ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 29.

²²⁹ İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 27.

²³⁰ Mackerras, *The Uighur Empire (744-840) According to the T'ang Dynastic Histories*, s. 46-47.

sefer düzenlemişlerdir. Bu dönem Uygur sarayında türlü entrikalar ve suikastlar birbirini takip etmiş, karışıklık içinde kalan Uygur Kağanlığı hızla zayıflamaya başlamıştır.²³¹

Kün Tengride Ülüg Bulmış Alp Küçlüg Bilge Kağan 824 yılında ölmüş yerine Uygur Devleti'nin sonunu getirecek olan Kasar (Hazar) Tigin,²³² Ay Tengride Kut Bulmış Bilge Kağan (824-832) unvanı ile yönetime geçmiştir. Kasar Tigin döneminde Çin entrikaları yoğun bir şekilde Uygur Devleti'nin iç işlerini karıştırırken, Çinliler hiçbir şey olmamış gibi davranmışlar ve göz boyamak için Kağan'a pahalı hediyeler sunmuşlardır.²³³

Kasar Tigin döneminde çok önemli bir olay bulunmamakla birlikte, ne yazık ki Uygur Devleti'nin gerileme hızının daha da arttığı gözlemlenmektedir. Bu durumu Kasar'ın karakterinin kötü olması ve iradesizliği gibi sebeplere bağlayanlar olduğu gibi, Mani dininin siyasi etkilerine ve sülale değişimi gibi sebeplere bağlayanlar da olmuştur.²³⁴ Neticede 832 tarihinde Kasar Tigin kendi adamları tarafından öldürülmüş ve yerine onun manevi oğlu, Tokuz-Uygur boylarının Kürebir ailesinden olduğu düşünülen Hu Tigin geçirilmiştir.²³⁵

Hu Tigin döneminde (832-839) çeşitli felaketler yaşanmış ve iç karışıklıklar hat safhaya gelmiştir. Üstelik 839 senesi kış mevsimi çok zorlu geçmiş ve hayvanların çoğu telef olmuştur.²³⁶ Uygurlar, normalde ellerinde fazlaca bulunduğu için Çin'e sattıkları malları dahi bulamayacak duruma gelmişler bu sebeple Uygur ekonomisi oldukça sarsılmıştır.²³⁷ 839 yılında kağanın kendi adamları onu devreden çıkarma planları yaparken yakalanmışlar, bu devlet adamları planları ortaya çıkınca Sha-t'olardan da yardım alarak kağanı öldürmüşlerdir. Bazı kaynaklara göre ise kağan, bahsi geçen devlet adamları ve Sha-t'olar ile girdiği çatışmada mağlup olunca kendisi intihar etmiştir.²³⁸

²³¹ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 30-31; Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 52-54.

²³² Hazar Tigin'in ismi ile ilgili iki tahmin bulunmaktadır. İlki, Uygur boylarından olan Kasar'a mensup olabileceği, ikincisi ise Küçlüg Bilge'nin kardeşlerinden birini Kasarlar üzerine göndermesi sebebiyle kardeşinin bu adı almış olabileceğidir. bk. Saadettin Y. Gömeç, "Uygur Kaan Soyunun Problemleri", *HÜTAD*, 9 (2008), s. 262.

²³³ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 31.

²³⁴ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 54; Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 31; İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 27.

²³⁵ Tsai Wen-Shen, *Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)*, s. 22; Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 54.

²³⁶ Tsai Wen-Shen, *Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)*, s. 28.

²³⁷ İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 27.

²³⁸ Tsai Wen-Shen, *Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)*, s. 27; Mackerras, *The Uighur Empire (744-840) According to the T'ang Dynastic Histories*, s. 124; Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 33.

Hu Tigin'den sonra Hazar (Ho-sa) Tigin (839-840) başa geçmiş, Hu Tigin öldürüldüğü sırada başkent dışında bulunan Uygur komutan Külüg Baga bu olaya çok kızmıştır.²³⁹ Öyle ki Kırgızların saflarına geçerek 840 yılında, kaynaklara göre 100 000 kişilik Kırgız ordusuyla beraber Uygur başkentine yürümüştür. Külüg Baga, Uygur ordusunu mağlup ettikten sonra, Hu Tigin'in ölümünden sorumlu tuttuğu Ho-sa Tigin'i ve Kürebir Urungu Sangun isimli devlet adamını öldürmüştür.²⁴⁰ Kırgızlar ise Moyan Çor ve Kutlug Bilge zamanında uğradıkları Uygur taarruzlarının intikamını Uygur halkından çocuk, yaşlı, kadın ve erkekleri kılıçtan geçirerek almışlardır.²⁴¹

Uygur Devleti'nin yıkılışına sebep olan ana unsurlar kısaca şu şekilde sıralanabilir:

1. Çinlilerin barbar diye tabir ettikleri göçebe veya yarı göçebe topluluklara karşı uyguladıkları iç çatışmalardan faydalanarak zayıflatma, parçalama ve bölme siyasetlerinin etkileri. Gelin olarak gelen Çinli prenseslerin Çin lehine casusluk yapmaları ve devletin iç işlerine sürekli müdahale etmeleri.²⁴²
2. Uygur devlet adamları arasında başlayan ve farklı sebeplere dayanan çeşitli geçimsizlikler. Kağanlar, vezirler, yabgular arasındaki şahsi çekişmeler sebebiyle merkezi otoritenin zayıflaması. Böylece devletin iç ve dış tehditlere karşı her açıdan savunmasız kalması.²⁴³
3. Uygur Devleti'nin son dönemine rastlayan şiddetli kış ve hastalıklar yüzünden hayvanların telef olması ve ekonomik sıkıntılar yaşanması. Uygur ekonomisinin en önemli unsuru sayılan Çin-Uygur ticaretinin neredeyse durma noktasına gelmesi.²⁴⁴
4. Özellikle yerleşik hayata ve Mani dinine geçiş aşamasından sonra, savaşçı göçebe Uygur kimliğinin yerini yerleşik hayata ve rahatlığa bırakması. Bu süreçte devletin askerî gücünün de önemli ölçüde zayıflamaya yüz tutması.²⁴⁵

²³⁹ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 33.

²⁴⁰ Tsai Wen-Shen, *Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)*, s. 34; Mackerras, *The Uighur Empire (744-840) According to the T'ang Dynastic Histories*, s. 125; Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 55.

²⁴¹ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 33.

²⁴² Almas, *Uygurlar*, s. 148-150.

²⁴³ İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 28.

²⁴⁴ Tsai Wen-Shen, *Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)*, s. 28; Mackerras, *The Uighur Empire (744-840) According to the T'ang Dynastic Histories*, s. 12.

²⁴⁵ İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 28; Mackerras, "Uygurlar", s. 457.

5. Uygur kağanlarının daha devletin kuruluş aşamasından itibaren Tibetliler ve Kırgızlar gibi dış tehditlerle uğraşması. Uygur kağanlarının özellikle Kırgız tehdidine karşı etkili bir politika izleyememeleri. Kırgızlara karşı gerçekleşen mücadelelerden kesin sonuçlar alamamaları ve onları tam anlamıyla kendilerine bağlayamamaları.²⁴⁶

Türk boyları, tarihleri boyunca daima birbirleriyle çatışma halinde ve üstünlük mücadelesi içerisinde olmuşlardır. Uygur Kağanlığı'nın yıkılışının önemli sebeplerinden biri de yine bu bitmeyen çatışma ve üstünlük mücadelesi olmuştur.²⁴⁷ Uygurlar, henüz kağanlığın kuruluş aşamasında bölgedeki diğer boylara üstünlüklerini kabul ettirmek için çok mücadele etmişlerdir. Bu mücadele sırasında onları en çok uğraştıranlar ise Yenisey Kırgızları olmuştur. Uygur kağanları, kendilerine sıkıntı çıkaran Kırgızları itaat altına alabilmek için toplam beş sefer düzenlemişlerdir. Bu seferlerin ilki 752 senesinde gerçekleşmiş, Uygurlar bu tarihten sonra Kırgızlar için bir yalnızlaştırma politikası izlemişlerdir. İzlenen bu politika, Kırgızların zamanla Uygurlara karşı daha büyük bir kin tutmalarına sebep olmuş; hem tam anlamıyla itaat altına alınamadıkları gibi hem de Uygurlara karşı tehdit oluşturmaya devam etmişlerdir.²⁴⁸

Savaşçı Uygur Kağanları, Böğü Kağan'dan itibaren artık sarayda oturmaya ve yine savaşçılığıyla bilinen Uygur kadınları da artık güzel giyinip süslenmeye daha çok önem vermeye başlamışlardır. Böylece Uygurların sosyal kimliklerinde, günlük yaşantılarında ve alışkanlıklarında çok önemli değişimler başlamıştır.²⁴⁹ Uygur Devleti'nde Mani dini ise o kadar benimsenmiştir ki Uygurlar bu dinin yayılması ve koruyuculuğu görevlerini bizzat kendileri üstlenmişlerdir.²⁵⁰ Böğü'nün yönetiminden sonra Uygur Kağanlığı, iktidar mücadeleleri nedeniyle farklı aileler arasında el değiştirmiştir. Bu süreçte giderek zayıflayan Uygur Kağanlığı, Kök Türklerin kurduğu otoriteyi daha fazla sürdürememiş ve karışıklıklar ile çatışmalar içerisinde yok olmuştur.²⁵¹

²⁴⁶ Escedy, "Uigurs And Tibetans In Pei-T'ing (790-791)", s. 83-104; İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 16-23; Erhan Yoska, "Uygur Devleti'nin Yenisey Kırgızları ile İlişkileri", *Tarih Okulu Dergisi*, (31) Eylül 2017, s. 8-9.

²⁴⁷ Başak Kuzakçı, "Tarih Tekerrürden mi İbarettir? Uygur Kağanlığı ve Kırgızların İktidar Mücadelesi", *Türk'ün Türk'le Savaşı*, (ed. Murat Özkan – Mesut Karakulak), İstanbul: Kronik Kitap, 2023, s. 84-102.

²⁴⁸ Yoska, "Uygur Devleti'nin Yenisey Kırgızları ile İlişkileri", s. 8-9.

²⁴⁹ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 19-20.

²⁵⁰ İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 18.

²⁵¹ Gömeç, "Uygur Kagan Soyunun Problemleri", s. 263.

Uygur Kağanlığı'nın yıkılması sonucu Türkistan coğrafyası siyasi, kültürel ve ekonomik açıdan önemli değişikliklere sahne olmuş ve bu değişikliklerin etkileri bölgede uzun yıllar boyunca hissedilmiştir. Uygur Kağanlığı yıkılınca bölgede büyük bir otorite boşluğu doğmuş; Ötüken tamamen kaybedilerek önce Kırgızların sonra da Kitanların eline geçmiştir.²⁵² İpek Yolu üzerindeki ticari ve ekonomik faaliyetler yeniden şekillenmiş, Çin'de Uygurlar tarafından yayılan Mani dininin izleri de Çin imparatoru tarafından hızlıca silinmeye başlanmıştır.²⁵³ Uygur Kağanlığı'nın yıkılmasının en önemli sonuçlarından biri ise dağılan Uygur boylarının Kuzey Moğolistan'dan pek çok yöne kaçarak büyük bir göç dalgası başlatmalarıdır. Uygurların bir kısmı başka kavimlere sığınırken, bir kısmı da kendi bağımsız devletlerini kuracaklardır.²⁵⁴

²⁵² Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 56.

²⁵³ İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 30.

²⁵⁴ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 56.

3. BÜYÜK UYGUR GÖÇÜ (840)

3.1. Göç Yolları ve Güzergâhları

840 yılında gerçekleşen ani Kırgız baskını ve Kırgız-Uygur mücadelesi Uygurlar için büyük bir hezimetle sonuçlanmış, Selenga Irmağı ve Orhun Nehri çevresinde yaşayan Uygur boyları arasında büyük bir dağılma hareketi yaşanmıştır. Bu dağılma olayı neticesinde de Uygur göç hareketi başlamıştır.²⁵⁵ Bu göçlerde izlenen yollar ve göçlerin güzergâhı, Uygurların yeni yerleşim yerlerine ulaşmalarını sağlayan stratejik noktalar ve coğrafi özelliklere göre şekillenmiş görünmektedir. 840 yılındaki olaylar sebebiyle yurtlarını terk etmek zorunda kalan Uygurlar, batı, güney ve güneybatı yönünde göç ederek farklı bölgelere dağılmışlardır. Uygur göçlerinin seyri ve göç ettikleri bölgeler ise şu şekildedir:

1. Kırgızlardan kaçabilen 15 Uygur boyu batıda Karluklara sığınmış, yine bunlardan bir kol Tibetlilere, bir kol da An-hsi bölgesine gitmişlerdir. Tibetlilere kaçan Uygurlar hakkında hemen hemen hiç bilgi yoktur. An-hsi şehrine kaçanlar ise Mengli (P'ang-le) Tigin önderliğinde bu bölgeye gelmişlerdir. Bunlar daha sonra Kao-ch'ang, Koço veya Turfan Uygurları olarak anılacaklar ve Turfan Uygur Devleti'ni kuracaklardır.²⁵⁶
2. Uygurların en büyük kitleleri Doğu Türkistan'a gelerek Tanrı Dağlarının güneyindeki Turfan ve Karaşar şehirleri civarına yerleşmişlerdir. Bu Uygurlar sonraları özellikle İslam kaynaklarında “Dokuz Oğuz” veya “Tokuzguz” adı ile anılmışlardır.²⁵⁷
3. Bir diğer Uygur grubu ise, Çin ile Doğu Türkistan arasında bulunan Kansu bölgesine göç etmişlerdir. Bunlar Kansu Uygur Devleti'ni kurduktan sonra “Sarı Uygurlar” olarak anılacaklardır.²⁵⁸
4. Çin'in güney sınırlarına inen ve 13 boydan meydana gelen bir grup ise Sarı Nehir'in batı kısmına yerleşerek bu bölgede oturmak için Çin'den izin istemişlerdir. Buraya yerleşmek için büyük mücadele vermişler fakat 847 tarihinde Kırgızlarla bir olan Çinliler tarafından

²⁵⁵ Ayhan Afşin Ünal, “Uygurların Batıya Göçleri Hakkında Bir İnceleme”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (54), Ekim 2017, s. 383.

²⁵⁶ Tsai Wen-Shen, *Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)*, s. 50-51; Özkan İzgi, “Kao-Ch'ang Uygurları Hakkında”, *İÜEF Tarih Dergisi*, 32 (2011), İstanbul, s. 4.

²⁵⁷ Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 191.

²⁵⁸ Tsai Wen-Shen, *Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)*, s. 50; Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 191; İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 28.

dağıtılmışlardır. Dağıldıktan sonra Kansu civarı ve Gobi Çölü'nün batısında kalan şehirlere giderek buralara yerleşmişlerdir.²⁵⁹

5. Bazıları ise Shih-weilere (Moğol kabileleri) sığınmış ve yedi kola ayrılarak kontrol altına alınmışlardır.²⁶⁰ Ancak Kırgızlar bu bölgeye bir kuvvet gönderip Shih-wei kabilesini mağlup edince, Uygurlar tekrar kaçarak dağlara ve ormanlara sığınmış, daha sonra An-hsi bölgesindeki Mengli Tigin'in idaresindeki Uygurlara tabi olmuşlardır.²⁶¹

6. Son grup ise ufak aileler halinde, Kadırgan dağlarının ötesinde yaşayan ve başlarında Uygur reisleri olan Kitan ve Kay gibi kabilelerine sığınmışlardır. Bu Uygurlar daha sonra kurulacak olan Hıtay Devleti'nin kuruluşunda ve teşkilatında çok önemli rol oynayacaklardır.²⁶²

3.2. Göçün Sebepleri ve Sonuçları

Uygur göçünün gerçekleşmesine yol açan siyasi, askerî, ekonomik ve sosyal pek çok sebep bulunmaktadır. Bu sebeplerin en başında, Kırgız saldırısı neticesinde Uygur Kağanlığı'nın son bulması ve Kırgız kuvvetlerinin Orhun bölgesindeki Ordubalıg şehrini ele geçirerek burada büyük bir yıkım gerçekleştirmesi gelmektedir.²⁶³ Üstelik Uygur Kağanlığı'nın zayıflama sürecinde merkezi otorite zaten yıpranmış, bu durum iç çatışmaları ve huzursuzlukları artırmıştı.²⁶⁴ Bu huzursuzluklar Kırgız baskını sonrasında da Uygurların birlikte hareket edememesine, Kırgız saldırıları karşısında direnemeyerek dağılmalarına sebep olmuştur. Böylece dağılan ve askerî varlık gösteremeyen Uygur boyları, güvenlik endişesiyle de göç etmek zorunda kalmışlardır.²⁶⁵

Uygur Kağanlığı'nın son yıllarında Orhun bölgesinde meydana gelen iklim değişiklikleri, tarım ve hayvancılığı olumsuz yönde etkileyerek Uygurların büyük ekonomik sıkıntılar yaşamasına neden olmuştur.²⁶⁶ Üstelik Çin ile olan ekonomik ilişkileri 840 senesinden sonra bir süre durma noktasına gelmiş ve Uygurları daha zor duruma sokmuştur. Çin'den

²⁵⁹ İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 29.

²⁶⁰ Tsai Wen-Shen, *Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)*, s. 50.

²⁶¹ İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 29.

²⁶² Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 191.

²⁶³ Mackerras, *The Uighur Empire (744-840) According to the T'ang Dynastic Histories*, s. 125; Tsai Wen-Shen, *Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)*, s. 32-35.

²⁶⁴ İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 28.

²⁶⁵ Almas, *Uygurlar*, s. 165; Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 34.

²⁶⁶ İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 27.

bekledikleri askerî ve maddi desteği de alamayan Uygurlara, daha verimli ve güvenli topraklar, yeni ittifaklar aramak üzere göç etmekten başka çare kalmamıştır.²⁶⁷

Uygur göçünün seyrini belirleyen sebepler ise göçlerin güzergâhı ve yeni yerleşim yerleri incelendiğinde daha net anlaşılmaktadır. Batıya giden Uygurlar, Tanrı Dağlarının kuzey ve güney eteklerine gelmişler ve Beşbalık, Turfan, Kaşgar ve Kuça tarafına yerleşmişlerdi. Bu bölgelerde eskiden beri Uygur ve Basmıl gibi Türk boylarının yaşadığı bilinmektedir. Ayrıca Uygurların daha önce etkilendikleri Soğdlular ve Çinliler gibi farklı topluluklar da hâlihazırda buralarda yaşamaktaydılar.²⁶⁸ Bu bölge özellikle tarım açısından oldukça zengindi, hatta Uygurlar bu bölgede çok eski tarihlerden beri tarım ve hayvancılık ile uğraşmaktaydılar.²⁶⁹

Güneye göç ederek Çin sınırındaki Kansu bölgesine yerleşenler ise Kansu Uygurları ya da Sarı Uygurlar olarak anılmıştır.²⁷⁰ Hotanlılar ve Tibetlilerin yanı sıra pek çok Türk boyuyla beraber Uygurlar da yine bu bölgede eskiden beri yaşamaktaydılar.²⁷¹ Kansu bölgesinin önemli özelliği ise İpek Yolu ticaret güzergâhında bulunmasıdır.²⁷² Böylece, Uygur göçünün ağırlıklı olarak bu bölgelere gerçekleşmesindeki en önemli etkenlerin sosyal ve ekonomik sebepler olduğu da anlaşılmaktadır.

Uygur Kağanlığı'nın dağılışı ve 840 göçünün kısa ve uzun vadeli pek çok sonuçları da olmuştur. Bu sonuçlar Uygur göçünün boyutunu da gözler önüne sermektedir. Göçlerden en çok etkilenenler Uygurlar olmakla birlikte, diğer milletlerin de özellikle siyasi ve kültürel açılardan bu olaydan etkilendiği söylenebilir.

Güney Sibiryâ bölgesinde bulunan Kırgız ülkesinin sınırları, 840 yılından sonra Altay Dağlarına kadar uzanmış ve Uygurların terk ettiği Orhun bölgesi Kırgız hâkimiyeti altına girmiştir.²⁷³ Kırgızlar, Sibiryâ ile Türkistan arasındaki ticareti de bir süre kontrol altına

²⁶⁷ Tsai Wen-Shen, *Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)*, s. 53-64; İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 33-34.

²⁶⁸ Almas, *Uygurlar*, s. 165-166; Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 36-38.

²⁶⁹ Almas, *Uygurlar*, s. 397-398.

²⁷⁰ Tsai Wen-Shen, *Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)*, s. 50; Gülçin Çandarlıoğlu, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9.-11. Asırlar)*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2013, s. 13.

²⁷¹ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 58.

²⁷² İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 40.

²⁷³ Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 78-79.

almışlardır. Bu ticaret yolunu korumak için büyük çaba sarf etmişler ve Çin ile iyi ilişkiler kurmaya çalışmışlardır. Ancak tüm bu çabalarında pek başarılı olamamışlardır.²⁷⁴

Göçlerin önemli sonuçlarından birisi de Doğu Türkistan'da Uygur nüfusunun artması ve bölgedeki Türk hâkimiyetinin daha da genişlemiş olmasıdır. Göç edilen yerlerde Uygur kültürü muhafaza edilmiş hatta daha ileri bir seviyeye taşınmıştır. Uygurlar, yeni yurtlarında kaynaştıkları farklı halkları ve daha sonra Moğolları da kendi kültürleriyle etkileyerek Türkleşmelerini sağlayacaklardır.²⁷⁵

Uygur Devleti'nin yıkılması, Çin'deki Uygur mabetlerinin ve tüccarlarının faaliyetlerini de olumsuz etkilemiştir. 843 yılında Çin imparatoru, Mani mabetlerine ait vakıf ve bunlara bağlı köyler ile evlerin tüm değerli eşyalarının tespit edilmesini emreden bir ferman çıkarmıştır. Ayrıca, ülkedeki tüm Uygurların kemer ve şapkalarının geri alınmasını emretmiştir. Mani mabetlerindeki resimler ve kitaplar yakılmış, Uygurlar uzak Çin şehirlerine ve köylere sürülmüştür. Birçok Uygur, bu baskılardan dolayı başka yerlere göç etmek zorunda kalmıştır.²⁷⁶

Uygur göçlerinin en önemli sonuçlarından biri de Uygurlar tarafından kurulan yeni devletlerin tarih sahnesine çıkması olmuştur. Karahanlı,²⁷⁷ Gan-chou (Kansu/Hexi) ve Kao-ch'ang (Koço/Xizhou) Uygur devletleri 840 yılından sonra tarih sahnesinde yerini almış önemli devletlerdir. Yeni kurulan bu devletler ile Uygur boylarının merkezi, Kuzey Moğolistan'dan daha güneye, Doğu Türkistan'ın batı çevresine kaymıştır.²⁷⁸

3.3. Göç Sonrası Uygurların Faaliyetleri

Kırgızlardan büyük bir yenilgi alan Uygurlar dağılmış; bir kısmı Karluk ülkesine, bir kısmı Çin sınırlarına ve ağırlıklı olarak da Doğu Türkistan ve Kansu civarına göç etmişti.²⁷⁹ Hürmüzd Tigin liderliğinde güneye doğru göç eden Uygurların öncü grubu, günümüz İç

²⁷⁴ İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 29-30.

²⁷⁵ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 78-79.

²⁷⁶ Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 191-192.

²⁷⁷ Karahanlı Devleti'nin kurucu boyunun menşei meselesi her ne kadar tartışmalı bir konu olsa da Uygurların bu devletin kuruluşunda önemli rol oynadıkları bilinen bir gerçektir. Bu devletin gerek teşkilat gerekse kültürel anlamda Orhun Uygurlarının "İslamlaşmış" mirasçıları oldukları söylenebilir. Bu konuya Karahanlı Devleti ve Uygurlar başlığı altında tekrar değinilecektir. Bu konudaki tartışmalar ve görüşler hakkında daha fazla bilgi için bk. Yusufcan Yasin, "Karahanlıların Hükümdar Sülalesi Üzerine", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 7 (2016), ss. 85-104.

²⁷⁸ A. A. Ünal, "Uygurların Batıya Göçleri Hakkında Bir İnceleme", s. 383.

²⁷⁹ A. A. Ünal, "Uygurların Batıya Göçleri Hakkında Bir İnceleme", s. 383.

Moğolistan'ın Ta-tung bölgesine ulaşmıştır. Bu grubun büyük bir kısmı, Çin'in Ho-pei ve Shan-si eyaletlerinin kuzey sınırlarına kadar ilerlemiştir.²⁸⁰

Hürmüzd Tigin öncülüğünde güneye kaçan 13 Uygur boyunun esas lideri Ediz boyundan Öge Kağan'dı. Öge Kağan, Uygur Devleti'ni tekrar kurmak için çabalamış ve T'ang Hanedanı'ndan yardım istemek üzere bir elçilik heyeti bile göndermiştir. T'ang imparatoru ise askerî yardıma yanaşmamış, Uygurlara olan eski borçları sebebiyle sadece yiyecek yardımı yapmayı kabul etmiştir.²⁸¹ Ancak bu sözünü de tutmayan Çin imparatoru, 841 yılında karşılığı at olarak alınmak üzere bir miktar buğday göndermekle yetinecektir.²⁸²

Güneye kaçan bu Uygur boyları, Tatar ve Hei-ch'e-tse (Moğol) halklarını da beraberlerinde getirmişlerdir. Hei-ch'e-tse kabilesi, 842-843 senelerinden sonra kuzey Kansu'ya yerleşmiştir. Uygur kağanı Öge ise, 847'de Altaylarda ve Çin'in kuzey kıyısında Hei-ch'e-tse kabilesi tarafından öldürülmüştür.²⁸³ Öge Kağan öldürüldükten sonra onun yerini kardeşi İnan Tigin almış, ancak o da tehlike altında olduğundan kendisine yakın olan Shih-weilere kaçmak zorunda kalmıştır. Çinliler onun iadesini istemiş, bunun üzerine İnan Tigin, karısı, oğlu ve dokuz silah arkadaşıyla birlikte buradan da kaçmıştır. Bu tarihten sonra başına ne geldiği ise bilinmemektedir. Yaklaşık üç yüz bin kişi olduğu tahmin edilen Uygur topluluğu, iç çatışmalar, düşman hücumları ve açlık gibi nedenlerle erimiş ve sadece beş yüz kişi hayatta kalabilmiştir. Kalanların bir kısmı T'ang Hanedanlığı'na katılırken, bir kısmı ise Kırgızlar tarafından öldürülmüştür.²⁸⁴ Bu Uygurların dağılmalarının başlıca iki sebebi vardır: İlk ve en önemli sebep güneye kaçan Uygurların topluca hareket etmek yerine şahsi mücadelelere girişmeleridir. İkincisi ise, T'ang hükümdarının askerî yardım vermeyi reddetmiş olması ve Uygurların bu yardım olmadan toparlanamayacak olmalarıdır.²⁸⁵

Bu olaylardan sonra Kırgız kağanı, Uygurları hâkimiyet altına almak için yetmiş bin kişilik orduyla güneye inerek Shih-weilere bir darbe vurmuştur. Böylece Uygur boyları bir kez daha dağılmışlardır. Uygurların batıya göç eden kısmı ise Mengli Tigin önderliğinde Beşbalık,

²⁸⁰ Almas, *Uygurlar*, s. 163.

²⁸¹ Tsai Wen-Shen, *Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)*, s. 53-64; Gumilev, *Eski Türkler*, s. 511; A. A. Ünal, "Uygurların Batıya Göçleri Hakkında Bir İnceleme", s. 382.

²⁸² Almas, *Uygurlar*, s. 163-165.

²⁸³ Çandarlıoğlu, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*, s. 17.

²⁸⁴ Gumilev ve Almas üç yüz bin kişiden bahsederken, Li Te-Yü'nün mektuplarında bu sayı üç bin olarak kaydedilmiştir. bk. Tsai Wen-Shen, *Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)*, s. 185-188; Gumilev, *Eski Türkler*, s. 512; Almas, *Uygurlar*, s. 165.

²⁸⁵ Almas, *Uygurlar*, s. 165.

Karaşar ve Kuça civarına geldikten sonra oralandaki akraba kabilelerle birleşmişlerdi.²⁸⁶ Uygur hükümdar ailesinden olan ve An-hsi bölgesinde oturan Mengli, bir süre sonra kendini kağan ilan edecek ve Kansu bölgesi kabileleri de ona tabi olacaklardır.²⁸⁷ Bu olayların ardından, Uygur tarihinin ikinci dönemi başlamaktadır. Çeşitli bölgelere göç etmek zorunda kalan Uygurlar, zamanla küçük şehir devletleri kuracak ve İpek Yolu ticaretini de kontrol altına alacaklardır.²⁸⁸

3.3.1. Sha-Chou şehri Uygurları

Kırgız yenilgisinden sonra yaşadıkları bölgeyi terk ederek Asya'nın daha güneyine inen ve Çin'in batısına yerleşen Uygurlardan bir grup Sha-chou²⁸⁹ şehrine gelmişlerdir.²⁹⁰ Bu Uygurlar, Maniheizm dinini benimsemiş oldukları ve beyaz elbise giydikleri için Çinliler tarafından “beyaz göğün oğulları” ismiyle anılmışlardır. Ancak içlerinde Maniheizm olmayan Uygurlar da vardır. Sha-chou Uygurları ile Kansu Uygurları arasında muhtemelen Mani dininden dolayı zaman zaman karışıklıklar çıkmıştır. Mesela, Mani dinini kabul etmeyen bir kısım Sha-chou halkı, 911 yılında Kansu Uygurlarının kağanına mektup yazarak ondan yardım talep etmişlerdir.²⁹¹

Sha-chou Uygurları hakkında çok fazla bilgi yoktur. Çünkü bunların siyasi hâkimiyetleri oldukça kısa sürmüştür. Önce Liao (Kitan) ve daha sonra Hsi Hsia (Tangut) devletlerinin hâkimiyetlerini tanımışlardır.²⁹² Sha-chou bölgesinin önemi ise Çin ile Türkistan arasındaki ticaret yolunun üzerinde bulunmasındandır.²⁹³ Ayrıca bu bölgenin önemli şehirlerinden Dun-huang'ın, Sha-chou şehrine çok yakın olması sebebiyle zaman zaman Sha-chou şehrine Dun-huang da denmiştir.²⁹⁴

²⁸⁶ Almas, *Uygurlar*, s. 165-166.

²⁸⁷ Tsai Wen-Shen, *Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)*, s. 189; Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 58.

²⁸⁸ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 34.

²⁸⁹ Sha-chou “Kum şehir” veya “Kum bölgesi” anlamlarına gelmektedir. T'ang Hanedanı'nın ilk imparatoru zamanında kurulmuş, VIII yüzyıldan önce Tibetlilerin eline geçmiştir. Uygurlar buraya göç ederek yerleşmişler ancak daha sonra burası Tangutlar ve Moğollar tarafından tamamen ele geçirilecektir. bk. İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 39.

²⁹⁰ İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 39.

²⁹¹ Çandarlıoğlu, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*, s. 65-66.

²⁹² İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 39.

²⁹³ İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, s. 26.

²⁹⁴ Emet, “Uygur Türkleri”, s. 235.

3.3.2. Kansu Uygur Devleti

840 tarihinden sonra Uygurların bir kısmı Tibet An-hsi bölgesine göç etmişlerdi. Bu bölgenin merkezi ise Kan-chou (Kansu) şehriydi. Kansu şehri bilhassa, Çin ile bugünkü Doğu Türkistan arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunuyordu. Uygurlar bölgeye gelmeden önce bu bölge ve ticaret yolu Tibetlilerin ellerine geçmişti. Çin kaynakları bu bölgeye gelip yerleşen Uygurların askerî bakımdan zayıf olduklarını kaydetmişlerdir.²⁹⁵

Uygurlar bu bölgeye geldikten sonra artık kalıcı olarak yerleşmişler ve 870’te Kan-chou (Kansu) merkezli Kansu Uygur Devleti’ni kurmuşlardır. Çin kaynaklarında “*Gan-chou Uygur Devleti*” olarak geçen bu devletin sınırları, şimdiki Gansu eyaleti şehirleri civarında yer alan Dun-huang, Ch’ang-ye, Wu-wei, An-shi, Yü-ch’uan, Liang-chou ve Ning-sia’daki İrsin civarı dâhilindeydi.²⁹⁶ Uygurlar buraya geldiklerinde bölgede hâlihazırda Hotenliler, Tibetliler, Tarduş, Töles, Kumul ve Tatar gibi Türk boyları da yaşamaktaydılar.²⁹⁷

Kansu Uygurlarına aynı zamanda Sarı Uygurlar da denmektedir. Rásonyi, Uygurların henüz Tarım havzasında iken Hint-Avrupalı Tohâr kavmi ile karışmış olma ihtimalleri olduğunu ve bu sebeple onlara “*sarışın, açık sarı*” anlamındaki Sarı Uygur adının verilmiş olabileceğini iddia etmektedir.²⁹⁸ Esasen Sarı Uygurların, muhtemelen aralarında sarışın insanların çok olması sebebiyle “sarı” sözcüğü ile anıldıkları düşünülse de bu konu henüz kesin olarak aydınlatılamamıştır.²⁹⁹ Aslında Kansu Uygurlarına, Doğu Türkistan’ın merkezinde yer aldıkları için Sarı Uygurlar denildiği düşünülmektedir. Çünkü sarı, Türk kültüründe merkezin rengidir.³⁰⁰

Uygurlar, Kansu bölgesine yerleştikten sonra X. yüzyıla kadar Çinlilerin Dun-huang merkezli *Vazifeye Koyuluş Ordusu*’na bağlı olarak hareket etmişlerdir.³⁰¹ Kansu Uygur Devleti, X. yüzyılın ortalarından itibaren Uygurların önemli güç merkezleri haline gelmiştir. Askerî bakımdan zayıf oldukları kaydedilen bu Uygurlar da tıpkı Sha-chou Uygurları gibi

²⁹⁵ Tsai Wen-Shen, *Li Te-Yü’nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)*, s. 194-195; İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 40.

²⁹⁶ Almas, *Uygurlar*, s. 413.

²⁹⁷ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 58; Çandarlıoğlu, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*, s. 64.

²⁹⁸ Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 137.

²⁹⁹ Eyüp Sarıtaş, *Sarı Uygurlar*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2012, s. 76-78.

³⁰⁰ Reşat Genç, “Türk İnanışları ile Millî Geleneklerinde Renkler ve Sarı - Kırmızı - Yeşil”, *Erdem*, IX (27), 1997, s. 1076.

³⁰¹ Çandarlıoğlu, “Uygurlar”, s. 243.

Tangut ve Kitan hâkimiyetlerini tanımak zorunda kalmışlardır.³⁰² Kansu Uygur Devleti kurulduğu günden itibaren kağanlar T'ang sülalesi ile iyi geçinmek için çaba sarf etmiştir. Hatta Çinli prensesler ve Uygur kağanları arasındaki evlilikler devam etmiş böylece Çin ile akrabalık ilişkileri de sürdürülmüştür.³⁰³

Kansu Uygur Devleti genelde Çin'e bağlı kalmış,³⁰⁴ önce T'ang Hanedanı (907'ye kadar) sonra beş hanedan devrinde (960'a kadar) iyi ilişkilerini sürdürmüşlerdir. Bazen karşı karşıya gelseler de aralarında büyük bir çatışma yaşanmamıştır.³⁰⁵ 907 yılında zayıflayan Tibetliler, Hexi Koridoru'nun gerisine çekilmiş, böylece Uygurlar bölgede güç kazanmış ve kağanlık otağı Kansu'da kurulmuştur.³⁰⁶

Ünlü mabetlerin bulunduğu Dun-huang 911 senesinde Uygurlar tarafından ele geçirilmiştir. Bu tarihte Kansu Uygurlarının başındaki isim Jen-meî Kağan (?-924) olarak görülmektedir. Jen-meî Kağan 923 senesinde kendileri için tehlike teşkil eden Tibetlilere karşı Çin ile bir anlaşma yapmıştır.³⁰⁷ Jen-meî Kağan ertesi sene ölmüş, yerine A-tou-yü (Adruk) isimli kardeşi yeni kağan olmuştur. Ancak A-to-yü'nün ölümü kaynaklarda geçmezken, 928 yılında Jen-yü isimli yeni bir kağan görülmektedir. 924-928 yılları arasında, Kansu Uygurlarının iç işlerinde muhtemel bir karmaşa yaşanmakta çünkü Uygur kağanı hızlıca değişmektedir.³⁰⁸

Sarı Uygurlar, batıdan gelen malları alıp kendi kervanları ile Çin'e götürerek, yani ticaretle geçimlerini sağlamaktaydılar. Yağmalanan kervanlar sebebiyle 931 senesinde önce Tangutlarla uğraşmak zorunda kalan Sarı Uygurlar, daha sonra da yine Tibetlilerle karşı karşıya gelmişlerdir. Tibetliler, 933 senesinde Uygur kervanlarından birini soymuşlar bu sebeple Uygurlar ve Tibetliler arasında büyük gerginlik çıkmıştır. Bu soygunlar, Çinlilerin

³⁰² İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 40.

³⁰³ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 34.

³⁰⁴ Çinli tarihçilerin ticaret kervanlarını yanlışlıkla “elçilik heyeti”, ihraç mallarını da “hediye” diye kaydettiklerini, dolayısıyla Kansu Uygur Devleti'nin hiçbir zaman Çin'e bağlı olmadığını, hatta Song Hanedanı döneminde (960-1279) dahi bağımsızlığını koruduğunu ve Çin'e vergi verme gibi bir durumu olmadığını öne sürmektedir. bk. Almas, *Uygurlar*, s. 413-414.

³⁰⁵ Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, s. 218.

³⁰⁶ Sarıtaş, *Sarı Uygurlar*, s. 91.

³⁰⁷ İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 40.

³⁰⁸ Tsai Wen-Shen, *Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)*, s. 205; Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 34-35.

de menfaatlerine dokunduğu için, Uygurlara yardım ederek kervan ticaretini koruma işini üstlenmişlerdir.³⁰⁹

938 tarihinde Hoten'e gönderilen Çin elçisi Kao chü-huei, Kansu'nun 50 km kadar güneyindeki dağlarda Sha-t'o Türkleri ile Tatarların beraber yaşadıklarını söylemektedir.³¹⁰ Ögel'e göre, bu durum savaşıllıklarıyla şöhret yapmış Sha-t'o Türklerinin, Mani dininin tesiriyle artık savaşıllıklarını kaybetmiş olan Uygurlara, onlarla birlikte yaşayarak askerî açıdan yardım ettiklerini göstermektedir.³¹¹

Sarı Uygurların diğer Türk devletleri gibi yayılmacı politikaları ve askerî bir varlıkları yoktur. Artık yerleşik hayata geçme aşamasında olan Kansu Uygurlarının tek amaçları, barış içinde yaşamak ve ticaret yaparak geçimlerini sağlamaktır. Bu sebeple de Çin ile aralarını daima iyi tutmaya gayret etmişlerdir.³¹² Kansu Uygurlarının bölgedeki en büyük rakipleri daima Tangutlar olmuştur. Kansu Uygurları ile Tangutlar arasında, ilki 920-982 yılları arasında 62 yıl, ikincisi ise 982-1032 yılları arasında 50 yıl kadar süren ufak ama kanlı çatışmalar yaşanmıştır.³¹³

Kansu Uygurları, siyasi olarak 940'tan sonra Kitan hâkimiyetine girmiş; 1028'de ise Tangutların başkentlerini ele geçirmesi sebebiyle Kansu Uygur Devleti kısmen son bulmuştur.³¹⁴ Kansu Uygurları, 1028 yılından 1036 yılına kadar Tangutlara tabi olmuşlar, ancak komşuları ile aralarında ekonomik ve kültürel ilişkiler kurmaya devam etmişlerdir. 1209 yılından itibaren de Kansu Uygurlarının yöneticileri Moğol Devleti'nin himayesine girmiştir. 1226 senesine gelindiğinde, Kansu bölgesi tamamen Moğolların egemenliğine girecektir.³¹⁵ Günümüzde Kansu eyaletinin Sunan Yugur Özerk İlçesi'nde yaşayan ve Yugurlar olarak anılan halkın, Kansu Uygurlarının torunları oldukları düşünülmektedir.³¹⁶

³⁰⁹ İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 40-41; Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 61.

³¹⁰ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 61.

³¹¹ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 217.

³¹² İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 41.

³¹³ Almas, *Uygurlar*, s. 417-418.

³¹⁴ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 133; Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, s. 218.

³¹⁵ Sarıtaş, *Sarı Uygurlar*, s. 92-93; Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 35.

³¹⁶ Rahile Davut – Komuna Canbuz, “Yuğur (Sarı Uygur)lar Üzerine Notlar”, (çev. Alimcan İnayet), *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5 (1998), s. 466.

3.3.2.1. Sarı Uygur (Kansu) kültürü

Kansu bölgesinin en önemli özelliği, Budizm'in burada çok yaygın olmasıdır. Bunun nedeni, ünlü Dun-huang (Bin Buda) mağaralarının bu bölgede bulunmasıdır. Bu mağaralar, Tang-ho Nehri'nin batısında ve An-shi'nin güneydoğusunda, Kansu'dan Hami'ye giden büyük kervan yolu üzerinde yer almaktadır.³¹⁷

Uygurlar, Kansu'ya yerleştikten sonra yoğun bir şekilde Budizm etkisi altına girmişler ve büyük ölçüde Budizm'i benimsemişlerdir. Mani dini ise Budizm karşısında zayıflamış ve bu bölgede daha fazla varlık gösterememiştir. X. yüzyılın başında Çin'e gelen Uygur rahiplerin yeşil cübbe giymesi, Uygurların Budizm'e tekrar geçtiğinin önemli bir göstergesidir.³¹⁸ Buda dininin bir kolu olan Lama'nın, Kansu Uygurları üzerindeki etkisi çok kuvvetli olmuştur hatta bu din günümüz Sarı Uygurlarına kadar varlığını korumuştur. Tibet Lamaları ile Yugur Lamaları arasındaki fark ise Yugur Lamaların evlenebiliyor olmasıdır.³¹⁹ B. Ögel, Sarı Uygurlar için "*Buda dininin öncüleri*" demektedir.³²⁰ İlginç olan ise Uygurların Buda dinine geçtikten sonra bile eski Türk inancından pek çok öğeyi korumuş olmalarıdır. Örneğin, yeni evlenen bir kız, çadırın iki tarafına yakılan ateşin ortasından geçirildikten sonra çadıra alınmaktadır. Damat ise ağaçtan yapılmış bir yay ile geline ok atar; böylece onun üzerindeki kötü ruhları kovmuş sayılır. Ayrıca Yugurlar, ufak bir ses değişimiyle Tanrı'ya "*Dengri*"³²¹ ve "*Han Dengri*" demektedirler.³²²

Sarı Uygurlar, 1226'da Moğol idaresine girdikten sonra etnik yapıları içerisine Moğollar da katılmıştır. Sayıca az olmalarına rağmen, Tibetli ve Çinliler de bu etnik yapı içerisine dahil olmuşlardır. Bu sebeple günümüzdeki Sarı Uygurlar, Türkçe ve Moğolca konuşan iki kesimden oluşan bir toplum yapısına sahiptirler. Moğolca konuşanlar kendilerini Sarı Yugur, Türkçe konuşan kesim ise Kara Yugur olarak isimlendirmektedirler. Ancak iki kesim de kendilerini Yugur kabul etmektedir.³²³ Yazılı belgeler ve rivayetlere göre, bugünkü Sarı

³¹⁷ Lajos Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, (çev. Sadrettin Karatay), Ankara, 1998, s. 262.

³¹⁸ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 133; Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 215-216.

³¹⁹ R. Davut – K. Canbuz, "Yuğur (Sarı Uygur)'lar Üzerine Notlar", s. 469.

³²⁰ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 215.

³²¹ Yugur dilinde genellikle "t" sesi "d" şeklinde değişmektedir. bk. R. Davut – K. Canbuz, "Yuğur (Sarı Uygur)'lar Üzerine Notlar", s. 468-469.

³²² R. Davut – K. Canbuz, "Yuğur (Sarı Uygur)'lar Üzerine Notlar", s. 468.

³²³ Erkin Ekrem, "Sarı Uygurların Kökeni", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, IV (3), Ankara, 2007, s. 174.

Uygurların etnik adları, toplum yapısı ve boy adları, dilleri, gelenekleri ve inançları gibi özellikler bakımından tarihteki Uygurlar ile aralarında oldukça sıkı bir bağın olduğu görülmektedir.³²⁴

Kaynaklar Sarı Uygurların, Yuan döneminin (1280-1368) sonlarına kadar yazılarını kullandıklarını ancak zamanla unuttuklarını kaydetmişlerdir.³²⁵ Bugün elimizde bulunan Uygur Türkçesi ve yazısı ile yazılmış en önemli kitaplar ise yine Sarı Uygur ülkesinde bulunmuştur.³²⁶ Üstelik Sarı Uygurlar, eski Türk kitabelerinde kullanılan sayı sistemini günümüze kadar koruyabilmiş nadir boylardan biridir.³²⁷ Eski Uygur dilinin sayı sayma özelliklerini de günümüze kadar muhafaza edebilmişlerdir. 1’den başlayarak 10’a kadar olan sayıyı aynı şekilde saymaktadırlar; ancak 11’den sonra farklılıklar başlamaktadır.³²⁸

Kansu bölgesinde Dun-huang’da bir mağarada, 700-900 yıllarına ait olduğu düşünülen tahta Uygur matbaa harfleri ve Uygurca kitaplar bulunmuştur. Bu keşif, modern matbaanın ilk kez Uygurlar tarafından icat edildiği ve Çin’e hatta Altın Orda Devletiyle birlikte Avrupa’ya buradan gittiği, yani Uygurlar sayesinde batıya ulaştığı iddiasını ortaya çıkarmıştır. Ancak bu durum doğru olsa bile, tarih kitapları matbaanın Gutenberg tarafından bulunduğunu yazmış ve muhtemelen de yazmaya devam edecektir.³²⁹

Kansu Uygur Devleti zamanında, özellikle dans ve müzik sanatları büyük bir gelişme göstermiş ve iç bölgelere kadar yayılmıştır. Çinli şairler, bu dans ve müziğin zarafetini öven çeşitli şiirler yazmışlardır. Belki de Yuğur yazısı muhafaza edilemediği için, sözlü edebiyat Yuğur milli sanatının ana biçimi halini almıştır. Yuğurların en çok değer verdiği sanat dalı ise türkülerdir.³³⁰

938 yılında Hoten’e giderken Sarı Uygurlara uğrayan bir Çin elçisi “*Sarı Uygurların Kağanı’nın ordugâhı da tıpkı Orhun’daki Uygurlarınki gibi çadırılı bir kamp yeri idi. Atlı konargöçer yaşantıları henüz daha değişmemişti*” demektedir.³³¹ Kansu Uygurları, Hexi

³²⁴ E. Ekrem, “Sarı Uygurların Kökeni”, s. 157.

³²⁵ R. Davut – K. Canbuz, “Yuğur (Sarı Uygur)’lar Üzerine Notlar”, s. 465.

³²⁶ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 217.

³²⁷ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 62.

³²⁸ R. Davut – K. Canbuz, “Yuğur (Sarı Uygur)’lar Üzerine Notlar”, s. 468.

³²⁹ Dilber Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, s. 102.

³³⁰ R. Davut – K. Canbuz, “Yuğur (Sarı Uygur)’lar Üzerine Notlar”, s. 476-477.

³³¹ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 217.

Koridoru’nu kendi sınırlarına katarak kültürlerin buluşma noktası olan İpek Yolu’nu açmış; böylece hem milli ekonomileri hem de milli sanatları hızla geliştirmiştir. Burada eski medeniyet miraslarının yanı sıra çevrelerindeki milletlerin medeniyetlerini de özümseyerek benimsemişlerdir. Ancak, günümüz Yuğurları arasında Kansu Uygurlarına ait birçok sanat, kültür ve medeniyet mirası tamamen unutulmuş ve tarihe karışmıştır. Ne yazık ki, Yuğurlar ataları Kansu Uygurlarından miras kalan pek çok medeniyet değerlerini tam anlamıyla muhafaza edememişlerdir.³³²

3.3.3. Kao-ch’ang (Koço) Uygur Devleti

Bugünkü Turfan bölgesi çevresinde yaşayan ve özellikle Japon bilim adamları tarafından “Batı Uygurları” olarak adlandırılan Uygurlar, Çin kaynaklarında Kao-ch’ang Uygurları olarak tanımlanmıştır.³³³ Tarihî kayıtlarda XIV. yüzyıldan bu yana Turfan ismiyle anılan bölge günümüzde Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içerisinde bulunmaktadır. Ötüken Uygur Kağanlığı, 744 senesinde kurulduktan sonra Uygurlar Turfan bölgesini hâkimiyetleri altına almış ve 751’deki Talas Savaşı sonrasında da Çinliler Doğu Türkistan’dan çekilmek zorunda kalmıştır. Uygur Kağanlığı’nın 840 yılında Kırgızlar tarafından yıkılışının ardından ise Turfan bölgesi yoğun bir Uygur göçü almıştır.³³⁴ İşte bu Uygurlar çeşitli kaynaklarda, değişik tarihlerde Kao-ch’ang Uygurları, Turfan Uygurları veya Beşbalık Uygurları şeklinde kaydedilmişlerdir.³³⁵

840 yılında Kırgız önlerinden kaçarak Karluklara sığınan 15 Uygur boyunun bir kısmı Tibetlilere, bir kısmı Mengli Kağan önderliğinde An-hsi bölgesine geçmişlerdi.³³⁶ Mengli önderliğinde batıya gelen Uygurlar başta sadece Turfan ve Beşbalık bölgelerine yerleşmişlerdir.³³⁷ Çin sınırında sıkıntılar çeken diğer 13 Uygur boyu da Öge Tigin’in ölümünden sonra batıya gelerek Turfan Uygurlarına katılmışlardır.³³⁸ Son Uygur kağanı Hazar Tigin’in yeğeni Mengli, 848 yılında kağan seçilmiştir.³³⁹

³³² R. Davut – K. Canbuz, “Yuğur (Sarı Uygur)’lar Üzerine Notlar”, s. 476-477.

³³³ İzgi, “Kao-ch’ang Uygurları Hakkında”, s. 4.

³³⁴ Ahmet Taşağıl, “Turfan”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2012, XL I, s. 414-415.

³³⁵ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 36.

³³⁶ Tsai Wen-Shen, *Li Te-Yü’nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)*, s. 50.

³³⁷ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 193.

³³⁸ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 62.

³³⁹ Almas, *Uygurlar*, s. 350; Gumilev, *Eski Türkler*, s. 514.

Beşbalık, Turfan ve Tanrı Dağları etrafına yerleşen Uygurlar 856 senesinde, o sıralar yoğun bir Tibet baskısı altında olan Çin imparatoru tarafından, müttefik bulma arzusuyla resmi olarak tanınmışlardır.³⁴⁰ Başkenti, Kao-ch'ang şehri³⁴¹ olan bu devlet, kuruluşundan sonra Çin kaynaklarında Kao-ch'ang Devleti olarak anılmaya başlanmıştır. Ayrıca bölgenin diğer ismi olması sebebiyle Çinlilerin “Hsi-chou” Uygurları dedikleri de bilinmektedir.³⁴²

866 senesinde Turfan Uygurlarının lideri Beşbalık bölgesinde oturan Bugu Chün olarak görünmektedir. Bugu Chün ilk olarak Turfan, Beşbalık, Lun-T'ai, Ch'ing-chen şehirlerini hâkimiyeti altına almış³⁴³ ve Turfan Uygurlarının batıdaki sınırlarını Tanrı Dağları üzerindeki Urumçi şehrine kadar genişletmiştir.³⁴⁴ Çin imparatoru Kansu'daki Çin askerî kuvvetlerinin isyan hareketleriyle meşgul olurken, Uygurlar sınırlarını doğuya doğru da genişletme imkânı yakalamışlardır. Önemli ticaret yollarının bulunduğu Hami şehri de Uygurların eline geçmiştir.³⁴⁵

Koço'da bulunan bir kitabeden anlaşıldığı üzere, 947 senesinde Uygur başkenti artık Koço şehridir. 948 senesinde başa geçen Uygur kağanı ise İdikut (Iduk Kut)³⁴⁶ unvanını kullanıyordu.³⁴⁷ 982 yılına gelindiğinde ise Turfan Uygurlarının başındaki Arslan Han'ın yazlık başkent Koço³⁴⁸ ve kışlık başkent Beşbalık olmak üzere, Türk geleneğine uygun iki ayrı başkenti bulunmaktaydı.³⁴⁹

Turfan Uygur Devleti bağımsızlığını kazandıktan sonra sanat, edebiyat ve ticaret alanında oldukça ilerlemiştir. Türkistan'da kurulan Türk devletleri ile Çin arasındaki ticaret, onların gelişiminde oldukça önemli bir rol oynamıştır. Turfan Uygurlarından Çin'e ilk ticaret heyeti

³⁴⁰ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 193.

³⁴¹ Hudûd'ül Alem'de “Ceynâncekes” (Jinanjkath) Tokuzguzların başkenti olarak kaydedilmiştir. Esasen “Kuo-ch'eng” kelimesi de Çince *başşehir* demektir. Wang Yen-te de Uygur seyahati sırasında aldığı notlarda Kao-ch'ang şehrinde başşehir olarak bahsetmektedir. bk. Minorsky, *Hudûd'ül-Âlem*, s. 48; İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, s. 57.

³⁴² İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, s. 55; İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 42.

³⁴³ Tsai Wen-Shen, *Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)*, s. 50.

³⁴⁴ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 62.

³⁴⁵ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 194.

³⁴⁶ Rásonyi bu unvanı “Tanrı tarafından gönderilmiş, kutsal unvan” şeklinde tanımlamıştır. bk. Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 61.

³⁴⁷ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 62.

³⁴⁸ Koço (Kao-ch'ang) şehri ayı zamanda Uygur kağanının unvanı olan İdikut ya da Iduk-kut şehri şeklinde de anılmaktadır. bk. İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 46-47.

³⁴⁹ Taşağıl, “Turfan”, s. 415.

962’de gitmiştir. Daha sonra 965, 981, 985 ve 1004 tarihlerinde ticari heyetlerin Çin başkentine giderek Uygur ürünlerini tanıttıklarını ve ticaret yaptıkları bilinmektedir.³⁵⁰

Turfan Uygurlarının Kitanlarla da yakın münasebetleri olmuştur. Arslan Kağan zamanında 932, 988 ve 996 senelerinde Liao sarayına elçilik heyetleri gönderilmiştir. Uygurlar, 996’da imparatorun kağanla evlenmesi için bir eş gönderilmesi talebinde de bulunmuş ancak imparator bunu reddetmiştir. Bu olaydan sonra Kitanlarla münasebetler kesilmemiş, 1052 ve 1083 yıllarında yine bir takım elçilik heyetleri gitmiştir.³⁵¹

Turfan Uygur Devleti’nin toprakları güneyde Tibet, Batı Türkistan’da ise Karluk bölgesi ile sınırlıydı. Turfan ve Beşbalık’taki bu Uygur Devleti’nin sınırları kesin olarak çizilemiyorsa da, içerisinde birçok Türk boyunun yaşadığı bilinmektedir. Cengiz Han dönemine kadar özellikle Kao-chang şehri önemini devam ettirmiştir. Turfan Uygurları, 1206’da Karahıtay Devletine bağlanmış, 1209’da ise Cengiz Han’a bağlandıktan sonra 1368’e kadar Moğol idaresinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Barçuk İdikut zamanında Cengiz ordusunda görev almışlar, Moğollarla akrabalık kurmuş ve Moğol buyruğu altında hareket etmişlerdir. Bugün ise bu topluluğun torunları Doğu Türkistan Uygur Özerk Bölgesi’nde yaşamaktadır.³⁵²

3.3.3.1. Turfan Uygur kültürü

Uygurlar, Turfan bölgesine göç edip yerleştikten sonra, burada farklı medeniyetlerle kaynaşarak hem kendi kültürlerini onlara aşılamışlar hem de diğer bu bölgede tarihi açıdan kayda değer bir kültür mirası ile kendi izlerini bırakmışlardır.

Kansu Uygurları gibi Turfan Uygurları arasında da Budizm çok fazla yayılmış, hatta Maniheizm’den çok daha üstün hale gelmiştir. Ayrıca Nesturi Hristiyanlık ve başlangıçta az sayıda olmak üzere İslamiyet tesirleri de görülmektedir.³⁵³ Uygurlar, eski Türk inancı ve Mani dininin tesirlerinden henüz çıkmamışken Budizm’e geçmişlerdir. Mani dinini seçtiklerinde dahi göçebe adetleri ve tarzları süsleme sanatlarında önemli rol oynamaya devam etmiştir.³⁵⁴ Uygurların Turfan bölgesine yerleşmesinden sonra Dun-huang mağarası

³⁵⁰ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 36.

³⁵¹ İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 44.

³⁵² Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 36; Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 62-63; İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 45.

³⁵³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 137.

³⁵⁴ Lilla Russel-Smith, *Uygur Patronage In Dunhuang: Regional Art Centres On The Northern Silk Road In The Tenth and Eleventh Centuries*, Brill, Leiden 2005, s. 16-18.

Budist freskleri üzerinde de Uygur, Mani ve eski Türk kültürünün etkisinin halen devam ettiği açıkça görülmektedir. Bölgede Uygur nüfusu iyice arttıktan sonra, buradaki yerel resim sanatının Uygur versiyonu dahi türemiştir.³⁵⁵

Kök Türk alfabesi ile yazılmış ve IX yüzyıla ait olan fal kitabı *Irk Bitig*, Dun-huang mağaralarında bulunmuştur. Bu fal kitabı, Uygur edebiyatı açısından dönemin oldukça önemli eserlerinden biridir.³⁵⁶ Budizm'in en önemli ve en kapsamlı eseri olarak günümüze kadar ulaşan sutra kitabı olan *Altun Yaruk* da X. yüzyılda, Beşbalıklı Budist Uygur bilgini Şingko Şeli Tutung tarafından Uygur diline çevrilmiştir.³⁵⁷ Koço, Murtuk, Tuyuk ve Bezeklik şehirlerinde Uygurlar tarafından yapılan budist maniheist freskler, renkli resim ve minyatürler, heykel, kitap vb. ürünler günümüzde Berlin ve Londra müzeleri gibi tanınmış Avrupa müzelerinde sergilenmektedir.³⁵⁸

Turfan Uygurları mimarî alanda da çok eser vermişlerdir. Bu eserlerde Türk “otağ” ve “ordu” geleneği, eski bozkır kültürü özellikleri bulunmakta aynı zamanda daha Orhun kıyılarındayken kullandıkları mimarî teknikler burada da görülmektedir.³⁵⁹ Uygurlar, Turfan'a göç ettikten sonra hem kendi kültürlerini ve benliklerini yeni hayatlarına uyarlayarak sürdürmüşler, hem de yeni memleketlerindeki kültür ve inanç öğelerini kolayca kendi kültür birikimleri içerisine dâhil ederek yeni kültür öğeleri meydana getirmişlerdir.

Çin imparatoru 981 senesinde Turfan Uygurlarını daha iyi tanıyabilmek ve bu dönem güçlenen Kitanlara karşı Uygurlarla anlaşabilmek amacıyla Wang Yen-te isimli bir elçisini Turfan Uygurlarına göndermiştir.³⁶⁰ Wang Yen-te, 981-984 yılları arasında süren yolculuğu sırasında Turfan Uygur kültürü tarihi hakkında oldukça değerli bilgiler kaydetmiştir.³⁶¹ Wang Yen-te'nin seyahati sırasında Kao-ch'ang şehri ve Turfan Uygurları hakkında kaydettiği bilgilerin bir kısmı şu şekildedir:

“Kao-ch'ang [aynı zamanda] Hsi-chou'dur.³⁶² Kao-ch'ang arazisi güneyde Yü-t'ien (Hoten), güneybatıda Ta-shih (Arabistan) ve P'o-ssu (İran); Batı'da Hsi-t'ien (Hindistan),

³⁵⁵ Russel-Smith, *Uygur Patronage In Dunhuang...*, s. 124-125.

³⁵⁶ Talat Tekin, *Irk Bitig: Eski Uygurca Fal Kitabı*, (haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir) Ankara: TDK Yayınları, 2015, s. 13-14.

³⁵⁷ Ceval Kaya, *Uygurca Altun Yaruk (Giriş-Metin-Dizin)*, Ankara: TDK Yayınları, 1994, s. 11-14.

³⁵⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türkler ve Medeniyet*, İstanbul: Hamle Yayıncılık, 1995, s. 43.

³⁵⁹ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 46.

³⁶⁰ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 62-63.

³⁶¹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 137; Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 202.

³⁶² Hsi-chou, Kao-ch'ang şehrinin önceki adı. bk. İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, s. 55.

Pu-lu-sha (Pu-lu Çölü), Hsüehshan (Karlı dağlar) ve T'ung ling (Doğu Türkistan'la Batı Türkistan'ı birbirinden ayıran dağlar) ile çevrilmiştir. Orada [Kao-ch'ang] yağmur ve kar yoktur. Aynı zamanda çok sıcaktır. Chin-ling dağlarından³⁶³ çıkan nehir, başşehrin bütün çevresini dolaşır, tarlaları ve meyva bahçelerini sular ve su değirmenlerini işletir."³⁶⁴

Ögel, Turfan Uygurlarının tarımda zamana göre çok ileri düzeyde olduklarını belirlemekte, kavun ve karpuzun bile Çin'e bu bölgeden gittiğini söylemekte, "Çinliler hâlâ karpuz, Hami kavunu" derler diye de eklemektedir.³⁶⁵

"Onların adetlerine [göre] büyük bir kısmı ata binerler ve ok atarlar. Kadınlar başlarına Yu-mao (kalpak, şapka) giyerler. Su-mu-ehe diye de bilinir. Han-shih³⁶⁶ festivalini, She ve Tung-chih³⁶⁷ festivallerini kutlarlar. Onlar seyahat ederken çoğu müzik aletlerini yanlarında taşırlardı. Orada elliden fazla Budist manastırı vardır. Onların hepsinde T'ang sülalesi tarafından koyulmuş kitabeler vardır. [Burada] oturanlar daha çok ilkbaharda seyahat ederler. Toplanmış guruplar halinde seyahat ederken, kendi aralarında müzik [çalmaktan] hoşlanırlar. Seyahat edenler, at üstünde giderken, çeşitli canlı varlıklara yay çekerek ok atarlar. Buna aynı zamanda Jang-tsai (Gökten gelecek kötülöklere karşı kurban etme) denir. Burada Ch'ih-shu-lou (İmparatorluğa ait fermanların saklandığı kule) vardır. Bunlar [ferman ve mektuplar] çok dikkatli olarak yerleştirilmiş ve kilitlenmiştir. Bu kulenin arkasında bir Moni (Mani) manastırı vardır. Bu topraklarda fakir insan yoktur. Onlar ihtiyacı olanlara yemek yardımı yaparlar. İnsanlar uzun ömürlüdür. Umumiyetle yüz yaşının üstüne [kadar yaşarlar]. Genç yaşta ölene hiç rastlanmaz."³⁶⁸

Yukarıdaki ifadelerden yola çıkarak Uygurların eski Türk gelenek göreneklerinin yanında Budist adetlerini ve yaşam tarzını da büyük ölçüde benimsedikleri çıkarımı yapılabilir. Uygurlar hem yerleşik düzene geçmiş hem de eski bozkır adetlerinden bazılarını devam ettirmiş görünmektedirler. Kısaca, bu iki kültürü harmanlayarak yeni bir yaşam tarzı ortaya koymuşlardır.

³⁶³ Beşbalık ile Barköl arasındaki bir dağ. bk. Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 390.

³⁶⁴ İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, s. 55-56.

³⁶⁵ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 203.

³⁶⁶ Uygurlar bu festivali üçüncü ayın dokuzuncu günü kutlarlar. İzgi, festivalin anlamının *Soğuk Yemek Festivali* olarak çevrilebileceğini belirtmiştir. Festival bir gün önceden yemeklerin pişirilmesi ise başlar. Civardaki bütün ateşler söndürölür ve yirmi dört saat boyunca hiç ateş yakılmaz. Önceden hazırlanmış olan yemekler ısıtılmadan yenilir. bk. Özkan İzgi, "Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler", *İÜEF Tarih Dergisi*, 31 (2011), İstanbul, s. 34.

³⁶⁷ She ve Tung-chih festivalleri ise yaz ve kış dönenceleri için yapılmaktadır. She, yaz dönencesi öncesi 21 Haziran'da tohumlara şekil veren ilahlara hediye olarak toprağa kurban vermedir. Tung-chih ise kış dönencesi öncesinde yani 21 Aralık'ta fakat yaz için yapılandan daha büyük bir kutlama ile yapılmaktadır. bk. İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, s. 59-60; İzgi, "Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler", s. 34-35.

³⁶⁸ İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, s. 58-63.

“Zengin insanlar at [eti] yerler, geri kalanlar ise sığır [eti]³⁶⁹ ve yaban kazı yerler. Onlar müziklerinde pek çok K’ung-hou (Kopuz) kullanırlar. Onlar, samur kürkü postu, Po-tieh (pamuk)³⁷⁰ ve Hsiu-wen hua-jui pu (çiçek motifleri ile işlenmiş elbise) imal ederler.”³⁷¹

Burada Yen-te’nin Uygurlar için daha sonra kullandığı “bütün fakirler et yerler”³⁷² şeklindeki ifadesi de Turfan Uygurlarının refah düzeyine dikkat çeken bir ifade olarak kullanılmış gibi görünmektedir. Yen-te, Uygurların Çin ile aralarında çok eskiye dayanan “at karşılığı ipek ve çay ticareti”³⁷³ sebebiyle ya da diğer Türk toplumlarında olduğu gibi Uygurlarda da atlara verilen değeri görerek, at eti yemenin zenginlik belirtisi olduğunu düşünmüş olabilir. Ayrıca fakirlerin et yediğinin özellikle belirtilmiş olması, Tufan Uygurlarının o zamana göre bolluk içinde yaşadıkları izlenimi vermektedir. Çünkü o zamanlar Çin’de sadece zenginler et yiyebilmektedir.³⁷⁴

“[Arslan Han] bizi yedinci günde kabul etti. Onların Kralı (Arslan Han), oğulları ve hizmetkarlarının hepsi yüzlerini doğuya çevirdiler ve [Çin imparatoru tarafından] yollanan hediyeleri kabul ettiler. Bir tarafta bir kimse [elinde] taştan bir çan tutuyordu. O [şahıs] seremoni için tempo tutuyordu. [Kao-ch’ang] kralı çanın sesini duyunca selam verdi. Bundan sonra, oğlu, kızı ve yakın akrabaları [benim] etrafımı çevirerek eğildiler ve hediyelerini kabul ettiler. Sonra, müzik, içki, ziyafet ve gece yarısına [kadar] artisler tarafından [oylanan] piyes vardı. Ertesi gün bir kayıkla [gezinti] yaptık. Gölün dört bir tarafından davullar çalışıyordu. Tekrar [ertesi gün] sabahleyin, Budist tapınağı Ying-yün T’aining’i gezip seyrettik... Şehrin içinde pek çok iki katlı binalar vardır. İnsanlar iyi yüzlüdür ve usta sanatkarlardır.”³⁷⁵

Artık savaşmak yerine daha çok ticareti benimsemiş olan Uygur Türkleri, Çin’in teklifini reddetmiş ve böylece onlarla anlaşma yaparak Kitanları da kızdırmamışlardır.³⁷⁶ Seyahati sırasında kaydettiği notlarda, Wang Yen-te Uygurların günlük yaşantıları ve Turfan Uygur ülkesinin durumuyla ilgili pek çok önemli bilgiye yer vermiştir. Wang Yen-te’nin kayıtları, dönemin sosyo-kültürel yapısını ve Turfan Uygur kültürünü pek çok detayıyla birlikte yansıtmaktadır.

³⁶⁹ İzgi, Çince metinde geçen “yang” kelimesinin, Wen-hsien t’ung-k’ao metninde sığır değil, koyun olarak geçtiğini belirtmektedir. bk. İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te’nin Uygur Seyahatnamesi*, s. 57, dip. 148.

³⁷⁰ Po-tieh, Çin’in Batı bölgelerinde (Turfan civarında) yetişen ve üretilen kaliteli bir pamuk ürünüdür. (Paul Pelliot, *Notes on Marco Polo*, I, Imprimerie Nationale, Paris 1963. s. 442)

³⁷¹ İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te’nin Uygur Seyahatnamesi*, s. 57-58.

³⁷² İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te’nin Uygur Seyahatnamesi*, s. 67.

³⁷³ Uygurlar Çin’e at veriyorlar ve karşılığında Çin’den ipek ve çay alıyorlardı. bk. Gülçin Çandarlıoğlu, “Uygur-Çin İktisadi Münasebetleri”, *İÜEF Tarih Dergisi*, 34 (2011), s.73-80; Almas, *Uygurlar*, 172.

³⁷⁴ İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te’nin Uygur Seyahatnamesi*, s. 67.

³⁷⁵ İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te’nin Uygur Seyahatnamesi*, s. 65-66.

³⁷⁶ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 63.

3.3.4. Karahanlı Devleti ve Uygurlar

Çin kaynaklarına göre Karluklar (Ko-lo-lu), Beşbalık (Pei-t'ing) şehrinin kuzeybatısında Altay Dağları (Kin-shan) batısında, Kara İrtiş Irmağı'nın iki tarafında ve Targabatay civarında yaşıyorlardı.³⁷⁷ Karluk ülkesi doğuda Altay Dağları, kuzeyde Oğuzlar, güneyde Yağmalar ve batıda Mâverâünnehir ile sınırlıydı.³⁷⁸ Daha önce Kök Türklere bağlı olarak yaşayan Karluklar, Uygurlar ile beraber II. Kök Türk Devleti'ne son vermiş ve yeni kurulan kağanlığın batı yabguluğunu teşkil etmişlerdi.³⁷⁹ 840 yılında Uygur Kağanlığı'nı yıkan kanlı Kırgız baskınından kaçabilen Uygulardan 15 kabile batıya göç ederek Karluklara sığınmıştı.³⁸⁰ Mengli Tigin önderliğinde Tanrı Dağlarına giden Uygurlar, Tanrı Dağlarının kuzey ve güney eteklerine gelmişler burada bir süre kalmışlardır. Uygurların bir kısmı daha sonra Beşbalık, Kuça, Kaşgar'a yerleşmişler, bazıları ise Karluk ülkesine geçmiş ve Karluklarla birleşmişlerdi.³⁸¹

Karluk ülkesine sığınan Uygurların bir kısmı Tanrı Dağlarının doğu kısmına yerleşmiş ve bir süre sonra Karlukları doğudan sıkıştırmaya başlamışlardır. İli ve Issık Göl bölgesinde meydana gelen çatışmalar sonucu Karluklar, Barshan isimli şehirlerini Uygurların elinden geri almayı başarmış ancak Camgar bölgesini kaybetmişlerdir.³⁸² Bu olaydan sonra Karluklar ve Uygurlar arasında 943 yılına kadar geçen sürede kayda değer bir olay yaşanmamıştır. 943 yılına gelindiğinde ise Karahanlı hükümdarına bağlı bulunan bazı Uygurlar, Karluk Devleti'nin yıkılışında rol oynamışlardır.³⁸³

Karahanlı Devleti'nin kurucusu olan sülalenin hangi boya mensup oldukları konusu günümüzde hâlâ tam olarak aydınlatılamamış tartışmalı bir konudur.³⁸⁴ Kurucu zümrenin, Uygur, Türkmen, Yağma, Karluk, Karluk-Yağma (beraber), Çiğil ve T'uchüe-A-shi-na (Kök Türk) boyundan oldukları üzerine pek çok ayrı iddia ve görüş ileri sürülmektedir.³⁸⁵

³⁷⁷ *Hudûdü'l-Âlam*, s. 286; Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 337.

³⁷⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 148.

³⁷⁹ Ahmet Taşağıl, "Gök Türklerin Sonu ve Belgeleri", s. 27.

³⁸⁰ Tsai Wen-Shen, *Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)*, s. 50.

³⁸¹ Almas, *Uygurlar*, s. 163.

³⁸² *Hudûdü'l-Âlam*, s. 287.

³⁸³ Hüseyin Salman, *Karluklar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1973, s. 63.

³⁸⁴ Omeljan Pritsak, "Kara-Hanlılar", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB Yayınları, 1977, VI, s. 251.

³⁸⁵ Abdülkerim Özaydın, "Karahanlılar", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2001, XXIV s. 405; Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, s. 130; Mesudî, *Muruc ez zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 249-250; S. G.

Genel olarak kabul gören görüş, bu devletin Yağma boyu³⁸⁶ tarafından kurulmuş olduğudur.³⁸⁷ Tartışmalar hangi yöne giderse gitsin, Karluk ve Uygur boylarının bu devletin kuruluşunda, siyasi ve kültürel açıdan asıl şeklini almasında eşit şekilde katkıları olduğu ortadadır.³⁸⁸ Tıpkı Hunlar, Kök Türkler ve Uygurların kuruluş süreçlerinde olduğu gibi, tek bir boy hükümdarlık rolünü üstlenirken diğer boylar da yeni devletlerinin kuruluşunda ve şekillenmesinde önemli görevler üstlenmişlerdir.³⁸⁹

840 yılından sonra ağırlıklı olarak Turfan, Beşbalık, Karaşar ve Kuça bölgelerine yerleşen Uygurlar, bu bölgelerin Türkleşmesini sağlamışlardır. Aynı dönemde Karahanlılar, kendilerini Kök Türklerin halefleri olarak ilan etmişlerdir. Hükümdarları Bilge Kül Kadir Han (819-893) zamanında, 840 yılında resmi olarak kurulan Karahanlılar, büyük bir devlet olarak tarih sahnesine çıkmışlardır.³⁹⁰ Karahanlılar, İslam kaynaklarında han ve hakan unvanları ile alakalı olarak Hâkânîyye ve Hânîyye gibi isimlerle anılmışlardır. Bu sebeple bazı kaynaklarda “Hâkânî Türkleri” olarak da geçmektedirler.³⁹¹

Devletin temelini atan Bilge Kül Kadir Han devrinde, 850-880 yılları arasında Karahanlıların devlet teşkilatlanması ve askerî teşkilatı kurulmuştur. Devletin asıl merkezi Balasagun olarak seçilmiş³⁹² ve diğer Türk devletlerindeki gibi doğu-batı şeklinde iki merkezden yönetilmeye başlanmıştır.³⁹³ Satuk Buğra Han devrinde ise İslamiyet devletin resmi dini ilan edilmiş (944-945'te) ve gayrimüslim Türklere karşı mücadeleye girişilmiştir.³⁹⁴ Karahanlılar, X. yüzyılda Doğu ve Batı Türkistan'da, İslamiyet'i kitlesel

Klyashtorny – T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türk'ün Üç Bin Yılı*, (çev. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları, 2004, s. 122-123.

³⁸⁶ Hudud'ül Alem'e göre, Yağmaların yaşadığı bölge karışık olarak Karluk, Yağma ve Uygur boylarından oluşmaktadır. Ayrıca kaynaklarda Yağmalar “Toguzguz” yani Uygurların bir kolu olarak gösterilmektedir. bk. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem*, s. 50.

³⁸⁷ Jean Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1999, s. 244; V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara: TTK Yayınları, 1990, s. 273; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 236.

³⁸⁸ Y. Yasin, “Karahanlıların Hükümdar Sülalesi Üzerine”, s. 101; Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 311.

³⁸⁹ Almas, *Uygurlar*, s. 222-223.

³⁹⁰ Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, s. 130-131; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 149-150.

³⁹¹ Özaydın, “Karahanlılar” s. 405; Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş*, s. 163.

³⁹² Esasen X. yüzyıl sonuna kadar Karahanlıların Balasagun ile alakası olup olmadığı konusunda delil bulunmamaktadır. bk. Reşat Genç, “Karahanlılar Tarihi”, *Türkler*, (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, IV (2002), s. 451.

³⁹³ Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, s. 131; Özaydın, “Karahanlılar” s. 405; Almas, *Uygurlar*, s. 227.

³⁹⁴ İbnü'l Esîr, *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi (İslâm Tarihi)*, X-XI, (çev. Beşir Eryarsoy), İstanbul: Bahar Yayınları, 1989, s. 81; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, s. 39; Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, s. 131.

düzyeyde kabul eden bir Türk devleti olmaları sebebiyle Türk-İslam tarihinde önemli bir yere sahiptirler.³⁹⁵

Bilge Kül Kadir Han devrinde Karahanlılara bağlanan Hoten ve Kuça Hanları ile Uygur İdikut Kağanı, Satuk Buğra Han İslam dinine geçtikten sonra isyan etmiştir. Satuk Buğra Han önce Hoten, sonra Kuça üzerine yürümüş ve bu şehirleri fethetmiştir. Ancak bu şehirler Karahanlı hâkimiyetine geçtikten sonra bile halkın tamamı Müslüman olmamıştır. Hoten ve Kuça'yı alan Karahanlılar daha sonra İdikut (Turfan) Uygurları üzerine bir sefer düzenleyerek Uygur ordusunu mağlup etmişlerdir. Uygurların Karahanlılara itaat etmesiyle birlikte Müslümanlık Uygurlar arasında yavaş yavaş yayılmaya başlamıştır.³⁹⁶ Esasen Uygurlar İslam dinini ancak 1473 sıralarında tamamen benimseyeceklerdir.³⁹⁷

960 yılında Yedisu ve Tarım vadisi civarında yaşayan 200 000 çadırılık Türk kitlesi Müslüman olunca, Hoten ve İdikut Uygurları yine isyan etmişlerdir.³⁹⁸ Karahanlılar ile Hoten arasındaki mücadele 975'ten yaklaşık 998 yılına kadar devam etmiştir. Karahanlılar Turfan ve çevresini ele geçirerek Beşbalık'a yönelmişler ancak burada gerçekleşen karşılaşma sırasında komutanları Alp Tigin ölmüş ve Karahanlı ordusu büyük bir yenilgiye uğramıştır. İdikut Arslan Tigin, Karahoca ve Karaşar'ı Karahanlıların elinden geri almıştır.³⁹⁹

Karahanlı Devleti'nin doğu ve batı kolları 1042 yılında bağımsızlıklarını ilan ederek birbirlerinden tamamen kopmuştur.⁴⁰⁰ Karahanlı Devleti ikiye ayrılıp birbirleri ile mücadeleye giriştikleri sırada, Büyük Selçuklu Devleti gücüne güç katmakla meşguldür. Çok geçmeden Karahanlıların her iki kolu da Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi olmuşlardır (1089).⁴⁰¹ II. İbrahim Han döneminde Karahıtaylar, Balasagun'a gelmiş ve Karahanlılar onları bir daha topraklarından çıkaramamışlardır. 1211'de çıkan iç karışıklıklar ve isyanlar

³⁹⁵ Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş*, s. 163-164; Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, s. 130.

³⁹⁶ Almas, *Uygurlar*, s. 237-238.

³⁹⁷ Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş*, s. 165.

³⁹⁸ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 40-41.

³⁹⁹ Almas, *Uygurlar*, s. 238-239.

⁴⁰⁰ Jürgen Paul, "Karahanlılar", *Türkler*, (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, IV (2002), s. 462; Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, s. 134-135.

⁴⁰¹ Ali Sevim – Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara: TTK Yayınları, 1995, s. 2; İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, İstanbul: MEB Yayınları, 1973, s. 114.

sonucu Doğu Karahanlı Devleti son bulmuştur.⁴⁰² 1212 yılında ise Harzemşahlar tarafından Semerkand fethedilmiş, Batı Karahanlı hükümdarı Osman Han idam edilerek bu devlete son verilmiştir.⁴⁰³

3.3.4.1. Karahanlı Devleti'nde Uygur izleri

Karahanlılar İslamiyet'i kabul ettikten sonra, Türk kültürünü ve sanatını İslami usullerle meydana getirdikleri eserlere uygulayarak, Türk-İslam kültür ve sanatının öncüleri olmuşlardır.⁴⁰⁴ Ayrıca Karahanlılar, Uygur İdikut Devleti'ni hâkimiyetleri altına aldıktan sonra özellikle Budizm kültür ve sanatının yoğun olduğu Turfan bölgesi, Karahanlıları sosyal ve kültürel açıdan oldukça etkilemiştir. Hatta bazı Maniheizt Uygur sanatkarlarının Karahanlılar sayesinde Gazne'ye kadar gittiği ve Delhi Türk Sultanlığı'nda da bu etkilerin yayıldığı bilinmektedir.⁴⁰⁵

Ünlü Karahanlı bilgini Yusuf Hâs Hâcîp, Karahanlı hükümdarına hitap ederken, Turfan Uygurlarının da kullandığı bir unvan olan “ay ıduk kut” şeklinde hitap etmektedir.⁴⁰⁶ Ayrıca Karahanlı sikkelerinin bazıları üzerinde görülen “nar dalı” figürü de Karahanlı kültüründe Uygur (Budizm) etkisi şeklinde yorumlanabilir.⁴⁰⁷

Karahanlı Türkçesi, İslâm medeniyetinin etkisinde gelişmiş ve eski Türkçe'nin dil özelliklerini çok küçük değişikliklerle devam ettirmiştir. XI-XII. yüzyıllarda Karahanlı Devleti'nde Uygur yazısının yanında Arapça da kullanılmaktadır. Ancak sonradan Budizm ile ilgili kelimelerin birçoğu çıkarılmış, bunların yerine Arapça ve Farsça İslâmî kelimeler alınmıştır.⁴⁰⁸ Karahanlı devrinde kaleme alınmış önemli eserlere örnek olarak ise Yûsuf Has Hâcîb'in *Kutadgu Bilig*'i,⁴⁰⁹ Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü lugâti't-Türk*'ü,⁴¹⁰ Edib Ahmed

⁴⁰² Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, s. 138; Paul, s. 463.

⁴⁰³ İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1984, s. 187-189.

⁴⁰⁴ İlhan Özkeçeci, “İlk Dönem Hâkânî (Karahanlı) Camilerindeki Bazı Tuğla Süsleme Unsurları”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, V (4), 2016, s. 723-724.

⁴⁰⁵ Taşağıl, “Turfan”, s. 415.

⁴⁰⁶ “939. yer öpti kör ay toldı turdı örü – ayur ay ıduk kut, ay edgü törü.” bk. Yûsuf Hâs Hâcîp, *Kutadgu Bilig*, (haz. Mustafa S. Kaçalın), Kültür Bakanlığı Yayınları, Tarihsiz, s. 57.

⁴⁰⁷ Emel Esin, “Selçuklulardan Önceki, Proto-Türk ve Türk Keramik Sanatına Dair”, *Sanat Tarihi Yıllığı* (9-10), İÜEF Sanat Tarihi Araştırma Merkezi, s. 122.

⁴⁰⁸ Necmettin Hacıeminoğlu, “Karahanlı Türkçesi”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1975, XXIV, s. 24.

⁴⁰⁹ DİA, “Kutadgu Bilig”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2002, XXVI, s. 478-480.

⁴¹⁰ Mustafa S. Kaçalın, “Dîvânü lugâti't-Türk”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, IX, s. 446-449.

Yüknekî'nin *Atebetü'l-hakâyık*'ı⁴¹¹ ve İmam Ebülfutuh Abdülgafır'ın *Tarihi Kâşgâr*'ı⁴¹² sayılabilir.⁴¹³

İlk medreseler, Belh ve Buhara'da bulunan eski Budist Viharaları (Manastır) taklit edilmek suretiyle kurulmuştur.⁴¹⁴ Karahanlı dönemi mimarî ve el sanatı eserlerde Budist Karluk-Uygur etkisine pek çok motif ve teknikte rastlamak mümkündür. Yaygın motifler arasında saç örgüsü veya ip, Budist ikonografisinde ebediyeti temsil eden ve Türkçe "*tügsin*" denen şekil, kemer benzeri çemberler, lotus çiçeği (İslami adı gonca), nar, yapraklar, helezonlu nebatî kıvrımlar, çam veya servi gibi uzun ağaçlar, üçgenler, baklavalılar, Budist motiflerden üç cevher (Triratna) ve inci dizileri, Türk sanatının özelliği olan kalp şekilleri gibi motifler Türk sanatı üslubuna uygun olarak kullanılmıştır.⁴¹⁵

Karahanlı devrinde, Budizm ve başka dinlere ait motifler yeni anlamlar kazanarak muhafaza edilmiştir. Karahanlı kültür ve sanatı, Kök Türk ve Uygurların devamı şeklinde ortaya çıkmış ve İslami usullerde gelişmiştir. Bu kültür ve sanatı Selçuklulara intikal ettiren Karahanlılar, adeta Uygurlar ve Selçuklular arasında bir geçit görevi üstlenmişlerdir.⁴¹⁶

3.3.5. Karahıtay Devleti ve Uygurlar

Moğol kökenli Kitanların anavatanları, Mançurya'nın güneyidir. Kitan ismi ilk defa IV. yüzyılda Orhun Yazıtlarında doğudaki düşman kavimler arasında geçmektedir.⁴¹⁷ 840 yılındaki Uygur göçünden önce, Uygur egemenliği altındaki Kitanlar koyun çobanları, Tatarlar ise sığır çobanları olarak yaşamaktaydılar.⁴¹⁸ Kitanlar ile Tatabılar, Ötüken Uygur Devleti yıkıldıktan sonra T'ang imparatorunun baskısı yüzünden başta Uygurların

⁴¹¹ Tuncer Gülensoy, "Atebetü'l-hakâyık", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1991, IV, s. 50-51.

⁴¹² Yavuz Unat, "Selçuklularda Astronomi Bilimi", *II. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu*, (19-23 Ekim 2011), s. 2.

⁴¹³ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 63.

⁴¹⁴ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1965, s. 238.

⁴¹⁵ Esin, "Selçuklulardan Önceki, Proto-Türk ve Türk Keramik Sanatına Dair", s. 124.

⁴¹⁶ Esin, "Selçuklulardan Önceki, Proto-Türk ve Türk Keramik Sanatına Dair", s. 126-127; Özkeçeci, "İlk Dönem Hâkânî (Karahanlı) Camilerindeki Bazı Tuğla Süsleme Unsurları", s. 725.

⁴¹⁷ Ergin, *Orhun Âbideleri*, s. 45, 51; Ahmet Taşağıl, "Karahıtaylar", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2001, XXIV, s. 415.

⁴¹⁸ İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 47; Çandarlıoğlu, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*, s. 83.

gönderdiği tudunları öldürmüşlerdir. Ancak daha sonra iki taraf arasındaki ilişkiler düzelmiş hatta pek çok Uygur, Kitanların ülkesine sığınmışlardır.⁴¹⁹

840 yılından sonra çeşitli yerlere göç eden Uygurlardan bir grup, küçük aileler halinde, başlarında Uygur reisleri olan Kitan ve Kay kabilelerine sığınmışlardı.⁴²⁰ Bu Uygurların akıbeti hakkında çok net bilgiler bulunmamaktadır. Ancak Kitan kabile isimleri arasında pek çok Uygur kökenli ismin bulunuyor olmasından yola çıkılarak, Kitanların arasına karışmış oldukları sonucuna varılmaktadır.⁴²¹

Kitanlar, henüz T'ang Hanedanı devrinde Kuzeydoğu Moğolistan'da oldukça kuvvetlenmişlerdi. Zamanla pek çok kabileyi de kendilerine çekerek 907 senesinde büyük bir kabileler federasyonu olarak ortaya çıkmışlardır.⁴²² Kitanlar büyük bir devlet olarak ortaya çıkarken, bu devletin kuruluşunda en önemli rolleri üstlenen kabileler Uygur kökenlidir. Bu kabilelerin başlıcaları I-la, I-shih, Yeh-lu ve Hsiao'dur. Kitan Devleti'nde en önemli mevkileri işgal edenler Yeh-lu ve Hsiao aileleridir.⁴²³

Kitan reisi Yeh-lu A Pao-ch'i (Apaoki), Moğolistan'ın büyük kısmına hâkim olduktan sonra 916 yılında kendisini hükümdar ilan etmiştir. Oğlu Te Kuang (926-947) ise Kuzey Çin'in bir kısmını ele geçirerek Çinlilerin "Liao Hanedanı" dedikleri devleti kurmuştur.⁴²⁴ Kitanların en güçlü dönemlerinde (916-1125) sınırları, kuzeyde Baykal civarı, doğuda Pasifik Okyanusu ve batıda Altayların doğu eteklerine kadar genişlemiştir. Kitanların en önemli faaliyetlerinden biri, 840 yılında Uygur ülkesini ele geçiren Kırgızları, 920 senesinde bu topraklardan çıkarmış olmalarıdır.⁴²⁵ Kırgızlar bu tarihten sonra muhtemelen Yenisey havzasına dönmüşlerdir.⁴²⁶

Uygurların 840 göçlerinden sonra Kitan-Uygur münasebetlerinin ne zaman başladığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak Çin kaynaklarına göre, Liao sarayına ilk Uygur elçisi 917 senesinde gelmiştir. Kansu Uygurlarının resmi elçileri ise ilk kez 924 yılında, ikinci kez ise

⁴¹⁹ Yusufcan Yasin, "Kitan Devletinde Uygurlar ve Uygur Kültürü", *SUTAD*, (35) 2016, s. 317.

⁴²⁰ Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 191.

⁴²¹ Çandarlıoğlu, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*, s. 83.

⁴²² Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 241; Özkan İzgi, "Kuruluş Devrinde Uygurlar'ın Kitanlar'a Tesirleri ve Uygur, Gazne, Kitanlar Arasındaki Münasebetler", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, 7-8 (1977), s. 8.

⁴²³ İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 47.

⁴²⁴ Taşağıl, "Karahıtaylar", s. 415.

⁴²⁵ Almas, *Uygurlar*, s. 289.

⁴²⁶ Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 99.

925 yılında Kitanlara gitmiş görünmektedir. Kırgızları eski Uygur topraklarından atmış bulunan Apaoki, bir mektubunda Kansu Uygurlarına eski topraklarına dönme izni vermiştir. Uygurlar ise yeni vatanlarından memnun oldukları için bu teklifi geri çevirmişlerdir.⁴²⁷ Kansu Uygurları 940'tan sonra Kitan hâkimiyetine girmişlerdir.⁴²⁸

Uygurlar ve Kitanlar, aralarındaki mücadelelere rağmen genel olarak barışçıl ilişkilerini muhafaza etmeye çalışmışlardır.⁴²⁹ Çin, Kitanlara karşı Uygurlarla anlaşabilmek umuduyla 981-984 yılları arasında Turfan Uygur ülkesine Wang Yen-Te isimli bir elçi göndermiştir. Ancak artık çok fazla askerî faaliyet göstermeyen Uygurlar Çin'in teklifini reddetmişlerdir. Uygurların Çin'i reddetmelerinin en büyük sebebi ise, Kitanlar ile mevcut iyi ilişkilerini koruma çabalarıdır.⁴³⁰ Kitanlar 1009 senesinde daha batıya yönelerek Uygurlar ve Karahanlılara karşı tehdit oluştursa da, 1016 yılında Balasagun yakınlarında Karahanlılar tarafından bozguna uğratılarak durdurulmuşlardır. Kitanların bu harekâtının, İran'a Oğuz, Avrupa'ya Peçenek göçlerini başlatan olay olduğu düşünülmektedir.⁴³¹

Tunguz kökenli Curcenler, 1120 yılında isyan etmiş ve 1125'te Kitanları mağlup ederek Liao devrine son vermişlerdir. Ancak Kitanlardan bir kısmı Apaoki'nin akrabası olan ve "Gürhan" unvanı ile tanınan Yeh-lu Ta-shih (Yehlü Taşı) önderliğinde kurtulmayı başarmışlardır. Batıya giden bu grup kısa süre sonra Karahıtay Devleti'ni kuracaklardır.⁴³²

Gürhan idaresi altındaki Kitanlar, Batı Moğolistan'daki pek çok kavmin desteğini aldıktan sonra Türkistan'a doğru harekete geçmişlerdir. 1128 yılında Balasagun, Hoten ve Kaşgar bölgesine ilk girdiklerinde Doğu Karahanlılar tarafından mağlup edilen Kitanlar, 1130 yılında Karahanlı hükümdarının talebi üzerine Balasagun'a kadar gelmişlerdir.⁴³³ Bu tarihten sonra Karahanlılar, onları bir daha topraklarından çıkaramamışlardır.⁴³⁴ Karahanlı topraklarındaki iç karışıklıklardan faydalanan Kitanlar burada Kaşgar, Beşbalık ve Hoten'i

⁴²⁷ Çandarlıoğlu, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*, s. 83-85.

⁴²⁸ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 133; Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, s. 218.

⁴²⁹ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 84.

⁴³⁰ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 62-63.

⁴³¹ Taşağıl, "Karahıtaylar", s. 415.

⁴³² Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 243; Almas, *Uygurlar*, s. 290; Taşağıl, "Karahıtaylar", s. 415.

⁴³³ Taşağıl, "Karahıtaylar", s. 415; Almas, *Uygurlar*, s. 292.

⁴³⁴ Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, s. 138.

hâkimiyet altına almış böylece merkezi Balasagun olan Karahıtay Devleti'ni kurmuşlardır (1130).⁴³⁵

Mâverâünnehir'e yönelen Karahıtaylar, 1137 senesinde Hucend (Hocent) yakınlarında Batı Karahanlı Hükümdarı Mahmûd b. Muhammed'i mağlûp etmiştir. 1141 yılında ise Karahıtay ordusu Katvân Savaşı'nda Sultan Sencer'i ağır bir bozguna uğratmıştır. Karahıtay ordusu 1170 veya 1172'de ise Harzemşahların üzerine yürümüş ve mağlup etmiştir. Hârezmşahlar iç ve dış siyasette Karahıtaylardan bazen yardım almış, bazen de onlarla karşı karşıya gelmişlerdir.⁴³⁶

1206 senesinde Turfan, Beşbalık ve Kuça'da yaşayan Turfan Uygurları, Karahıtay Devleti'ne bağlanmışlardır.⁴³⁷ Uygurlar 1209 yılında ise Cengiz Han'a bağlanacaklardır.⁴³⁸ 1211 yılında ise Hârezmşahlar ve Naymanlar tarafından gerçekleştirilen ortak saldırı sonucu Karahıtay Devleti'ne son verilmiştir.⁴³⁹

3.3.5.1. Kitanlarda Uygur tesirleri

Kitan-Uygur ilişkisi çok eskiye dayanmakla birlikte önce Kök Türk, sonra Uygur hâkimiyeti altında yaşayan Kitanlar, Uygurlar ile ilişkilerini 840 göçü sonrasında da devam ettirmişlerdir. Kitanlar devlet teşkilatı, din, hukuk, sanat, dil, yazı, tıp, mimarî, ziraat ve meyvecilik gibi sahalarda Uygurlardan çok şey öğrenmişlerdir.⁴⁴⁰ 840 yılından sonra Uygurlar askerî olarak güç kaybetmiş ve bu sırada güç kazanan Kitanlar ise Uygurlardan öğrendikleri sayesinde büyük bir devlet olarak ortaya çıkmışlardır.⁴⁴¹

Uygurların kullandıkları unvanların pek çoğu Kitanlar tarafından da kullanılmıştır. Mesela, Kitan reisi “kağan” unvanını ilk kez VIII yüzyılda kullanmıştır. Yine Uygurlara ait olan “keçe halı ile kağanın örtülmesi” geleneği de Kitanlar tarafından sürdürülmüştür. Kitanların kullandığı “ti-yin” teriminin de Türklerin kullandığı “tigin” veya “tegin” unvanıyla aynı

⁴³⁵ Taşağıl, “Karahıtaylar”, s. 415; Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 100-101.

⁴³⁶ Minhâc-ı Sirâc El-Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî: Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, (çev. Mustafa Uyar), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016, s. 43; İbnü'l Esîr, *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi (İslâm Tarihi)*, XI, s. 83-84; Taşağıl, “Karahıtaylar”, s. 415-416; Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 83-88.

⁴³⁷ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 167; Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 36; Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 63.

⁴³⁸ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 63.

⁴³⁹ Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî: Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, s. 45; Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s. 61; Taşağıl, “Karahıtaylar”, s. 416.

⁴⁴⁰ Yasin, “Kitan Devletinde Uygurlar ve Uygur Kültürü”, s. 316-318.

⁴⁴¹ Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 241.

olduğu bilinmektedir. Aynı şekilde, Kitanların “ta-la-kan” terimi de Türkçe “tarkan” teriminin bir tercümesidir.⁴⁴²

Kitan devlet teşkilatı içerisinde Uygur etkisinin kuvvetini gösteren en ilginç bilgilerden biri ise Kitan kağanlarının eşleri hakkındaki kayıtlardır. Uygur kökenli olan üç hatunun, Kitan hükümdarları kadar önemli yetki ve güce sahip oldukları bilinmektedir.⁴⁴³

Kitanlar, “büyük yazı” ve “küçük yazı” olmak üzere iki çeşit yazı sistemi kullanmışlardır. Bunlardan küçük yazı sisteminin yaratıcısı Uygurlar olmuştur.⁴⁴⁴ Kitan Devleti’nin kurucusunun eşi bir Uygur prensesidir. Devletin idaresinde ve savaşlarda eşi kadar önemli rol üstlenen bu hatun, 924 yılında gelen Uygur elçisine özel bir karşılama yaptırmıştır. Bu hatun, Uygur alfabesinin Kitan Devleti’nin resmi yazısı olmasında çok etkili olmuştur. Budizm’in Kitanlar arasında yerleşmesinde ise yine Uygur kökenli olan Cheng-ai hatunun etkisi büyüktür.⁴⁴⁵

Karahitayların dinleri, Budizm ile Şamanizm karışımı olarak görünmektedir. İslam kaynaklarında ise Kitanlar putperest olarak tanıtılmışlardır. İbnü’l Esîr, Kitanların ilk hükümdarlarını “*Peçe ve baş örtüsü örterek Çin hükümdarları gibi giyinirdi. Maniheist idi*” şeklinde kaydetmiştir.⁴⁴⁶ Bu da Kitanların dini yönden de Uygurlardan etkilenmiş oldukları şeklinde yorumlanabilir.

Kaşgarlı’nın verdiği bilgilere göre “qamdu” adıyla anılan bir çeşit kumaş, üzerine Uygur kağanının damgası basılarak tıpkı para gibi alışverişte kullanılmaktaydı. Bu kumaş para, Kitan başkentinde de geçerliydi.⁴⁴⁷ Hatta Kitan başkentinde ticaret yapan Uygur tüccarların toplu olarak yerleştiği bir bölge dahi şekillenmiş, buraya “Uygur mahallesi” adı verilmiştir.⁴⁴⁸ Bu durum Kitanlar ve Uygurlar arasındaki ticari ilişkinin boyutunu da gözler önüne sermektedir.

⁴⁴² İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 49-50.

⁴⁴³ Yasin, “Kitan Devletinde Uygurlar ve Uygur Kültürü”, s. 319.

⁴⁴⁴ İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 49.

⁴⁴⁵ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 63; Yasin, “Kitan Devletinde Uygurlar ve Uygur Kültürü”, s. 324.

⁴⁴⁶ İbnü’l Esîr, *El Kâmil Fi’t-Tarih Tercümesi (İslâm Tarihi)*, XI, s. 82.

⁴⁴⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugati’t-Türk*, s. 395; İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 48.

⁴⁴⁸ Yasin, “Kitan Devletinde Uygurlar ve Uygur Kültürü”, s. 323.

Uygurlar Kansu'ya göç ettikten sonra, oldukça karlı olan çobanlık işini tekrar elde etmek için Kitanlar ve Tatarlar aralarında mücadele dahi etmişlerdir.⁴⁴⁹ Çünkü Kitanlar, tıpkı Uygurların ilk yurtlarında yaptıkları gibi ziraat ve hayvancılığa dayalı karışık bir ekonomi içindeydiler.⁴⁵⁰ Ziraatı Uygurlardan öğrenmiş olan Kitanlar, başkent etrafına ettikleri soyaya “Uygur baklası” adını vermişlerdir.⁴⁵¹ Bir Çin kaynağında, kavun ve karpuzun da Kitanlara Uygurlardan geçmiş olduğu bilgisi verilmektedir.⁴⁵² Kitan imparatorlarının da Uygurlar gibi kuşlarla yakından ilgilendikleri ve özel kuşhaneleri olduğu, ayrıca bahar aylarında yaban ördeği ve kuğu avcılığı ile uğraştıkları da bilinmektedir. Uygurlar ise bahar aylarında bilhassa şahin ve atmaca avlamaktaydılar.⁴⁵³

Marco Polo'dan öğrendiğimize göre, kısrak sütünden yapılan Türkistan Türk içkisi *kımız* da Kitan-Moğollar arasında yaygın ve aranan bir içecektir. Polo, bu içeceğin *kara kımız* denilen özel (süzülmüş ve damıtılmış) bir türünün de bulunduğunu belirtmektedir.⁴⁵⁴ Böylece tıpkı Türk boylarında olduğu gibi, Kitanlarda da askerî ihtiyacı karşılamak için kullanılan at aynı zamanda süt ve kımız ihtiyaçlarını da karşılamıştır.⁴⁵⁵

Kitan Devleti'nde çok önemli yere sahip olan Uygurların, Karahıtay sarayında ve devlet teşkilatındaki rolleri hakkında ise çok fazla bilgi yoktur. Kaynaklarda sadece Kara İğaç Buyruk isminden söz edilmektedir. Uygur Devleti'nde yargıç olan bu şahıs Gürhan'ın daveti üzerine önce Karahıtay hükümdar çocuklarına hocalık yapmış, daha sonra Budist Rahipleri reisliğine tayin edilmiştir. Bu isim, Karahıtaylardan sonra da Cengiz Han'ın çocuklarına hocalık yapacaktır.⁴⁵⁶

Görüldüğü üzere, daha erken dönemlerde Kitanlar üzerinde başlayan Türk-Uygur etkileri 840 göçünden sonra da hızla devam etmiş, hatta daha da kuvvetlenmiştir. Karahıtay Devleti

⁴⁴⁹ İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 47; Çandarlıoğlu, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*, s. 83.

⁴⁵⁰ İzgi, “Kuruluş Devrinde Uygurlar'ın Kitanlar'a Tesirleri...”, s. 8.

⁴⁵¹ Yasin, “Kitan Devletinde Uygurlar ve Uygur Kültürü”, s. 323-324.

⁴⁵² İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 48.

⁴⁵³ İzgi, “Kuruluş Devrinde Uygurlar'ın Kitanlar'a Tesirleri...”, s. 14.

⁴⁵⁴ Marco Polo, *The Book of Ser Marco Polo, The Venetian: Concerning the Kingdoms and Marvels of the East*, (tr. and ed. by Sir Henry Yule), I, Londra, 1903, s. 259.

⁴⁵⁵ İzgi, “Kuruluş Devrinde Uygurlar'ın Kitanlar'a Tesirleri...”, s. 13.

⁴⁵⁶ Ögel, *Sino-Turcica*, s. 67; Yasin, “Kitan Devletinde Uygurlar ve Uygur Kültürü”, s. 325.

yıkıldıktan sonra ise Kitanlardan geriye kalan çok az insan, Uygurlar gibi giyinip yaşamaya başlamış ve kısa zamanda da Uygurlar arasında eriyip gitmişlerdir.⁴⁵⁷

3.3.6. Moğol istilasının Uygur göçlerine etkisi

3.3.6.1. Cengiz Han ve Uygurlar

Aknerli Grigor'a göre Moğollar, önceleri daha batıda oturmaktaydılar. Asıl yurtları olan Türkistan'dan çıkarak doğu yönünde bir yerlere gitmişlerdir.⁴⁵⁸ Moğollar hakkındaki ilk tarihi kayıt olan *Meng Ta pei lu* isimli bir Çin kaynağı da onların ilk ortaya çıktıkları yeri Kitanların kuzeybatısı olarak kaydetmiştir.⁴⁵⁹ Çin yıllıklarının verdikleri bilgiler doğrultusunda Moğollar, tarihin farklı dönemlerinde Sibiryâ, Altaylar, Mançurya, Moğolistan gibi coğrafi bölgelerde yaşayıp, daha sonra Güney Moğolistan ve Kuzey Çin'e doğru yerleşim bölgelerini kaydırmaya başlamışlardır.⁴⁶⁰

Moğolların yaşadıkları coğrafya hakkında Cüveynî, “*Doğusunda Hitay, batısında Uygur, kuzeyinde Kırgız ve Selenga, güneyinde ise Tangut ve Tibet bulunur*” demektedir.⁴⁶¹ Ebü'l Ferec ise, “*Memleketleri şark tarafından Uygur Türklerinin memleketine, kuzey tarafından Salapgay (Seber, Sibiryâ) denilen memlekete, güneyden Hindistan'a kadar uzanıyordu*” demektedir.⁴⁶² Cengiz Han'ın ortaya çıktığı dönemde ise Moğollar, şimdiki dış Moğolistan'ın kuzeydoğusunda Onon ve Kerulen nehirleri arasında göçebe hayatı yaşamaktaydılar. Başta bir orman kavmi olan Moğolların,⁴⁶³ ne zaman ve nasıl atlı göçebeler haline geldikleri konusu ise tam olarak net değildir.⁴⁶⁴

Moğollar, Çin kaynaklarında “Shih-wei” adıyla kaydedilmişlerdir.⁴⁶⁵ Carpini'nin aktardığı bilgilere göre, Temuçin ortaya çıktığı sırada Moğol ülkesinde dört büyük kabile bulunmaktadır. Bunlar Yeka (Büyük)-Moğol, Su-Moğol (Tatarlar), Merkitler ve Mecritler

⁴⁵⁷ Yasin, “Kitan Devletinde Uygurlar ve Uygur Kültürü”, s. 325.

⁴⁵⁸ Aknerli Grigor, *Okçu Milletin Tarihi*, (çev. Hrant D. Andreasyan) İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2012, s. 19.

⁴⁵⁹ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu*, (haz. Mustafa Uyar, çev. Ankhbayar Danuu) Ankara: Ötüken Neşriyat, 2012, s. 39.

⁴⁶⁰ Mustafa Kalkan, “Türk-Moğol Kavimleri Arasında Tatarlar ve Menşei Meselesi”, *Türk Kültürü Dergisi*, XXXIV (393), Ankara 1996, s. 13.

⁴⁶¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 82-83.

⁴⁶² Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 476.

⁴⁶³ Sebahattin Ağaldağ, “Moğol Devleti”, *Türkler*, (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, VIII (2002), VIII s. 265.

⁴⁶⁴ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 336.

⁴⁶⁵ Kürşat Yıldırım, “Tatar Adının Kökeni Üzerine”, *Türkiyat Mecmuası*, XXII, 2012, s. 174.

(Keraitler)'dir. Temuçin ilk seferini Tatarlar üzerine yapmış ve bunları hâkimiyet altına almıştır.⁴⁶⁶

Uzun mücadeleler sonunda bütün Moğol aşiretlerini tek çatı altında toplayan Temuçin, 1206 yılında Cengiz Kağan (Çinggis-hahan) unvanı ile Moğolların hükümdarı seçilmiştir.⁴⁶⁷ Bu tarihten sonra hızla güç kazanan Moğollar, 1209 yılına kadar sırayla Kırgız, Merkit, Nayman ve Uygurları hâkimiyet altına almışlardır.⁴⁶⁸ Moğolların Hârizm, Mâverâünnehir ve Horasan'da hızla gerçekleştirdikleri istila sebebiyle topraksız kalan Türk boyları her yöne göçler gerçekleştirmişlerdir. Anadolu'ya göç etmek zorunda kalan muhtelif Türk boylarının arasında Uygur boylarından da olması kuvvetle muhtemeldir.⁴⁶⁹

Moğol istilasını sırasında Uygurlar, savaşa girmeden ve kan dökülmeden, kendi istekleriyle Moğollara itaat etme yolunu seçmişlerdir.⁴⁷⁰ Bunun sebebi muhtemelen artık savaş yerine barışçıl bir hayat düzenini benimsemiş ve savaşmak yerine diplomasiyi seçmiş olmalarıdır. Ayrıca Uygurların o zaman tabi oldukları Kitanların artık zayıflıyor oluşu, Moğol hâkimiyetinin Uygurlar için kaçınılmaz olduğunu düşündürmüş olabilir.⁴⁷¹ Üstelik bu dönem Uygur ülkesini kaçak Merkit ve Nayman çeteleri sarmıştır. Uygurlar muhtemelen bu çetelerden de Moğollar sayesinde kurtulmayı ümit etmişlerdir.⁴⁷²

Uygurlar Moğol hâkimiyeti altına girdikleri sırada, başlarında İdikut Barçuk Art Tigin bulunmaktadır. Cengiz Han, 1210 senesinde başarılarını kutlamak üzere huzuruna çıkan İdikut Barçuk'a, kızı Al-Altun Hatun'u⁴⁷³ eş olarak vermiştir.⁴⁷⁴ Yine aynı tarihlerde (1209-1211) Karluk hükümdarı Arslan ve Almalık hükümdarı Buzar, Karahıtay bağlılığını terk ederek Moğol hâkimiyetine girmişlerdir.⁴⁷⁵

⁴⁶⁶ Johann De Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, (Tercüme ve Notlar: Ergin Ayan), İstanbul: Kronik Kitap, 2018, s. 52-53.

⁴⁶⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, (çev. Ahmet Temir) Ankara: TTK Yayınları, 2010, s. 54-58; Zeki Velidi Togan, *Çengiz Han (1155 – 1227)*, Kömen Teksir Bürosu, 1969-1970, s. 46-48.

⁴⁶⁸ Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2005, XXX, s. 225.

⁴⁶⁹ Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 321.

⁴⁷⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 96; Almas, *Uygurlar*, s. 369; Roux, *Türkler'in ve Moğollar'ın Eski Dini*, s. 25.

⁴⁷¹ Almas, *Uygurlar*, s. 368.

⁴⁷² Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Aykut Kazancıgil – Ayşe Bereket), İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018, s. 159.

⁴⁷³ Almas, Al-Altun'un daha İdikut Barçuk ile evlenemeden öldüğünü iddia etmektedir. bk. Almas, *Uygurlar*, s. 369.

⁴⁷⁴ Abraham Constantin D'Ohsson, *Moğol Tarihi*, (çev. Bahadır Apaydın), İstanbul: Nesnel Yayınları, 2008, s. 59; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 159-160.

⁴⁷⁵ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 229; Taşağıl, "Karahıtaylar", s. 416.

1218 yılında önce Nayman Küçlüg hâkimiyeti altındaki Karahıtay toprakları tamamen Moğolların ellerine geçmiştir.⁴⁷⁶ Aynı yıl Moğolistan'dan giden Müslüman tüccarlar, Hârizm sınırında Otrar valisi tarafından öldürülmüş, Cengiz Han “Otrar Hadisesi” olarak anılan bu olaydan sorumlu tuttuğu Harzemşahlar üzerine sefere çıkmıştır. Bu sefer için Moğol ordusuna Cengiz Han'ın bağlısı olarak İdikut Barçuk ve Uygurlar da katılmışlardır.⁴⁷⁷ O dönemde uluslararası ticaretin önemli kısmı Uygurlar ve Müslümanların elindedir.⁴⁷⁸ Cengiz Han, hazırlıklar sırasında Harzemşahların ordusu ve bu sefer hakkındaki bazı önemli bilgileri de Uygurlar ve diğer halklara mensup tüccarlar sayesinde toplamıştır.⁴⁷⁹

1219 yılında büyük bir ordu ile başlayan Hârizm seferi,⁴⁸⁰ 1220 yılı sonunda Harzemşah Muhammed'in mağlup olarak kaçmasından sonra, Moğollar hızla Harzemşah ülkesinin bütün önemli şehirlerini ele geçirmişlerdir.⁴⁸¹ Cengiz Han, bölgeden ayrılırken Mahmud Yalavaç ve oğlu Mesud gibi isimleri burada valileri olarak tayin etmiştir.⁴⁸² Bu iki ismin Moğol Devleti içerisinde çok önemli faaliyetleri bulunmakla birlikte, esasen Uygur kökenli oldukları düşünülmektedir.⁴⁸³

Harzemşah ülkesinin önemli kısmını ele geçiren Moğolların batı ülkelerini istilasını, 1220 yılında sultan ilan edilen Harzemşah Celâleddin tarafından uzun süre geciktirilmiştir.⁴⁸⁴ Ancak 1231 yılında Harzemşah Celâleddin, Meyyâfârikin civarında bir eşkıya tarafından öldürülmüştür.⁴⁸⁵ Bu tarihten sonra batıya seferlerine hızla devam eden Moğollar, Mâverâünnehir, Hârizm ve Horasan üzerinden önce Irâk-ı Acem⁴⁸⁶ ve Azerbaycan'a girdikten sonra Kafkaslardan Karadeniz'in kuzeyine kadar ilerleyeceklerdir.⁴⁸⁷

⁴⁷⁶ Özgüdenli, “Moğollar”, s. 225; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 175-176.

⁴⁷⁷ Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, (çev. Şerafettin Yaltkaya), Ankara: TTK Yayınları, 2011, s. 8-9; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 177-178.

⁴⁷⁸ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 177.

⁴⁷⁹ Almas, *Uygurlar*, s. 373.

⁴⁸⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 143-144; Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî: Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, s. 61; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 181.

⁴⁸¹ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 249-250; Almas, *Uygurlar*, s. 375.

⁴⁸² *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 185.

⁴⁸³ Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 58.

⁴⁸⁴ M. Fuad Köprülü, “Hârizmşâhlar”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB Yayınları, 1987, V/1 s. 275.

⁴⁸⁵ Aydın Taneri, “Celâleddin Hârizmşâh”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, VII, s. 250

⁴⁸⁶ Selçuklular döneminden itibaren İsfahan, Hemedan ve Tahran arasında kalan merkezî İran (el-Cibâl) için kullanılan tabirdir. bk. Adnan Karaismailoğlu, “Acem”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1988, I, s. 321.

⁴⁸⁷ Özgüdenli, “Moğollar”, s. 225-226.

1224 yılında bütün Harzemşah ülkesini hâkimiyeti altına almış olan Cengiz Han Moğolistan'a dönmüş (1225),⁴⁸⁸ son seferini 1226 yılında Kuzey Çin'e, Tangutlar üzerine yapmıştır. Çin seferi sırasında, sefer bitmek üzereyken 1227 tarihinde ölmüştür.⁴⁸⁹ Moğol Devleti bu tarihten sonra genişlemeye devam etmiş ve Cengiz Han'ın kurduğu teşkilat sayesinde 40 yıl daha yaşamıştır.⁴⁹⁰ Bu teşkilatın oluşum ve gelişim süreçlerinde Uygurların katkılarının da büyük olduğunu unutmamak gerekir.

Moğollar hem doğuda hem batıda seferlerine devam etmişler; doğuda Kore ele geçirilmiş batıda ise İran ve Azerbaycan'daki Moğol hâkimiyeti güçlendirilmiştir. 1237-1241 yılları arasında ise Doğu ve Orta Avrupa istila edilmiştir. 1243 yılında Köseadağ Savaşı sonucunda ise Türkiye Selçuklu Devleti de Moğol hâkimiyeti altına girecektir.⁴⁹¹

Moğol toprakları, daha Ögedey Han döneminde (1227-1241) tek elden yönetilemeyecek kadar çok genişlemiştir. Cengiz Han ölmeden önce Moğol topraklarını uluslar şeklinde oğulları ve torunları arasında taksim etmiştir. Ancak bunlar bir süre sonra birbirlerinden koparak aralarında mücadele etmeye başlayacaklardır. Bu süreçte Çağatay Hanlığı, Altın Orda Hanlığı ve İlhanlı Devleti şeklinde üç ayrı devlet ortaya çıkacaktır.⁴⁹² Uygurlar ise öncesinde olduğu gibi bütün bu süreçte hatta daha sonrasında da Moğol devletleri içerisinde hem idarî ve askerî açıdan hem de sosyal ve kültürel olarak önemli görevler üstlenmeye ve Moğollara hizmet etmeye devam etmişlerdir.

3.3.6.2. Moğol Devleti'nde Uygur tesirleri

Turfan Uygurları, Uygur teşkilatının, kültürünün ve mirasının daha sonraki halklara, özellikle de Moğollara aktarılmasında önemli rol oynamışlardır.⁴⁹³ Gelişmiş bir medeniyete ve köklü bir teşkilat geçmişine sahip olan Uygurlar, Moğol Devleti'nin himayesine girdikten sonra yetenekleri, bilgileri, bağlılıkları ve çalışkanlıkları sayesinde önemli mevkilere yükselmişlerdir. Uzun yıllar Moğol Devleti'ne hizmet eden Uygurlar, bir yandan Moğollara

⁴⁸⁸ Mustafa Kafalı, "Cengiz Han", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, VII, s. 367; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 241.

⁴⁸⁹ Ebü'l-Ferec, s. 15; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 187-190; Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygurluk*, s. 304.

⁴⁹⁰ Ağaldağ, "Moğol Devleti", s. 274.

⁴⁹¹ Özgüdenli, "Moğollar", s. 226; Yuvalı, "İlhanlılar", s. 102.

⁴⁹² Almas, *Uygurlar*, s. 383, 385-386, Özgüdenli, "Moğollar", s. 226.

⁴⁹³ Carter V. Findley, *Dünya Tarihinde Türkler*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006, s. 64-65.

Türk teşkilat unsurlarını öğretmişler, bir yandan da Moğol kültür ve medeniyetinin gelişip yükselmesine bizzat öncülük ederek büyük katkılar sağlamışlardır.

Naymanların 1204'teki mağlubiyeti sırasında Nayman hükümdarı Tayang'ın hizmetinde bulunan Uygur mühürdar Tata Tonga (Tata Tunga),⁴⁹⁴ bu tarihten sonra Cengiz Han'ın hizmetine girmiştir. Tata Tonga'nın Moğol idaresine girişinden sonra, Grousset'in tabiri ile *"Uygur idaresiyle bir Moğol idare cihazının temeli atılmıştır."*⁴⁹⁵ Cengiz Han, Tata Tonga'yı kâtip olarak aldıktan sonra önce oğullarına Uygur dili öğretmekle görevlendirmiş ve 1278'e kadar Moğol dili yanında Uygur Türkçesi de yazı dili olarak kullanılmıştır.⁴⁹⁶ Ayrıca resmi evrakların tasdiki, tamga ve mühür basma işi de yine Tata Tonga'ya verilmiştir.⁴⁹⁷ Tata Tonga'nın bu önemli görevleri üstlenmesinden sonra zamanla sayıları artan Uygur kâtipleri ve devlet adamları, bütün sivil idareyi ellerine geçirmiş görünmektedirler.⁴⁹⁸

Cüveynî, Moğol devlet teşkilatından bahsederken bu teşkilat mensuplarının tamamen şans eseri makam ve mevkî elde etmiş olan, bilgisiz ve yaramaz insanlar olduklarını söylemişse de gerçekte bu durumun hiç de öyle olmadığı apaçık ortadadır.⁴⁹⁹ Moğollara karşı duydukları öfke nedeniyle bazı yazarların, eserlerinde gerçeklikten uzak hatta zaman zaman yanlış veya eksik bilgiler verdikleri bilinen bir gerçektir.

Cengiz Han 1206 yılından sonra büyük bir teşkilatlanmaya giderek Moğol Devleti'ni güçlendirmiştir. Bu teşkilatlanma askerî, idarî ve sosyal olarak gerçekleştirilmiştir.⁵⁰⁰ Bu teşkilatlanmanın şekli ve nitelikleri konusunda Uygurların büyük katkıları olduğu açıkça görülmektedir. Moğol merkez teşkilâtı ve saray teşkilâtı önemli devlet hizmetlerini gören altı bürokrattan oluşmaktadır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. İdarî Teşkilâtta, Bitikçi (Kâtip)⁵⁰¹

⁴⁹⁴ Bu isim bazı kaynaklarda Taşatun şeklinde geçmektedir. bk. Bertold Spuler, *İran Moğolları*, (çev. Cemal Köprülü), Ankara: TTK Yayınları, 1987, s. 304.

⁴⁹⁵ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 225.

⁴⁹⁶ Togan, *Çengiz Han*, s. 55.

⁴⁹⁷ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 229.

⁴⁹⁸ Aslanapa, *Türk Sanatı*, s. 11.

⁴⁹⁹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 72-73.

⁵⁰⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 93.

⁵⁰¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, (4. Baskı) Ankara: TTK Yayınları, 1988, s. 219.

2. İktisadî Teşkilâtta, Baskak (Vergi Memuru)⁵⁰²

3. Adlî Teşkilâtta, Yarguci (Adlî Memur, Hâkim)⁵⁰³

4. Askerî Teşkilâtta, Noyanlar (Beg)⁵⁰⁴

5. Taşra Teşkilâtta, Daruga⁵⁰⁵

6. Dinî Teşkilâtta, Bahşi⁵⁰⁶ ve diğer din adamlarıdır. Bunlar dışında, Uygur ve Çinli danışmanların yardımı ile zamanla daha pek çok yeni birim ve görevler de oluşturulmuş olmalıdır.⁵⁰⁷ Bu önemli bürokratlar ve görev yaptıkları kurumların büyük kısmı Moğol Devleti'nden sonra İlhanlı Devleti ve Osmanlı Devleti'ne de miras kalarak, onların teşkilatlarının da önemli birer parçası olacaktır.⁵⁰⁸

Askerî teşkilatta Türklerin kullandığı onluk sistemin aynısı Moğollarda kullanılmış,⁵⁰⁹ hatta o zamana kadar on bin kişilik ordu düzeyine erişememiş olan Moğollar tümen ve bin kelimelerinin karşılığı Moğol dilince bulunmadığı için bunları Türkçe olarak kullanmışlardır. Moğol teşkilatında kullanılan bazı kelimelerin yine Uygurlardan geçmiş olduğu düşünülmektedir. Mesela Uygur Türkçesi'ndeki “nogay” kelimesine benzeyen “noyan” terimi, Uygurların “ordu” kelimesi ile eş anlamlı ve aynı işlevde olan “orda”, Uygurlarda ve sonra Moğollarda da kullanılan “çeri” ya da “çerig” terimi, Uygur dilindeki “nökür” ve Moğolca “nöker”, eski Türkçe “bölük” terimi ve son olarak Türklerin millet, Moğolların halklar konfederasyonu anlamında kullandıkları “ulus” gibi terimleri buna örnek verebiliriz.⁵¹⁰

⁵⁰² Uygurlarda vergi memuruna “baskak” denmektedir. Bu tabir Uygurlardan Moğollara geçmiş ve aynı anlamda kullanılmıştır. bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, s. 258, dip. 5.

⁵⁰³ Adlî işlerden sorumlu memurdur. Hâkim, kanun ve mahkeme reisi veya adliye vekili demektir. bk. Uzunçarşılı, s. 248. dip. 1.

⁵⁰⁴ Moğollardaki en yüksek asalet unvanıdır. Türkler'deki “beg” unvanının Moğollardaki karşılığı denebilir. bk. Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 146.

⁵⁰⁵ Baskak tabiri ile aynı şey olduğu söylenmektedir. Muhtelif devir ve yerlere göre anlamı değişiklik göstermekle birlikte subaşı, çarşı bekçisi, köy kâhyası, nahiye müdürü ve vergi tahsildarı gibi çeşitli anlamları olduğu görülmektedir. bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, s. 265, dip. 5.

⁵⁰⁶ Sanskritçe “bhikṣu” kelimesinden gelen “bahşi” tabiri, Uygur kâtiplerine ve Budist rahiplerine verilen bir unvandır. bk. Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 37; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 53. Bahşiler az çok okuyup yazmış bilgili insanlar oldukları için sonraları İran ve Mâverâünnehir Moğolları tarafından okuyup yazan kişilere bahşi demek adet halini almıştır. bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, s. 219. dip. 7.

⁵⁰⁷ Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 36-37.

⁵⁰⁸ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 528-529.

⁵⁰⁹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 89.

⁵¹⁰ Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 71-73; Findley, *Dünya Tarihinde Türkler*, s. 298; Vladimir A. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, (çev. Azer Yaran), Ankara: Onur Yayınları, 1988, s. 114.

Türk devletlerinde önemli bir yeri olan danışma meclislerinin bir benzeri de yine Moğollarda görülmektedir. Hunlar zamanında temeli atılan ve zamanla gelişen bu meclislerin Türkçe adı “kengeş meclisi”dir. Moğollardaki karşılığı ise “kurultay”dır. Türk meclisine kağanın daveti ile boy beyleri ve halk arasında yetişmiş büyükler katılabilirken, Moğol meclisine sadece devlet kurucuları, bürokratlar ve hanedan üyeleri katılmaktaydılar. Aradaki bu farklılık sebebiyle Türk meclisi daha demokratik iken, Moğol meclisinin ise aristokratik bir yapıya sahip olduğu söylenebilir.⁵¹¹

Mengü Kağan’ın ölümünden sonra kardeşleri Kubilay ve Arık Buka arasında taht mücadelesi çıkmıştır. Henüz bu mücadele sürerken, 1260 yılında yapılan kurultayda Kubilay kendisini destekleyen Çinli ve Uygur bürokratlar sayesinde Moğol Devleti’nin yeni kağanı ilan edilmiştir.⁵¹² Bu olay, kurultaya katılan Uygur bürokratların devlet adına böyle önemli kararlar alınırken bile ne denli etkili roller oynadıklarını gözler önüne sermektedir.

İdikut Barçuk ve Tata Tonga’dan başka, başlangıçta Moğol Devlet teşkilatı içinde yer almış ve önemli mevkilere yükselmiş kayda değer bazı Uygur şahsiyetler ise şunlardır; Kara İğaç Buyruk (Qara İgaç Buyruq), Kara Arslan Buka (Qara Arslan Üga), Polat Kaya (Bulad Qaya), Taş (Ta-shih), Taş’ın oğlu Yehliçü (Yeh-li-chu), Yeh-li-chu’nun oğlu Takacük ve Ali Kaya (Arıq Qaya) idi.⁵¹³

Kara İğaç Buyruk: Uygur Devleti’nin yargıcı, asil bir aileye mensup ve tanınmış bir şahsiyettir. Önce Karahıtay sarayında hocalık yapmış ve Budist rahiplerin reisliği görevine getirilmiştir. Daha sonra Cengiz Han’ın hizmetine girmiş ve oldukça önemli bürokratik görevler üstlenmesinin yanı sıra çocuklarına da hocalık yapmıştır.⁵¹⁴

Kara Arslan Buka: Cengiz Han’a giden ilk Uygur elçilerinden birisidir. İdikut Barçuk’un yakınlarından. Cengiz Han onu alıkoyarak hizmetlerinden istifade etmiştir. Moğol Devleti’nde görevi “kaşıktai” yani “öncülük” idi. Moğol ordusunda hizmet ederken ölmüştür.⁵¹⁵

⁵¹¹ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 549.

⁵¹² Leon Cahun, *Asya Tarihine Giriş (Köklerden 1405’e, Türkler ve Moğollar)*, (çev. Sabit İnan Kaya), İstanbul: Seç Yayın Dağıtım, 2006, s. 251; Osman Gazi Özgüdenli – Roxann Prazniak, “Kubilay Kağan”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2019, EK- II, s. 88.

⁵¹³ Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 40.

⁵¹⁴ Ögel, *Sino-Turcica*, s. 67-68.

⁵¹⁵ Ögel, *Sino-Turcica*, s. 75; Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 41.

Polat (Bulad) Kaya: Henüz on sekiz yaşında babasıyla beraber Cengiz Han'ın hizmetine girmiştir. Başarıları sebebiyle Cengiz Han tarafından Karahıtay hükümdarının kızı ile evlendirilerek mükâfatlandırılmıştır. Toluy zamanında ise Peking'e "*fevkalade elçi*"⁵¹⁶ ve başmüfettiş olarak gönderilmiştir. Ögedey zamanında ise "*Chen-ting-lu darugacılığı*" verilerek Kuzey Çin'in yetkili ve yüksek bir hâkimi olmuştur.⁵¹⁷

Taş (Ta-shih): Beşbalık Uygurlarının kabile reisleri zümresine mensuptur. Şöhretini plan yapmak ve ordulara yol göstermekle kazanmıştır. Turfanlı olan ailesi, hizmetleri ile memnun ettikleri Moğol hanedanından daima özel muamele görmüştür.⁵¹⁸

Yehliçü: Taş'ın oğludur. Cengiz Han'ın batı seferine katılmış ve "*Huan-wei'in bitikçisi*" tayin edilmiştir. Yehliçü'nin oğlu Takacük ise Hârizm seferine Cengiz Han'ın general ve noyanlarından birisi olarak katılmıştır. 1264 ile 1295 senelerinin ortalarında Li-chou ve sonra Tean-fu darugacısı olarak görev almıştır. Çin ve Uygur resmi dilinin uzmanı olup, Kubilay Han devrinde (1260-1294) ordu ile ilgili vesikaları Uygur yazısı ile eksiksiz tercüme etmesi Kubilay Han'ı çok memnun etmiştir. Çünkü o dönemde Moğol Devleti'nin kültür dili Türkçe idi.⁵¹⁹

Ali Kaya (Arıg Qaya): Cengiz Han'ın meşhur komutanlarından biridir. Eğitimini ve bilgisini Uygur yazılı Türkçe kitaplara borçlu olan bu şahıs, Moğol tarihinde görülen generallerin askerlik ilmi bakımından muhtemelen en büyüğüdür.⁵²⁰ Müslüman olduğu için batı harp tekniğini çok iyi bilen Ali Kaya, İlhanlı Devleti'nden topçu getirtilmesini teklif eden ve bu topları Orta ve Güney Çin'in zapt edilmesinde de başarıyla kullanan tek komutandır.⁵²¹

Bu önemli isimler dışında Moğol Devleti'nde, Cengiz Han dönemi ve sonrasında büyük hizmetler görmüş ve Türk-Uygur kökenli olma ihtimali yüksek olan pek çok şahıs bulunmaktaydı. Bunlardan bazıları Uygurtay, Qara Buqa, Turmuş, Sevinç Togrıl, Çinkay, Kadak (Qadai), İmadü'l-Mülk Muhammed Hotenî, Horasan genel valiliği yapmış olan

⁵¹⁶ Gittiği ülkede görevlerini yerine getirdikten sonra memleketine dönen, yani gittiği yerde kalıcı ikamet etmeyen elçilere verilen isimdir. bk. Mehmet İspirli, "Elçi", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, XI s. 9.

⁵¹⁷ Ögel, *Sino-Turcica*, s. 79; Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 41.

⁵¹⁸ Ögel, *Sino-Turcica*, s. 99-100.

⁵¹⁹ Ögel, *Sino-Turcica*, s. 100-102.

⁵²⁰ Ögel, *Sino-Turcica*, s. 131.

⁵²¹ Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 42.

Körgüz (Görgüz/Kürkür), Mahmud Yalavaç ve Mesud Yalavaç idi.⁵²² Bu isimlerden bazıları ve daha başka pek çok isim, Cengiz Han'dan sonra da oğulları ve torunlarına da hizmet etmeye devam etmişlerdir.

Moğol devlet teşkilatının daha 1206 yılı gibi erken bir tarihte düzenli işleyişini gösteren sayısız örnek mevcuttur. Bunlardan biri, Cengiz Han'ın emriyle, hanedan üyeleri arasında bölüştürülen ulusların ve toprakların, ayrıca yargı kararlarının baş yargıç Şigi Kutugu tarafından Koko debter (Mavi defter)'e kaydedilmesidir.⁵²³ Moğollara ait iki önemli defter bulunmaktadır, bunlar “*Koko Debter*” (Mavi defter) ve “*Altan Debter*” (Kırmızı defter) dir. Uygurların da özellikle malî alanda defter tutma âdetleri olduğuna dair pek çok bilgi bulunmaktadır.⁵²⁴

Moğol Devleti'nin, Cengiz Han döneminde meydana getirilmiş yazılı teşkilat ve kültür unsurlarından şüphesiz en önemlisi, Cengiz Yasası olarak anılan “*yasa*” dır. Yasa hem devlet idaresinde kullanılmış hem de sivil hayatı kapsamış ve günlük hayatta önemli bir gelenek unsuru halini almıştır.⁵²⁵ Moğollar, yasaı kayda geçirmek için de Uygur yazısını kullanmışlardır. Bütün yasaları tomarlara yazmışlar ve buna *Yasa-nâme-i buzur* (Büyük yasa-nâme) adını koymuşlardır.⁵²⁶ Yasa maalesef yazılı olarak günümüze kadar ulaşmamış veya henüz tam metin halinde bulunamamıştır.⁵²⁷ Ancak yasa hakkında bilgiler veren farklı kaynaklara dayanarak içeriği hakkında az çok bilgi sahibi olunmuştur.⁵²⁸ Yasa, içerdiği siyasal ve sosyal kurallar ile hem devlet işleri hem de toplum yaşamı üzerinde oldukça etkili olmuştur.⁵²⁹

Uygur hükümdarları, tüm eski Türk kağanları gibi egemenlik kudretlerini tanrısal bir kaynağa bağlamak istemişlerdir. Uygur kağanlarının bu anlayışları, aldıkları kutsiyet ve

⁵²² Bu şahıslar ve Moğol himayesinde görev yapmış diğer Uygur ve Türk isimler hakkında Bahaeddin Ögel'in *Sino-Turcica* isimli çalışmasında daha ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca bk. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 130, 402-410; Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 42-66; Özkan Dayı – Özgür Tokan, “Moğol Dönemi İranı'nda Uygur Kökenli Bir Vali: Körgöz”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XIII(1), 2020, s. 116-117.

⁵²³ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 136; Findley, *Dünya Tarihinde Türkler*, s. 104.

⁵²⁴ Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 101; Ahmet Temir, *Moğolların Gizli Tarihi'ne Göre Cengiz Han*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989, s. 2-3.

⁵²⁵ Togan, *Çengiz Han*, s. 31.

⁵²⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 85; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 478.

⁵²⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. XI.

⁵²⁸ Bu kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda günümüze kadar ulaşan maddeleri ve daha fazlası için bk. D'Ohsson, *Moğol Tarihi*, s. 265-269.

⁵²⁹ Togan, *Çengiz Han*, s. 31; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 143.

yükseklik belirten unvanlarda⁵³⁰ ayrıca Uygur Yazıtlarında kağanlardan bahsedilirken kullanılan çeşitli cümlelerde⁵³¹ açıkça görülmektedir. Cengiz Han da benzer anlayışa sahip olup, Moğol Devleti'ni kurarken “*Mengü Tengri'nin verdiği güçle bütün ulusu idaresi altında topladığı*” iddiasını özellikle vurgulamıştır.⁵³² Tıpkı eski Türk hükümdarları gibi Cengiz Han'ın ve sonraki Moğol hükümdarlarının da hâkimiyetlerine yücelik ve kutsiyet kazandırma ihtiyacı hissettikleri açıkça görülmektedir.

Karakurum adını taşıyan ilk şehir, Uygur hükümdarı Böğü Kağan zamanında kurulmuş ve kaynaklarda *Ordubalg*, bazen de *Mavu Balıg* ismiyle anılmıştır.⁵³³ Ancak bu şehir kısa ömürlü olup, Uygur Devleti yıkıldıktan sonra tamamen terk edilmişti. İkincisi ise Cengiz Han tarafından 1220'de Orhon Nehri'nin sağ kıyısında, ilk şehrin güneyinde kurulmuştur. İnşası Ögedey Han zamanında tamamlanan ve Moğol Devleti'nin başşehri yani merkezi olan ikinci Karakurum şehri de devrin kaynaklarında zaman zaman Ordubalg resmî adıyla anılmıştır.⁵³⁴ Karakurum, Moğol Devleti'nin hem idarî ve askerî açıdan merkezi, yani resmî başkenti olmuş hem de en önemli sanayi şehirlerinden birisi olarak öne çıkmıştır.⁵³⁵

Moğollar, devlet teşkilatının yanı sıra dini ve kültürel anlamda da Uygurlardan büyük ölçüde etkilenmişlerdir. Mesela Budizm'in Moğollar arasında yayılması da muhtemelen Uygur-Moğol etkileşimi ile kolaylaşmıştır. Çünkü Moğollar arasında da tıpkı Uygurlarda olduğu gibi Tibet Budizmi yani “*lama*” etkili olmuştur. İdikut Uygur Devleti'nin Moğolların himayesine girmesiyle de Budist Uygur kültürü Moğollara öncülük ederek onları bu dine çekmeye başlamıştır.⁵³⁶ Araştırmacıların genelde “*Şamanizm*” diye isimlendirdiği eski Türk dini ise Türkistan kavimleri arasında evrensel niteliktedir. Bu sebeple bu dinin bizzat Uygurlardan veya Türklerden Moğollara geçtiğini iddia etmek doğru olmaz. Ancak Moğol dininin Türk dini tarafından uyarıldığı veya etki altında bırakıldığı kabul edilebilir.⁵³⁷

⁵³⁰ Mesela, Moyan Çor'un aldığı “Tengride Bolmuş İl İtmiş Bilge Kagan” yani Gökte doğmuş, memleket idare etmiş, bilge kağan anlamındaki unvanı ve ardılları tarafından kullanılan benzer unvanlar. bk. İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 15; Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 36.

⁵³¹ “...yer (ve) gök yaratıldığında Uygur kağanı tahta oturmuş. (O) yüce (ve) büyük kağan imiş” bk. Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 35, Tes Kuzey 1.

⁵³² *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 149.

⁵³³ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 101-103, 225.

⁵³⁴ Osman Gazi Özgüdenli, “Karakorum”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2019, EK-II, s. 22.

⁵³⁵ Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s. 14-15; El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Ebsâr)*, s. 82.

⁵³⁶ Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 236; Özgüdenli, “Moğollar”, s. 226.

⁵³⁷ Roux, *Türkler'in ve Moğollar'ın Eski Dini*, s. 52.

Cüveynî, Cengiz Han'ın bir dini olmadığını söylemekte, ancak insanları dinlerine göre ayırmadığını, kimseyi dinine göre aşağı veya üstün tutmadığını bütün âlimler ile din adamlarına aynı saygıyla yaklaştığını da belirtmektedir.⁵³⁸ Uygurlarda da hem kağan hem de Uygur halkı dini açıdan daima hoşgörülü olmuş, hatta bu sebeple Uygurlar pek çok farklı dini kabul eden bir toplum olmuşlardır.

Dokuz sayısı, tıpkı Uygurlarda olduğu gibi Moğollarda da her açıdan önemli görünmektedir. Gizli Tarih'te “*dokuz mukaddes sayıdır; hediyeler dokuz parçalı olduğu gibi hükümdarın lûtfuna mazhar olanlar da dokuz defa cezadan affedilmektedir*” şeklinde bu sayının önemi belirtilmiştir. Temuçin'in, Merkitlerden kaçarken sığındığı dağda dokuz defa diz çökerek tövbe etmesi, kağan ilan edildiği kurultay toplantısı sırasında (1206) dokuz parçalı tuğların dikilmesi ve daha pek çok olayda dokuz rakamı geçmektedir.⁵³⁹ Kısaca dokuz sayısı ile her yerde karşılaşılmakta, bu sayı kutsal ve önemli kabul edilmektedir.⁵⁴⁰

En eski destanlardan, Türklerde askerî mûsikî bulunduğu ve önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Sadece Uygur döneminde yüzü aşkın mûsikî aletinin Türkçe isimleri tespit edilmiştir.⁵⁴¹ Gerdîzî'nin bir muharebe hakkında verdiği bilgilerdeki, “*Mahmud'un askerleri Hoten'de bestelenmiş Türkçe bir şarkı söylüyorlar; Türkler onların seslerini işitince dehşet içinde kendilerini nehre attılar...*” ifadesi, o dönem askerî mûsikînin önemini anlatması açısından önemlidir.⁵⁴² Marco Polo da, Tatarlar savaş sırasında çarpışmayı beklerken şarkı söylerler ve iki telli çalgılarını çalarlar, büyük kağanın davulu çalmaya başlayınca da hızla saldırıya geçerler demektedir.⁵⁴³ Moral motivasyon için kullanılan müzik aynı zamanda korku vermek ve düşmanın şevkini kırmak için bir savaş taktiği olarak da kullanılmıştır. Moğollarda özellikle “nakkare” adı verilen davullar savaşlarda kullanılmıştır. Gür ve korkutucu sesi ile davul, kös, boru ve tabl gibi müzik aletlerinin Türkistan'da yaşayan bütün halkların ortak çalgıları olduğu bilinmektedir.⁵⁴⁴

⁵³⁸ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 86.

⁵³⁹ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 41, 134, 226.

⁵⁴⁰ Funda Aydın, “Uygur Halk Anlatılarında Sayı Simgeçiliği”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 44 (2019), s. 209-227.

⁵⁴¹ Tuncer Baykara, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Ankara: Ankara Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2001, s. 200.

⁵⁴² Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 292.

⁵⁴³ Polo, *The Book of Ser Marco Polo*, s. 337-338.

⁵⁴⁴ Polo, *The Book of Ser Marco Polo*, s. 339-342; Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 79.

Moğol döneminde hem akademi okulları açılmış hem de pek çok Uygur mütercim devlet himayesi altında çeviriler de yapmıştır. Mesela bu mütercimlerin başında gelen Anzang/Arasan (1218?–1296) isimli bir şahıs pek çok dil bilmekteydi, Çince-Moğolca, Çince-Uygurca, Tibetçe-Çince, Tibetçe-Moğolca, Tibetçe-Uygurca gibi çeviriler yaparak Moğol sarayında saygınlık kazanmış ve etkili bir şahsiyet olmuştur.⁵⁴⁵

Moğol devri resim, çini, mimarî ve edebi eserlerde de Uygur izlerini görmek mümkündür. Uygurlar bu izleri, Moğollarla birlikte gittikleri Anadolu, İran ve Avrupa’da meydana getirilen Moğol dönemi eserlerde belirgin şekilde bırakmışlardır. O. Aslanapa’nın deyiimi ile *“Uygur devleti dağılınca, bu kabiliyetli Türklerin parlak mirası yeni hâkimiyet kuran Moğollarla batıya ve İslam dünyasına geçmiştir.”*⁵⁴⁶ Esasen Moğollar ve Türklerin kültür, inanış, yaşayış ve gelenekleri arasında eskiden beri pek çok benzerlik ve ortaklık mevcuttur. Ötüken Uygur Devleti’nin yıkılışı ve Uygur göçü daha evvel beraber yaşamış bu iki kavmin kaynaşması konusunda yeni bir dönüm noktası olmuştur. Uygurların bu devlet içerisindeki yükselişleri ve iki halkın çabucak kaynaşması da muhtemelen bu geçmiş ortaklık ve benzerliklerin etkisi ile bu kadar kuvvetli olmuştur.

3.3.6.3. Moğol Devleti parçalandıktan sonra Uygurlar

Cengiz Han ölmeden önce veraset geleneği sebebiyle Moğol Devleti’ni oğulları arasında paylaştırmıştır. Buna göre en büyük oğlu Cuci’ye batıdaki (Deşt-i Kıpçak⁵⁴⁷) yani İrtiş Irmağı’ndan İdil Nehri’ne kadar olan toprakları ve Hârizm’in idaresini; Çağatay’a Beşbalık bölgesinden Ceyhun’a kadar olan toprakları; Ögedey’e Tarbagatay, İmil, Kara İrtiş ve Urungu çevresindeki toprakları; en küçük oğlu Tuluy’a ise Onon ve Kerulen ırmakları arasındaki toprakların idaresini bırakmıştı.⁵⁴⁸

⁵⁴⁵ Mağfîret Kemal Yunusoğlu, “Moğol Döneminde Çeviri ve Uygur Mütercimler”, *TDAYB*, (68), 2019, 13-14.

⁵⁴⁶ Aslanapa, *Türk Sanatı*, s. 24.

⁵⁴⁷ Kıpçak Bozkırı veya Kıpçak çölü. XI yüzyıl sonuna doğru Karadeniz’in kuzeyi Kıpçakların eline geçmiş ve bu bölge doğu kaynaklarında “Deşt-i Kıpçak” adıyla anılmaya başlanmıştır. bk. Ahmet Gökbek, *Kıpçak Türkleri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000, s. 45.

⁵⁴⁸ Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi -I- Kuruluş Devri*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Basımevi, 1994, s. 26; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 95; El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü’l-Ebsâr)*, s. 57.

Moğol Devleti, Cengiz Han'ın ölümünden sonra 40 yıl daha varlığını sürdürmüş ve genişlemeye devam etmiştir.⁵⁴⁹ Uzun süre merkezden yönetilmeye devam eden Moğol Devleti, toprakları genişlemesi sebebiyle tek elden yönetilemeyecek hâle gelmiştir. Mengü Han (1251-1259) tahta çıktıktan sonra, kardeşler arasında yapılan taksimat, bir süre sonra aralarındaki anlaşmazlıkların artmasıyla tamamen parçalanmaya sebep olmuş ve zamanla birbirinden bağımsız dört yeni devlet ortaya çıkmıştır.⁵⁵⁰

Uygurlar, Moğol devletleri himayesinde pek çok farklı coğrafyaya göç ederek buradaki topraklara kalıcı olarak yerleşmişlerdir. Büyük Moğol Devleti'nin parçalanmasından sonra müstakil olarak varlıklarını sürdüren Çağatay, Altın Orda, İlhanlı ve daha sonra Yuan (Kubilay) Moğol Devleti içerisinde de önemli görevler alarak faaliyetlerini sürdürmeye devam etmişlerdir.

3.3.6.4. Çağatay Hanlığı'nda Uygur tesirleri

Çağatay Hanlığı adını Cengiz Han'ın oğlu Çağatay'dan almaktadır. Cengiz Han'ın vasiyeti üzerine Çağatay'a, Beşbalık bölgesinden Ceyhun'a kadar olan topraklar yani Uygur ülkesinden Semerkand ve Buhara'ya kadar uzanan topraklar miras kalmıştı.⁵⁵¹ Çağatay hanları başta Karakorum merkezli büyük Moğol Devleti'ne bağlı hareket etmişlerdir.⁵⁵² Çağatay'ın ölümünden sonra yerine geçen hanların hiçbiri merkezden bağımsız hareket edememişlerdir. Ancak hanlığın gerçek kurucusu sayılan Algu Han döneminde (1260-1266), Kubilay ve Arık Buka arasındaki taht mücadelesinde Çağatay Ulusu, Kubilay'dan yana olduklarını ilan etmiş ve artık fiilen de olsa bağımsızlıklarını kazanmışlardır.⁵⁵³

Kaydu ve Kubilay'ın mücadelesi sırasında arada kalarak zarar gören İdikut Uygur toprakları, Çağatay hanı Tarmaşirin zamanında (1326-1335) tamamen Çağatay Hanlığı topraklarına ilhak edilmiştir.⁵⁵⁴ Çağatay Hanlığı, 1334 yılında Tarmaşirin Han'ın öldürülmesi ile

⁵⁴⁹ Ağaldağ, "Moğol Devleti", s. 274.

⁵⁵⁰ Almas, *Uygurlar*, s. 383, 385-386, Özgüdenli, "Moğollar", s. 226.

⁵⁵¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 95; El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Ebsâr)*, s. 57; Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî: Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, s. 124; Ağaldağ, "Moğol Devleti", s. 274.

⁵⁵² Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, (çev. Necati Lugal), Ankara: TTK Yayınları, 1987, s. 16.

⁵⁵³ Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 324-325; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 313-319.

⁵⁵⁴ Morris Rossabi, *Kubilay Han, Kubilay Han*, (çev. Özgür Özol), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s. 109-110; Almas, *Uygurlar*, 389-391.

karışıklıklara sürüklenerek ikiye bölünmüştür.⁵⁵⁵ 1370 yılından sonra Timur'un Mâverâünnehir'e hâkim olmasıyla Çağatay Hanlığı'nın batı kolu sona ermiş, Timurluların tayin ettiği Çağatay prensleri ve Ögedey soyundan gelen emirler tarafından ismen yönetilmiştir.⁵⁵⁶ İdikut Uygur sülalesi ise 1377 yılından itibaren sona ermiş, Koço ve Beşbalık yönetimi artık tamamen Çağataylıların eline geçmiştir.⁵⁵⁷ Çağatay Hanlığı'nın Moğolistan kolu ise XVII. yüzyılın sonunda tamamen ortadan kalkmıştır.⁵⁵⁸

Çağatay Hanlığı tıpkı diğer Moğol devletleri gibi yoğun bir Türk-Uygur tesirinde kalarak zamanla Türkleşmiştir. Çağatay Hanlığı'nın kurulduğu topraklarda, özellikle Uygurlar olmak üzere pek çok Türk boyunun yoğun olarak yaşaması, bu devletin Türkleşmesindeki en önemli etkidir. Gerek devlet teşkilatında gerekse kültürel olarak bunu görmek mümkündür.

Çağatay Hanlığı'nda devlet teşkilatının en önemli unsuru “toy” idi. Diğer Moğol uluslarında “kurultay” adı ile bilinen bu meclisin Çağatay Hanlığı'nda Türkçe ismiyle anılması, Türkleşme sürecinin bir etkisidir.⁵⁵⁹ Çağatay Türkçesi de Karahanlı (Hakaniye) ve Uygur Türkçesi gelenekleri üzerine kurulmuş, XIII yüzyıldan itibaren Osmanlı ve Azerî lehçelerinden etkilenmiş ve XIX yüzyılda yerini Özbek lehçesine bırakmış bir Türk lehçesidir.⁵⁶⁰ Çağatay edebiyatının ilk önemli ismi Timur zamanında ilk şiirlerini yazan Sekkâki'dir.⁵⁶¹ En tanınmış ismi ise Uygur kökenli Ali Şîr Nevâî'dir.⁵⁶² Dil ve edebiyat sahasındaki pek çok önemli eser Çağatay Türkçesi'yle yazılmıştır. Esasen Çağatay Türkçesi ismi, Doğu Türkçesi'ne sonradan verilmiş bir isimdir. İsimlendirme dışında Çağatay ulusu ile çok alakalı olmayıp, Timur devrinde ve daha sonraki dönemde Türkistan ve Hint edebiyatının yazı dili olarak kullanılmıştır.⁵⁶³ Günümüz Özbek lehçesinin atası sayılmaktadır.⁵⁶⁴

⁵⁵⁵ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 326-327.

⁵⁵⁶ Mustafa Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, İstanbul: Berikan Yayınevi, 2005, s. 140.

⁵⁵⁷ Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş*, s. 120; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 348.

⁵⁵⁸ Abdülkadir Yuvalı, “Çağatay Hanlığı”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, s. 178.

⁵⁵⁹ Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, s. 53; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 423.

⁵⁶⁰ Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Türklerin Şeceresi*, s. 19.

⁵⁶¹ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara: TTK Yayınları, 2000, s. 136.

⁵⁶² Güney Kut, “Ali Şîr Nevâî”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1989, II, s. 449.

⁵⁶³ Muharrem Ergin, “Doğu Türkçesi (Çağatayca)”, *Türk Dünyası El Kitabı* (2.Baskı), II, Ankara, 1992, s. 211; Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, s. 12.

⁵⁶⁴ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 358.

Çağatay Hanlığı'nda Uygur kâtipler tarihî olayların kaydedilmesi görevini üstlenirken, İslam kültürünün temsilcilerinden daha itibarlı konumda oldukları düşünülmektedir. Çünkü bu dönemde Çağatay hanlarının isteğiyle İslami tek bir eser bile yazılmamıştır. Ayrıca Çağatay Hanlığı'nda yine Uygur alfabesinin kullanıldığı da bilinmektedir. Arap ve Fars kültürü burada üstünlük kuramamış, Uygur alfabesi de Arap harfleri kadar geniş ölçüde kullanılmıştır.⁵⁶⁵ Çağatay ulusuna ait yarlıklar hep Uygur alfabesiyle yazılmıştır.⁵⁶⁶

Çağatay Hanlığı döneminden önce, Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinin yönetimi Uygur olduğu düşünülen bazı devlet adamlarına verilmiştir. Çağatay Hanlığı döneminde de bu isimlerden bazıları görevlerine devam etmiştir. Mesela Moğol teşkilatında yer alan ve Horasan valiliğine kadar yükselen Körgüz, Çağatay Hanlığı döneminde de Karakurum'a bağlı olarak görevine devam etmiştir.⁵⁶⁷ Cengiz Han döneminde ve sonrasında valilik yapan Yalavaç ailesi de Çağatay Hanlığı döneminde Karakurum'a bağlı olarak bu topraklardaki bütün şehirleri idare etmişlerdir. Hatta Çağatay hanları bu valilere merkeze bağlı oldukları için müdahale edememiş, müdahale ettikleri zaman ise büyük hana hesap vermek zorunda kalmışlardır.⁵⁶⁸ Hârizm, Mâverâünnehir ve Horasan bölgeleri daima Uygurların yoğun olarak yaşadıkları bölgeler olmuştur.

Körgüz: Beşbalık Uygurlarından olduğu düşünülen Körgüz, Cüveynî'nin aktardığı rivayete göre çocukluğunda babasız kalmış ve üvey annesinden kaçarak İdikut'a sığınmıştır. Moğol devrinde önce seyislik yapan, daha sonra yetenekleri sayesinde kâtip olarak Cuci'nin hizmetine giren Körgüz, Moğol şehzadelerini eğitmek için de görevlendirilmiştir. Ögedey Han zamanında (1229-1241) ise Horasan ve Mazenderan yöneticiliği yapan Moğol kökenli Cin Timur'un haciblik ve naibliği görevine tayin edilmiştir. Körgüz, Cin Timur'un ölümünden sonra bu bölgeye geçici tam yetki ile vergi toplama ve nüfus sayımı için gönderilmiştir. Cüveynî'nin aktardığı bilgilere göre Körgüz bu görevi layıkıyla yerine getirirken hem Moğol hanına layık hediyeler toplamış hem de bölge halkını memnun etmiştir.⁵⁶⁹ Körgüz, muhtemelen Moğol hizmetinde bulunan Uygur kökenli devlet adamlarının en bahtsızıdır. Yetenekleri ve tabiatı ile Moğol emir ve devlet adamlarının

⁵⁶⁵ Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 53-54.

⁵⁶⁶ Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s. 86.

⁵⁶⁷ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 414-418; Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 510-511.

⁵⁶⁸ Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, s. 8-9, 35-36.

⁵⁶⁹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 402-410.

sevgisini kazanarak yükselen Körgüz, Ögedey'in ölümünden sonra yalnız kalmıştır. Körgüz, Kara Hülâgû döneminde Çağataylılar ile geçinememiş, Töregene Hatun'un naibliği sırasında muhaliflerinin entrikaları sebebiyle önce azledilmiş ve Karakurum'a gönderilmiş daha sonra burada idam edilmiştir (1242).⁵⁷⁰

Yalavaç Ailesi: Cengiz Han, 1220 yılı sonunda Harzemşah ülkesinin bütün önemli şehirlerini ele geçirmiş,⁵⁷¹ Moğollar buradan ayrılırken Buhara, Semerkand, Ürgenç, Hoten, Kaşgar, Uriyang (Yarkent?) ve Gusendaril (Kuça?) şehirlerinin yönetimi Müslüman Uygurlardan Mesud Yalavaç'a verilmiştir.⁵⁷² Mesud Bey'in babası Mahmud Yalavaç ise Cengiz Han devrinde Gazne valiliği yapmıştır. Ögedey Han devrinde (1229-1241) kendisine Mâverâünnehir yöneticiliği verilmiş, Çin'e yapılan savaşlara katılmış ve Peking şehrinin valiliğini yapmıştır. Çin kaynakları onun bütün Kuzey Çin'de valilik yaptığını belirtirler.⁵⁷³

Mengü Han (1251-1259) devirlerinde de görev yapan Mahmud Yalavaç önce Kuzey Çin Umumî Valisi tayin edilmiş, sonra vergi işlerinin yürütülmesine başkanlık etmek için hâkim tayin edilmiştir. Mesud Bey ise Beş Balık bölgesi valiliğine tayin edilmiştir.⁵⁷⁴ Yalavaçlara ailesinin en önemli hizmeti valilik ve vergi işlerinin yürütülmesi gibi görünmektedir. Mahmud Yalavaç, kendi yönetimi altında olan bölge dışındaki yerler hakkında da tavsiyelerde bulunabilecek kadar güçlü bir konumdadır. Mahmud Yalavaç'ın kesin ölüm tarihi bilinmese de 1260 senesinden önce öldüğü tahmin edilmektedir. Mesud Bey ve kardeşi Ali Yalavaç ise 1260 yılından sonra İlhanlı Argun Han'a (1284-1291) hizmet etmiş, Ali Bey sonradan Kubilay Han'ın hizmetine geçmiştir.⁵⁷⁵ Ali Yalavaç ve faaliyetleri hakkındaki bilgiler ise yok denecek kadar azdır.

Mengü Han'ın ölümünden sonra ortaya çıkan taht kavgalarında Arık Buka'dan yana olan Mesud Yalavaç daha sonra Kaydu'nun tarafını tutmuş Kubilay ile mücadelesinde önemli rol oynamıştır. Ayrıca o dönem Çağatay hanı olan Duva'nın (1282-1306) imar işlerini de Mesud

⁵⁷⁰ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi -I- Kuruluş Devri*, s. 122; Ö. Dayı – Ö. Tokan, "Moğol Dönemi İranı'nda Uygur Kökenli Bir Vali: Körgöz", s. 116.

⁵⁷¹ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 249-250; Almas, *Uygurlar*, s. 375.

⁵⁷² Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 130-137; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 185; Ögel, *Sino-Turcica*, s. 202-204.

⁵⁷³ Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 59; Ögel, *Sino-Turcica*, s. 205-214; Aleksandr Y. Yakubovskiy, *Altın Orda ve Çöküşü*, (çev. Hasan Eren), Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1976, s. 38.

⁵⁷⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 400-425; Ögel, *Sino-Turcica*, s. 214-215.

⁵⁷⁵ Ögel, *Sino-Turcica*, s. 216-217.

Yalavaç yürütmüştür. Mesud Yalavaç, kendi ismini verdiği Mes'udiye Medresesi'ni de bu sırada inşa ettirmiş olmalıdır.⁵⁷⁶

Cüveynî, Mes'udiye Medresesi'nden şu şekilde bahsetmektedir:

“Bu zamanda sağlam sütunları ve eyvanlarıyla iki büyük bina yapıldı. Bunların biri Sorkotani'nin⁵⁷⁷ inşa ettirdiği Han Medresesi, diğeri ise, Mes'udiye Medresesi'dir. Bunların her birinde bin öğrenci öğrenim görür. Ders veren hocalar, zamanlarının en büyük ve eşsiz âlimleridirler. Kısacası, bu iki kutsal bina, yalnız Buhara meydanlarının süsü ve ora halkının övünç kaynağı değil, bütün İslâm âleminin yüz akıdır. Bugün Buhara halkının rahat ve huzuru artmış, omuzlarındaki ağır yükler kalkmıştır. Yüce Allah, âdil padişahın devletinin devamlılığıyla ve Hanefî mezhebinin gelişip yayılmasıyla dünyayı süslesin!”⁵⁷⁸

İlhanlı hükümdarı Abaka (1265-1282), Buhara'ya girdiğinde tahrip edilen şehrin abideleri arasında bu medrese de bulunmaktadır. Medrese ve beraberindeki pek çok kitap yanmış ve yok olmuştur.⁵⁷⁹

Görüldüğü üzere Uygurlar, merkezi Moğol teşkilatının yanı sıra Moğol hâkimiyetinin uzandığı birçok bölgede bulunmuş ve önemli roller üstlenmişlerdir. Moğollar, işgal ettikleri yerlerin yönetimi, imarı ve refahını sağlama konusunda güvendikleri valilerin büyük bir kısmını Uygur ya da Uygur kökenli olduğu düşünülen şahıslardan seçmişlerdir. Körgüz ve Yalavaç ailesinin mensupları, bu Uygurlar arasında farklı bölgelerde görev yapmış ve faaliyetleri ile öne çıkan isimlerdir.

3.4. Uygur Destanlarında Göç

Türk tarihinin önemli bir parçasını oluşturan destanlar, geçmişte yaşanan olayları, kültürel değerleri ve toplumsal yapıları yansıtmaları açısından, araştırmacılar için daima zengin birer kaynak olmuşlardır. Uygur tarihinin önemli destanlarından Türeyiş ile Göç Destanı, tarihi kaynak olarak tamamen güvenilir olmasa da aktarılan olaylar ve yerler bazı gerçek bilgilerle son derece uyumlu görünmektedir. Bu destanlarda Uygurların vatanlarının elden çıkışı ve zor duruma düşmelerine işaret edilmektedir.⁵⁸⁰

⁵⁷⁶ Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, s. 118.

⁵⁷⁷ Mengü Kaan, Kubilay Kaan, Hülagu Kaan ve Arık Böke'nin annesi. bk. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 138.

⁵⁷⁸ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 138.

⁵⁷⁹ Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 506-507; Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 65-66.

⁵⁸⁰ Saadettin Y. Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2009, s. 237-238.

Uygur inanişına göre, onların anayurtları Karakurum dağından kaynaklanan Orkun Nehri kenarındır.⁵⁸¹ *Tarih-i Cihan Güşâ*’da anlatılan Uygurların Türeyiş Destanı’nda, Uygurların ana yurdu hakkında verilen bilgi şu şekildedir:

“Uygur inanişına göre onların doğup ortaya çıkmaya başladıkları yer, (Ögedey) Kaan zamanında kurulan şehrin de adı olan Karakurum adındaki bir dağdan kaynaklanan Orhun Nehri sahilidir. Karakurum dağından ondan başka 30 nehir daha çıkar. Her nehrin sahilinde ayrı bir kavim yaşıyor, Orhun sahilinde ise iki Uygur kavmi yaşıyordu. Bunlar kalabalık olunca diğer kavimler gibi kendi aralarından bir yönetici seçtiler ve onun arkasından gittiler. Buku (Bögü) Han ortaya çıkıncaya kadar beş yüz yıl bu şekilde yaşadılar.”⁵⁸²

Çin kaynaklarında rastlanan Uygurların Göç Destanı’nda, Uygur ana yurdu yine Karakurum olarak gösterilmektedir. “*Turfan Uygur kaganlarına İdi-kut derlerdi. Onların ataları da eski Uygurların oturduğu yer olan Karakurum’dandır.*”⁵⁸³ Ayrıca Cüveynî, Uygur Kağanı Bögü için “*Buku Han, Efrasiyab’ın ta kendisidir*” demektedir.⁵⁸⁴

Sui Shu isimli Çin kaynağında Töles (Kao-ch’e) boylarının kurttan türedikleri efsanesine de yer verilmektedir. Bu efsaneye göre Töles tanhusunun üç kızı bulunmaktadır. Bu kızlar çok güzel oldukları için bu tanhu onların bir insanla değil, tabiat üstü bir varlıkla evlenmeye layık olduklarını düşünür. Tanhu ve kızlarının bu tabiat üstü varlıkları bekleyişleri sürerken, yaşadıkları saraya bir kurt gelmiş ve en küçük kız babasının onu evlendirmek istediği tabiat üstü varlığın bu kurt olduğunu düşünerek onunla evlenmiştir. İşte bu kurttan doğan çocuklar, Töles halkının ve dolayısıyla da Uygurların atalarıdır.⁵⁸⁵ Uygurlar da tıpkı Kök Türkler gibi Hunları ataları olarak görmektedirler. Böylece kültürel devamlılığın bir neticesi olarak, Uygurların Türeyiş Destanı’nda da kurttan türeyiş motifi görülmektedir.⁵⁸⁶

Uygurlarda kurt hem “ata” hem de “rehber” vasfı taşımaktadır. Uygurların Göç Destanı’nı anlatan Çin kaynaklarındaki “*Kutlug Tağ*” efsanesine göre:

“*Kutlu bir dağ Uygur ülkesine bereket, bolluk ve huzur getirmektedir. Bir gün Uygur kağanı Çinliler ile aralarındaki savaşları durdurup, ülkesine huzur getirmek için Çinli bir prensesle evlenir. Çinliler ise prensese karşılık Uygur ülkesindeki kutlu dağın kayalarını götürmek*

⁵⁸¹ Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, s. 230.

⁵⁸² Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, s. 101.

⁵⁸³ Saadettin Y. Gömeç, “Uygur Türklerinin Destanları ve Kültürü Hakkında Özet”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 7 (2016), s. 50.

⁵⁸⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, s. 101.

⁵⁸⁵ Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, s. 211.

⁵⁸⁶ Zekiye Tunç – Yıldız Akbulut, “Eski Türk Devletlerinin Destanlarına Göre Kurttan ve Ağaçtan Türeme”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, III(1), Bahar 2016, s. 86.

istemişlerdir. Daha sonra bu kayalar Çinliler tarafından parçalanmış, alınıp götürülmüştür. Bu olaydan sonra Uygurların kağanları ölmüş, ülkelerine büyük bir uğursuzluk çökmüştür. Uygurlar da memleketlerini terk ederek Turfan’a göç etmek zorunda kalmışlardır. Beş Balık bölgesi de onların egemenliği altındadır.”⁵⁸⁷

Bu destan, Uygurların yeni yurtları Turfan-Beş Balık yöresine göçlerini anlatmaktadır.⁵⁸⁸

Uygurların Göç Destanı, Cüveynî’nin rivayetine göre ise şu şekildedir:

“Çok eski zamanlarda yaşamış bir adam vardı. Bu adam memleketindeki iki ağacın arasında bir çadır kurdu. Adam, çadırın içerisine sırasıyla çocuklarını oturtup, aralarına da birer çıra yakmıştı. Topladığı bazı kişilere bunu göstermek amacıyla oraya götürdü. Adam çadırın içerisine girince, hemen diz çöküp saygı sundu ve yanındakilere de aynısını yapmalarını söyledi. Cahil ve bilgisiz halk buna kandılar ve onlara hürmet etmeye başladılar. Çocukları alıp, gayet özenle yetiştirip, büyüttüler. İçlerinden birisini de han yaptılar. Bir vakit geldi Uygurlarla, onlara tâbi etrafındaki kavimler atların kişnemesinden, vahşi hayvanlardan ve köpeklerin ulumasından, sığırların böğürmesinden, koyun ve keçilerin melemesinden, kuşların ötesinden, çocuklarını ağlamasından kısaca her şeyden ‘göç göç’ diye ses duymaya başladılar. Bu sebepten, yerlerinden kalktılar. Artık yurtlarından ayrılmanın zamanının geldiğine inandılar. Konukları her yerde aynı sesi duyuyorlardı. Nihayet başka bir memlekete geldiklerinde, sesler kesildi ve oraya 5 mahalleli bir şehir kurdular. Buraya Beş Balık adını verdiler ve o günden güne büyüdü. O zamandan beri, oraya yerleşen Uygurların çocukları beylik yapıyorlar. Onların emirine İdi-Kut denmektedir.”⁵⁸⁹

Uygurların menşei ve göçleri ile alakalı bir başka önemli kaynak da Temür-Buka adına dikilmiş mezar taşındaki yazıttır. B. Ögel’in tam çevirisini yaptığı bu yazıtta şu şekilde yazmaktadır:

“Gerçek Uygur Kağanı Böğü-Kağan’dan itibaren hep bu üç nehir etrafında otururlardı.⁵⁹⁰ Sonradan (M.S. 840), Beş-balıg şehrine göçerek orada oturdular. (Daha önce Orta Asya’da bir Turfan devleti vardı). Bu Turfan devleti zayıflayınca, Turfan ovasındaki diğer devletleri de ellerine geçirerek kendi devletlerine kattılar. Şimdi Turfan’a Kara-Hoço adı verilmektedir.”⁵⁹¹

Burada da yine Uygurların Beş Balık şehrine göçleri, Turfan ve civarını ele geçirmeleri anlatılmaktadır. Temür-Buka mezar taşındaki yazıtta verilen başka bir bilgi Uygur göçleri konusunda önemli bir başka meseleye de ışık tutmaktadır:

“Göktürklerin (meşhur) veziri Tonyukuk’un nesilleri onlara asil bir memur olarak hizmet ettiler. Bunun için de (onların aslen Göktürk olmalarına rağmen) Tonyukuk’un nesillerine de Uygur dediler. Onlar, kendi başkanlarının emrinde olarak Selenga nehrinin yukarı

⁵⁸⁷ Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, s. 237-238; Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 82.

⁵⁸⁸ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 46; Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, s. 237-238; Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 82.

⁵⁸⁹ Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, s. 236.

⁵⁹⁰ Orhun, Tamır ve Selenga nehirlerinden bahsedilmekte. bk. Ögel, *Sino-Turcica*, s. 30-31.

⁵⁹¹ Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 78-79.

kısımlarında otururlardı. Tonyukuk'un torunları da, kendi atalarının ilk oturdukları yeri hatırlayarak, (Selenga nehrinin Çince yazılışının ilk işareti olan) Hsieh işaretini aldılar ve bunu kendileri için bir soyadı yaptılar..."⁵⁹²

Burada bahsedilen Tonyukuk nesli (Hsie/Xie ailesi), Uygur göçlerinden sonra Uygurlarla birlikte Turfan bölgesine yerleşmiş ve Uygurlar ile karışmış bir ailedir.⁵⁹³ Bu aile, Turfan'a yerleşmelerinden çok sonra gerçekleşen ve bir sonraki bölümde ele alacağımız Kore göçü meselesinde de yer alacaktır.

Uygur destanları ve efsaneleri, Uygurların ana yurtları, kökenleri, inanışları ve göçleri hakkında önemli detaylar içermektedir. Uygurların göç destanları ve efsaneleri ile ilgili gelenekleri, yeni yurtlarında da muhafaza edilerek hiçbir zaman unutulmamıştır. Sarı Uygurlar (Yuğurlar) tarafından günümüzde de anlatılan "*Batı Taraftan Geldi Yuğurlar*" (Xizhou Hazhou) destanı bunun en güzel örneğidir. Başta bu destanın 840 göçünü anlattığı kanısı oluşuyorsa da esasen XII. yüzyılda Moğol iktidar mücadeleleri arasında kalarak Moğol Kaydu Han'ın önünden kaçıp doğuya, Kansu bölgesine gelen Turfan Uygurlarının göçleri anlatılmaktadır.⁵⁹⁴

⁵⁹² Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 79.

⁵⁹³ Ögel, *Sino-Turcica*, s. 59-62.

⁵⁹⁴ Rahile Davut, "Batıdan Gelen Yuğurlar (Sarı Uygurlar) Destanı Üzerine I", (çev. Alimcan İnayet), *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5 (Bahar 1998), s. 455-465.

4. TÜRKİSTAN DIŞINA UYGUR GÖÇLERİ

4.1. İran’a Uygur Göçleri

4.1.1. İran Moğolları (İlhanlılar) ve Uygurlar

Kaynaklarda İlhanlılar veya İran Moğolları olarak anılan Moğol Devleti’nin kurulmasıyla birlikte, X. yüzyıldan bu yana devam eden Türk göçlerine yenileri eklenmiştir. Bu göçler, Yakın Doğu ve özellikle Anadolu’nun Türkleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. İlhanlılar ve Altın Orda Devleti gibi, Cengiz Han’ın torunları tarafından kurulan devletlerin İslamlaşmaları ve Türkleşmeleri ise Moğol istilasının olumlu yönünü teşkil etmektedir.⁵⁹⁵

Moğollar, batı seferleri sırasında Harzemşah Celaleddin’i takiben Horasan üzerinden Irâk-ı Acem ve Azerbaycan’a girmiş (1220-1221), buradan da Kafkaslardan Karadeniz’in kuzeyine kadar ilerlemişlerdir. Nihayet 1228 yılında İsfahan şehri önünde Harzemşah’ın direnişini kırmış ve hâkimiyetlerini tanıyan Fars Atabegleri idaresindeki Güney İran dışında, bütün Orta ve Batı İran’ı yağmalamışlardır.⁵⁹⁶

Mengü (Möngke) Han zamanında yapılan 1253 kurultayı sonucunda, kardeşi Hülâgû batıda İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu’yu ele geçirmekle görevli “*ilhan*”⁵⁹⁷ olarak tayin edilmiştir.⁵⁹⁸ “*İlhanlılar*” ya da “*İran Moğolları*” olarak bilinen bu devletin hükümdarlarının, merkeze yani Büyük Han’a bağlılıkları 1294 yılında Kubilay Han’ın ölümüne kadar sürmüştür. İlk merkezleri Tebriz olan İlhanlılar, Moğol hâkimiyetini batıda Anadolu’ya kadar genişletmişlerdir.⁵⁹⁹

Moğol istilasına daha Mısır ve Mağrib Havzası’na ulaşmadan, 1260 Aynicâlût Savaşı ile Memlükler tarafından önü kesilmiş ve batıya ilerleyişi sona erdirilmiştir.⁶⁰⁰ Buna rağmen Hülâgû öldüğü zaman (1265) İlhanlı toprakları Amuderya’dan Fırat’a ve Kafkasya’dan

⁵⁹⁵ Abdülkadir Yuvalı, “İlhanlılar”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, XXII, s. 105.

⁵⁹⁶ Özgüdenli, “Moğollar”, s. 225-226.

⁵⁹⁷ İlhan (İl+han) bölge hükümdarı demektir. bk. Yuvalı, “İlhanlılar”, s. 102.

⁵⁹⁸ Spuler, *İran Moğolları*, s. 59; Abdülkadir Yuvalı, “Hülâgû”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1998, XVIII, s. 473; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi -I- Kuruluş Devri*, s. 54-55.

⁵⁹⁹ H. İhsan Erkoç, “Anadolu’da Moğol Etkileri (13.-15. Yüzyıllar)”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 19 (2015), s. 38; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi -I- Kuruluş Devri*, s. 172-173.

⁶⁰⁰ Almas, *Uygurlar*, s. 386; Cihan Yüksel Muslu, *Osmanlılar ve Memluklar*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016, s. 22; Kazım Yaşar Koprıman, “Memlükler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VI, İstanbul: Çağ Yayınları, 1992, s. 47.

Belûcistan'a⁶⁰¹ kadar geniş bir arazide uzanmaktaydı. Ayrıca Türkiye Selçuklu Devleti ve küçük Ermenistan krallığı da bu dönemde İlhanlılara bağlıdır.⁶⁰²

İlhanlı toprakları genişledikçe, Moğol hizmetinde bulunan Uygurların bir kısmı da bu yeni topraklara göç etmeye başlamışlardır. Bu göçler aileler halinde, daha çok ele geçirilen toprakların idaresi ve iskânı sebebiyle gerçekleşmiş görünmektedir. Günümüz Uygurlarının aslını oluşturan kalabalık Uygur kitlesi ise Türkistan'daki topraklarında yaşamaya devam etmişlerdir. İlhanlı Devleti'nin parçalandığı tarihten sonra (1335) ise Uygurlar, İlhanlı devrinde yerleştikleri Anadolu'da varlıklarını sürdürmüşlerdir.⁶⁰³

4.1.1.1. İlhanlı teşkilat ve kültürü içerisinde Uygurlar

İlhanlı teşkilatı ve kültüründe Uygurların etkisi, özellikle Moğol idaresi altında bulunan Türk-Uygur unsurlarının İlhanlı topraklarına göçleriyle daha belirgin hâle gelmiştir. İlhanlı Devleti, diğer Moğol devletleri gibi Uygur devlet yapısını, bürokratik geleneklerini ve kültürel unsurlarını benimsemiş, hatta bu unsurları Anadolu'ya kadar taşımıştır. Bu teşkilat ve kültür unsurları, bölgeyi idare ve iskân etmek için Anadolu'ya yapılan göç hareketleri sayesinde, Anadolu'da oldukça önemli izler bırakacaktır.⁶⁰⁴

İlhanlılar Devleti'nin kuruluş devrinde, Moğol Devleti'ne ait bütün müessese ve özellikleri taşıdıkları söylenebilir. Cengiz Han döneminde kurulan idarî sisteme zamanla yeni birimler ve görevler de eklenmiştir.⁶⁰⁵ İlhanlı Devlet teşkilatı genel olarak sivil teşkilât, adlî teşkilât, askerî teşkilât ve maliye teşkilâtı şeklinde sıralanabilir.⁶⁰⁶ İlhanlı teşkilatının idarî, malî, askerî ve hukukî müesseseleri incelendiğinde, henüz Moğollar bir devlet olarak ortaya çıkmadan önce, Türkistan'da geliştirilmiş olan Türk devlet sistemi ile karşılaşmaktadır. Bu sistem Moğol Devleti'nin kuruluş devrinden itibaren Moğollara hocalık ve müşavirlik görevleri yapan Uygur ve Hârizm Türkleri tarafından öğretilerek benimsetilmiştir.⁶⁰⁷

⁶⁰¹ İran, Afganistan ve Pakistan arasında bir bölge. bk. Longworth Dames, "Belûcistan", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB Yayınları, 1979, II, s. 493-512.

⁶⁰² Yuvalı, "İlhanlılar", s. 105.

⁶⁰³ Aslanapa, *Türk Sanatı*, s. 193.

⁶⁰⁴ Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 282-287.

⁶⁰⁵ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi -I- Kuruluş Devri*, s. 117, 121.

⁶⁰⁶ İlhanlı Devleti'nin teşkilat ve müesseseleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi -I- Kuruluş Devri*, s. 115-161.

⁶⁰⁷ Yuvalı, "İlhanlılar", s. 104.

İlhanlı devlet teşkilatı özellikle Anadolu Türkleri üzerinde belirgin bir etki bırakmıştır. Mesela Türkiye Selçuklu Devleti'nden sonra ortaya çıkan beyliklerden, Karakoyunlu ve Akkoyunlularda ordu tertibatı ve terimleri, mülkî terimler neredeyse tamamen İlhanlılarla aynıdır.⁶⁰⁸ Divan, vezirlik, nâiblik ve beylerbeyliği gibi İlhanlı idare sisteminin temelini oluşturan en önemli kurumlar hem Selçuklularda görülmüş hem de kısmî değişikliklerle Osmanlılara da intikal etmiştir.⁶⁰⁹

Uygurlar, İlhanlı teşkilatının daha çok sivil kadrosunda olmak üzere adlî, askerî ve malî kadrolarında da yer alarak önemli görevler üstlenmişlerdir. Hülâgû döneminde Uygurlar genellikle sivil idare kadrolarında yer almışlardır.⁶¹⁰ Olcaytu devrine kadar Moğol noyanları gibi tümen başı görevi alan Türk beylerine ise nadiren de olsa rastlanmaktadır.⁶¹¹ Hülâgû döneminde Uygurların bir kısmı idareci (emîr), mülkî memur (bitikçi) ve din adamı (bahşi) olarak görev almaktadır.⁶¹² İlhanlılar Uygurlar dışında İranlıları da devlet teşkilatı hizmetine almışlardır.⁶¹³

İlhanlı Devleti, henüz kuruluş aşamasında dinî açıdan da Uygurlardan etkilenmiş görünmektedir. Çünkü Hülâgû Han döneminde (1256-1265) ilk defa bir Moğol hükümdarı Budizm'i resmen kabul etmiştir.⁶¹⁴ Yine Hülâgû döneminde, bazı Budist rahiplerin Uygur, Çin ve Tibet topraklarından gelerek, İran'a yerleştikleri ve burada pek çok tapınak inşa ettikleri bilinmektedir. Hülâgû'nün torunu Argun Han tapınakları resimlerle süsletmiş, buralara bizzat kendisinin resimleri dahi yapılmıştır.⁶¹⁵ Budist resim sanatının en önemli eserlerinin Uygurların elinden çıktığı düşünülünce, İran'a göç ederek bu tapınakları inşa edenlerin arasında çok sayıda Uygur bulunma ihtimali kuvvetlidir.

İlhanlı devrinde meydana getirilen İran'ın Budist topluluğunu, Uygur ve Keşmir Budist toplulukları ile ilişkilendiren Budist tüccar ve finansör ağları olduğunu varsaymak da mantıklıdır. Hem Müslüman hem Budist ticaret ağları sayesinde kazanılan ticarî zenginlik,

⁶⁰⁸ Ayrıca İlhanlı saray teşkilatında görülen *Dergâh* ve *Devlethâne* tabirleri de yine Karakoyunlu ve Akkoyunlularda görülmektedir. bk. Erkoç, "Anadolu'da Moğol Etkileri (13.-15. Yüzyıllar)", s. 39.

⁶⁰⁹ Yuvalı, "İlhanlılar", s. 104.

⁶¹⁰ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi -I- Kuruluş Devri*, s. 166.

⁶¹¹ Melikşah, Ali Bahşi ve oğlu Min İğemiş isimli şahıslar askerî kadroda idareci ve tümen başı gibi önemli görev alabilen Türk beylerine örnek sayılabilir. bk. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 1-2, 16.

⁶¹² Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 16.

⁶¹³ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 418.

⁶¹⁴ Spuler, *İran Moğolları*, s. 199-200.

⁶¹⁵ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 348-349.

Budizm'e, batıda Anadolu'ya kadar ulaşma imkânı kazandırmıştır. Ayrıca İlhanlı devrinde sonradan sayıları azalsa da Anadolu'nun yanı sıra o dönem Anadolu'nun güneyinde İlhanlı bağılısı olarak hüküm süren Kilikya Ermeni Krallığı topraklarında da Uygur Budist rahiplerinin bulunduğu bilinmektedir. İlhanlı devrinde, Uygur kökenli bahşiler sivil teşkilatın yanı sıra askerî teşkilatta da yer almaktaydılar. Bu durum onların devlet içerisindeki farklarını da ortaya koymaktadır.⁶¹⁶

İlhanlı hükümdarı Hülâgu'nun üvey annesi ve sonra eşi olan Tokkuz (Dokuz) Hatun'un da isminin Türkçe oluşu ve bu ismin Toquzquz (Uygur) ismi ile yakınlığı sebebiyle Uygur olduğu iddia edilmiştir.⁶¹⁷ Dokuz Hatun, İlhanlı sarayında ve Hülâgu Han'ın kararlarında etkin bir rol oynamıştır. Hülâgu'nun Hristiyanları himaye etmesinin en büyük sebebi olarak Dokuz Hatun'un Nestûrî Hristiyan olması gösterilmektedir.⁶¹⁸

İlhanlı devrinde de iç ve dış haberleşmede ayrıca resmî yazışmalarda da Uygur Alfabeti ve Uygur Türkçesi'ne ait terimlerin kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca Farsça ve Arapça da kullanılmıştır. Togan, İlhanlı hizmetine giren İranlı memurların dahi Uygur Türkçesi öğrenmek zorunda kaldıklarına dikkat çekmektedir.⁶¹⁹ Cüveynî, "*Uygur dilini ve yazısını büyük bir hüner ve bilgi bilirler*" derken bu duruma sitem eder görünmektedir.⁶²⁰ Ayrıca İlhanlı dönemi paralarında da Abaka Han'dan (1265-1282), Gazan Mahmud Han döneminin (1295-1304) sonuna kadar yine Uygurca yazılar kullanılmıştır.⁶²¹ Reşidüddin'in, *Şu'b-i Pencgane* isimli eseri,⁶²² İbnî Mühenna'nın, *İbnî Mühenna Lûgâtı*; Anonim *Tezkiretü'l-Evliya* ve İlhanlı devrine ait daha pek çok eser ya Uygur harfleri kullanılarak yazılmış ya da Uygurca-Doğu Türkçesi dil özellikleri taşımaktadır.⁶²³

⁶¹⁶ Roxann Prazniak, "Ilkhanid Buddhism: Traces of a Passage in Eurasian History", *Comparative Studies in Society and History*, LVI(3), 2014, s. 661-663.

⁶¹⁷ Reşidüddîn, *Câmiu't- Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, s. 4; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 556-557; Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 126-128.

⁶¹⁸ Hülâgu'nun, Moğollara direniş gösteren grupları etrafında toplayan II. İzzeddin Keykâvus'u affederek, Anadolu Sultanlığını tasdik etmesi de yine Tokkuz Hatun'un ricası üzerine gerçekleşmiş gibi görünmektedir. bk. Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi -I- Kuruluş Devri*, s. 78, 103.

⁶¹⁹ Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s. 272.

⁶²⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 72.

⁶²¹ Varis Çakan, "Uygur Türklerinin Moğol İmparatorluğundaki Rolü", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, III(1), 2019, s. 23; Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 88, 100-101, 261.

⁶²² Z. V. Togan, "*Reşidüddîn'in Şu'b-i pencgâne ismindeki kitabının Topkapı sarayı kütüphanesinde N. 2937'de mahfuz bulunan nüshasında isimlere ait küçük izahlar ve başlıklar, Uygur harfleriyle Moğolca yazılmıştır*" şeklinde bu eserin niteliği hakkında bilgi vermektedir. bk. Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s. 727.

⁶²³ Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 265-270.

Hülâgû Han, daha Ön Asya'ya gelmeden önce Uygur yazısı ve edebiyatı hakkında bilgi sahibi olduğu gibi matematik, astronomi, coğrafya ve tarih gibi ilimler ile çeşitli ilim adamları hakkında da temel bilgiye sahiptir. Özellikle 1262 yılından sonra imar faaliyetlerine önem veren Hülâgû, hizmetindeki Nasîrüddin Tusi'ye (1259'da), her masrafını bizzat karşılayacağı Meraga Rasathanesi'nin kurulması emri vermiştir.⁶²⁴ Uygurlar ve onlardan sonra Moğollar tarafından daima önemsenmiş olan bu ilmin, İlhanlılarda da benimsenmiş olduğu ve dikkatle icra edildiği görülmektedir.⁶²⁵ Hülâgû Han'ın emri ile Nasîrüddin Tusi bu rasathaneye pek çok bilim adamı toplamıştır. Bu bilim adamlarından bazıları, Uygur takvimleri hakkında monografiler de yazmışlardır.⁶²⁶

İlhanlılar mimarîde Selçuklu geleneğine sahip çıkmışlardır. Süslemede alçı, tuğla, sırlı tuğla ve çini kullanılmıştır.⁶²⁷ Özellikle Anadolu'da olgunluğa ulaşan mimarî çini sanatında, ayrıca İran minyatür sanatında Uygurların izlerini görmek mümkündür.⁶²⁸ Anadolu'da Moğol istilasının yakıp yıktığı yerlerin yeniden tamiri ve onarılmasında da şehircilik hizmetlerinden iyi anlayan Uygur usta ve mimarlarından yararlanılmış olması kuvvetle muhtemeldir.⁶²⁹

Uygurların önemli ölçüde katkı sağladığı Moğol ve Türk devlet sistemiyle kurulan İlhanlı teşkilat ve kültürü, Anadolu'da önce Selçuklulara, bu devletin yıkılışından sonra burada ortaya çıkan beyliklere ve sonrasında da Osmanlı Devleti'ne miras kalmıştır.⁶³⁰

4.1.2. İlhanlı Devrinde çeşitli bölgelerde Uygurlar

Eskiden beri Moğolların hizmetinde bulunan bazı şahısların, İlhanlı sarayında ve hâkimiyet alanı içerisindeki pek çok bölgede görev aldıkları ve önemli bir kısmının Uygur kökenli

⁶²⁴ Reşîdüddîn, *Câmiu't- Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, s. 52; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi -I- Kuruluş Devri*, s. 168-169.

⁶²⁵ Bu ilmin o zaman için en önemli işlevi, münecimlerin yıldızları okuyarak gelecekle ilgili tahminlerde bulunmasıydı. Moğollar, bu tahminlere göre başlarına gelebilecek tehlike ve elde edilebilecek başarıları öğrenmeye çalışmalarının yanı sıra, taç giyme, savaş kararı, kurultay toplantıları gibi önemli işleri de yine yıldızlara bakarak yapmaktaydılar. Bu ilim Moğollarda çok ciddiye alınmış, hatta tahminleri yanlış çıkan münecimler ağır şekilde cezalandırılmıştır. bk. Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi -I- Kuruluş Devri*, s. 169-170.

⁶²⁶ Aykut Kar, "Merâğa Rasathanesi'nde Gökbilim Çalışmaları: Zîc-i İlhanî", *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, II (3), Ocak 2018, s. 96-97.

⁶²⁷ Engin Bektaş – A. Vefa Çobanoğlu, "İlhanlılar", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, XXII, s. 105.

⁶²⁸ Aslanapa, *Türk Sanatı*, s. 318, 365-366.

⁶²⁹ Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 252.

⁶³⁰ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 528-529; Erkoç, "Anadolu'da Moğol Etkileri (13.-15. Yüzyıllar)", s. 39-60.

oldukları bilinmektedir. İlhanlı hizmetindeki bu devlet adamlarının bazıları, Moğolların işgal ettiği yeni topraklara aileleriyle birlikte göç etmişler ve buralara kalıcı olarak yerleşmişlerdir. İran coğrafyasında Horasan ve Fars, Irak'ta Bağdat ve Basra, Suriye'de ise Halep gibi bölgelere ve Anadolu'nun çeşitli yerlerine yapılan göç ve iskân hareketleri, Uygur eliyle geliştirilen İlhanlı teşkilatı, mimarîsi ve kültürünü bu bölgelere taşımıştır. Bu göç ve iskân hareketleri, sosyal ve kültürel etkinin yanında bölgeyi siyasî olarak etkileyen sonuçlar da doğurmuştur.⁶³¹

Hülâgû Han devrinin ilk zamanlarında hem Büyük Moğol Devlet merkezinin hem de İlhanlı merkezinin sivil idare kadroları Türkler, Çinliler ve sonraları İranlılar tarafından işgal edilmişti. İşte bu Türkler sayesinde, Türk devlet sistemi Ön Asya'ya taşındığı gibi aynı zamanda Moğollar da batıya geldiklerinde hemen hemen hiçbir konuda yerli kavimlere muhtaç olmamışlardır.⁶³² İlhanlı Devlet kadrosunda yer almış, Uygur ve Uygur olduğu düşünülen bazı isimler şu şekildedir: Sevinç Tuğrul, Sukuncak, Çaran, Tudavun, Tüklük Bahşi, Vangianu, Melik Raziuddin Baba, Celaleddin Tarsî (Tarri/Khatti/Khutenî), Ordu Kaya, Na'uldar (Noldar), Mukbal, Pulad Kaya, Kutlug Kaya, Şişî Bahşi, Sevinç Aka, İrincin, Öğrünç, Ugurtay Gazan, Gazan Aka Bahadır, Taştımur Hıtayî, Yaruk Bahşi, Emir Harmancı, Pulad Çinsang, Bazan (Bodan), Hacı Uyunmas, Sungur Bavurçı, Esen Kutlug (Tac-ı Kızıl), Mahmud Kutlug, Taşkın Paşa, Taceddin Mesud, Ay Melik, Muslihiddin Musa Beg, Muzaffer Çelebi, Taceddin İbrahim Beg, Kürbuga, Taycu Bahşi, Turumtaz, Emir Eretna, Bedreddin Şeyh Hasan, Gıyaseddin Mehmed, İzzeddin Cafer Beg, Alaaddin Ali Beg, İna Han, Mutahharten, Kadı Burhaneddin Ahmed.⁶³³ Bu isimlerin bazıları İran'da merkez teşkilatta yer almış, bazıları ise Moğol topraklarına dahil edilen çeşitli bölgelerde görevlendirilmiş ve muhtemelen o bölgelerde iskân edilmişlerdir. Ancak görev yerlerine gidip gitmedikleri ve oralarda bizzat ikamet edip etmedikleri konusunda kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Hülâgû döneminde İlhanlı büyükelçisi olarak Anadolu'ya gönderilen Tüklük Bahşi, dönemin önemli Uygur kökenli şahıslarındandır.⁶³⁴ Askerî teşkilatta da pek çok Türk'ün yer aldığı ve bunlardan Emîr Sevinç Aka, Ordu Kaya ile Emîr Turumtaz gibi şahısların Uygur

⁶³¹ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi -I- Kuruluş Devri*, s. 118; Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 282-287.

⁶³² Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi -I- Kuruluş Devri*, s. 118.

⁶³³ Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 128-220.

⁶³⁴ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi -I- Kuruluş Devri*, s. 166.

kökenli oldukları bilinmektedir.⁶³⁵ Bunlardan başka Emir Sevinç Tuğrul (Sodon Noyan) ve ailesi, Şişi Bahşi ve ailesi ile Uygurtay Gazan ve oğlu İlhanlı döneminin önemli Uygur şahsiyetlerine örnek verilebilir.⁶³⁶

Tüklük Bahşi: Hülâgû döneminin (1256-1265) önemli Uygur şahsiyetlerindendir. İlhanlıların ilk büyükelçisi olarak anılan bu şahıs, Anadolu'ya Selçuklu sultanlarının vergilerini ve daha evvel İlhanlı hükümdarından aldıkları borcu tahsil etmek için gönderilmiştir.⁶³⁷ 1259'dan sonra Halep'i alan Hülâgû, Tüklük Bahşi'yi oraya şahne (askerî vali) yapmıştır.⁶³⁸ Ancak 1260 yılında Ayn-ı Câlût savaşı sonucunda Moğollar yenilmiş ve Halep Memlükler'e bırakılmıştır. Bu savaş neticesinde Mısır yanında Suriye de Moğol istilasından kurtarılmıştır ve böylece Memlukler, Moğol ilerlemesini ilk engelleyenler olmuşlardır. Dolayısıyla Moğolların Suriye'deki hâkimiyeti çok kısa sürmüştür.⁶³⁹

Emir Sevinç Tuğrul (Sawinç Toğrul) ve Ailesi: Ögel'in verdiği bilgilere göre, Tonyukuk neslinden gelen ve (İdikut) Uygur memleketinde "*Ulug Ayguci*" (başvezir) olan Sevinç Tuğrul, Cengiz Han'ın yanında çok itibar görmüş bir şahsiyettir. Cengiz Han'ın batı seferine katılmış daha sonra Tuluy'un hizmetine girmiştir.⁶⁴⁰ Oğlu Sukuncak Aka ise Hülâgû Han ile İran'a gelerek *yarguci* gibi hizmet etmiş, Bağdat istilası sırasında Moğol ordusunda yer almıştır.⁶⁴¹ Hülâgû Han öldükten sonra başa geçen oğlu Abaka, 1265 sonrası Bağdat ve Fars ülkelerinin idaresini Sukuncak'a vermiştir. Daha önce Bağdat yönetimini elinde tutan Cüveynî'yi ise bu tarihten sonra Sukuncak'ın yardımcısı olarak görevlendirmiştir.⁶⁴²

Sevinç Tuğrul'un diğer oğlu Tudavun, kardeşi Sukuncak'la birlikte Hülâgu Han'ın mahiyetinde İran'a gelmiş ve İlhanlılara hizmet etmiştir. Hülâgu Han Anadolu'da Diyarbakır ve Diyar-ı Rabia'nın yönetimini Emîr Tudavun'a vermiştir. Abaka döneminde 1265 sonrası

⁶³⁵ Kâşânî, *Târih-i Olcaytu*, (çev. Derya Örs), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992, s. 53-54; Mustafa Uyar, "İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askerî Yetkililer ve Nitelikleri", *AÜ DTCF Dergisi*, XLIX(1), 2009, s. 37-38.

⁶³⁶ Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 321.

⁶³⁷ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi -I- Kuruluş Devri*, s. 166; Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 137.

⁶³⁸ Abdullah Bakır, *Yazıcızâde Ali'nin Selçuk-name İsimli Eserinin Edisyon Kritiği (Giriş-Metin-Dizin)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2008. s. 652.

⁶³⁹ Reşidüddîn, *Câmiu't- Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, s. 58-59; Muslu, *Osmanlılar ve Memluklar*, s. 22; Kopruman, "Memlükler", s. 47; Bernard Lewis, *İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*, (çev. Selen Y. Kölay), Ankara: Arkadaş Yayınları, 2006, s. 117.

⁶⁴⁰ Ögel, *Sino-Turcica*, s. 59-62.

⁶⁴¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 596-597; Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 130.

⁶⁴² Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 20-21.

Anadolu'da görev alan Uygur Tudavun'un, Çobanoğulları'ndan Çoban Noyan'ın dedesi olma ihtimali bulunmaktadır.⁶⁴³ 1277 senesinde Moğolların, Memlûk orduları ile karşı karşıya geldikleri çarpışmada ölmüştür.⁶⁴⁴

Şişi Bahşi ve Ailesi (Emîr Sevinç Aka): Şişi Bahşi, önce Abaka Han'ın (1265-1282) sonra Argun Han'ın (1284-1291) hizmetinde bulunmuş ünlü emirlerinden biriydi. Oğlu Emir Sevinç Aka da Olcaytu döneminin itibarlı emirlerinden birisiydi. Kendisine önce Bağdat'ın idaresi görevi verilmiş sonra da eğitiminden sorumlu olduğu şehzade Ebu Said'in Horasan valiliği sırasında atabeglik yapmıştır. Ayrıca dönemin ünlü ismi olan İlhanlı veziri Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî'nin yakın dostu ve destekçisidir. Kaynaklarda askerî başarılarıyla da adından sıkça söz edilmektedir.⁶⁴⁵

Sevinç Aka: İlhanlı hükümdarı Olcaytu öldüğünde (1316) henüz 12 yaşındaki oğlu Ebu Said'in vasisi olarak, sarayda önemli bir otorite elde etmiştir. Ebu Said'in atabegliği görevi yanında onun adına divan işlerini de yürütmüş, 1318'de Bağdat yakınlarında ölmüştür. Sevinç Aka'nın kardeşleri İrincin ve Öğrünç (Ekrenç) de İlhanlılara hizmet etmişlerdir.⁶⁴⁶

Sungur Bavurçi: Hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Sadece İlhanlı döneminde Basra valiliği yapan zengin ve itibarlı Uygur bir tacir olduğu bilinmektedir.⁶⁴⁷ Onun buradaki valiliği, Irak'ta bu dönem sayıca az bile olsa Uygur ikameti olabileceğine işaret etmektedir.

Ordu Kaya ve Ailesi: Abaka Han döneminin (1265-1282) güvenilir Uygur emirlerindendir. Argun Han'a da (1284-1291) hizmet etmiştir. Bağdat askerî valiliği görevi yapmıştır. İlhanlı sarayında giderek yükseldiği dönemde gerçekleşen talihsiz bir olay sebebiyle idam edilmiştir. Kardeşleri Emir Dana Kutlug, Pulad (Polat) Kaya ve Noldar da İlhanlı hizmetinde bulunmuşlardır. Özellikle Noldar, İlhanlı sarayında etkili bir şahıs olarak adından söz ettirmektedir.⁶⁴⁸

Moğollar, özellikle Türkiye Selçuklu Devleti'ni kendilerine bağladıktan sonra burada yönetimi sağlamak adına arkalarında Türk kökenli pek çok emir ve devlet adamı

⁶⁴³ Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 136.

⁶⁴⁴ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 599.

⁶⁴⁵ Kâşânî, *Târih-i Olcaytu*, s. 53, 105; Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 151-157; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 21.

⁶⁴⁶ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 82; Spuler, *İran Moğolları*, s. 132; Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 161-164.

⁶⁴⁷ Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 172.

⁶⁴⁸ Kâşânî, *Târih-i Olcaytu*, s. 54; Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 146-147.

bırakmışlardır. Buraya göç eden Uygur devlet adamlarının ve ailelerinin Aksaray, Amasya, Ankara, Antep, Diyarbakır, Karaman, Kayseri, Kırşehir, Konya, Maraş, Nevşehir (Ürgüp), Niğde-Bor, Sivas ve Tokat gibi önemli kültür merkezlerini yönettikleri, buraları yurt edinerek kendilerine ait maddî eserler bıraktıkları bilinmektedir. Daha önce bahsi geçen ve Uygur olma ihtimali yüksek olan Hotenî Ailesi (Niğde’de), Uygur Eretna ailesi ve Tac-ı Kızıl ailesi (Kayseri ile çevresinde) bunların başında gelen isimlerdir.⁶⁴⁹

4.2. Anadolu’ya Uygur Göçleri

Türklerin çeşitli boylarının farklı zamanlarda Anadolu’ya geldikleri bilinmektedir. Uygurların Anadolu’ya ilk gelişleri de muhtemelen çok eski tarihlere dayanmaktadır. Asya Hun Devleti parçalandıktan sonra, Çiçi önderliğindeki Hun kabilelerinin bir kısmı batıya göç ederek Talas boyuna yerleşmişler, Doğu Hunlarından ayrılan bir Hun topluluğu (Kuzey Hunları) da bunlara dâhil olmuştu. Hunların bu son kütleleri, sürekli batıya ilerlemiş ve 370-375 yıllarından itibaren İdil Nehri’ni geçerek Karadeniz’in kuzeyi yönünde harekete geçmişlerdi.⁶⁵⁰ Böylece Hunlar, önlerindeki kavimleri iterek “*Kavimler Göçü*” olarak anılan IV. yüzyılın en büyük göçler dizisini başlatmışlardır.⁶⁵¹ Kavimler Göçüne (IV-IX yüzyıl) yol açan akınlar sırasında, Hunların doğu kanadı Anadolu topraklarına da girmiştir.⁶⁵² Dolayısıyla Uygur boylarının bir kısmının da daha önce hâkimiyeti altında bulundukları Hunlara karışarak Avrupa ve hatta Anadolu’ya kadar göç etmiş olma ihtimalleri bulunmaktadır. Ancak maalesef bu konuda yeterli belge ve bilgimizin bulunmaması sebebiyle bu konu bir ihtimal ve iddia olarak kalmaktadır.

Başta Oğuzlardan ayrı kabul edilen ve zamanla Oğuzlar ile karışıp kaynaşmış olan Uygur, Kırgız, Kıpçak, Karluk, Çiğil, Yağma, Kalaç (Halaç) ve Kanglı (Kañlı) gibi Türk boylarının da Oğuzlarla birlikte veya ayrı zamanlarda Anadolu’ya göç etmiş olma ihtimalleri bulunmaktadır.⁶⁵³ Çünkü Oğuzlar, Horasan ve İran üzerinden Anadolu’ya geçtikleri sırada

⁶⁴⁹ İbnî Bibi, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, (çev. M. Nuri Gencosman), Ankara: Uzluk Basımevi, 1941, s. 216-226; Turan, *Selçuklar Zamanında Türkiye*, s. 456-469; Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 321.

⁶⁵⁰ Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 91; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 67-68; Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: TTK Yayınları, 1972, s. 12-13.

⁶⁵¹ Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 70-72.

⁶⁵² Altan Deliorman, *Osmanlılardan Önce Türkler*, İstanbul: Bayrak Yayınları, 2010, s. 169.

⁶⁵³ Cevdet Yakuboğlu, “Türkistan’ın Büyük Türk Boylarından Çiğiller ve Anadolu’da İskân İzleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIX(47), s. 104.

bünyelerinde Uygurların da dâhil olduğu çok sayıda Türk boyu bulunmaktadır. Ayrıca, Moğol istilasını sebebiyle ve Harzemşahlar Devleti'nin yıkılmasıyla bu topraklarda yaşayan halkın büyük kısmı Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştır. Anadolu'ya göç eden Hârizm Türkleri arasında da yine Uygurların bulunduğu düşünülmektedir.⁶⁵⁴

4.2.1. Moğol idaresinde Anadolu'da Uygurlar

Ögedey Han devrinde (1129-1241) Moğol ordusunda yer alan Uygurlar, Anadolu'ya ilk defa Curmagun Noyan'ın, Harzemşahları ortadan kaldırmak üzere gerçekleştirdiği batı seferi sırasında gelmiş olmalıdırlar.⁶⁵⁵ Harzemşahlar (1231'de) ortadan kalktıktan sonra da Moğol ordusunun batıya ilerleyişi hızla devam etmiştir. Moğolların sonraki rakipleri Türkiye Selçukluları da Moğol ilerleyişinden nasibini almış ve 1243 Köse Dağ Savaşı'nda Baycu Noyan karşısında büyük bir yenilgi almışlardır. Bu yenilgiden sonra toparlanamayan Türkiye Selçuklu Devleti, bu tarihten itibaren ya Moğollar ya da Moğolların görevlendirdiği Türk emirler vasıtasıyla yönetilmeye başlamıştır.⁶⁵⁶ Uygurlar veya Uygur olduğu düşünülen şahıslar ise Moğol idaresinde göç ettikleri Anadolu'ya bu tarihten sonra kalıcı olarak yerleştikleri gibi, pek çok önemli faaliyette de bulunmuşlardır.

Curmagun Noyan'ın batı seferleri sırasında yönettiği 4 tümenlik ordu, Türk ve Moğol unsurdan oluşmaktaydı. Bu ordunun büyük bölümü Türklerden oluşmakla birlikte bunların geri dönmek üzere yola çıkmış olmaları önemlidir. İşte bu orduda yer alan Türkleri ayırmak için Uygur Türkleri sayesinde Moğollara geçtiği düşünülen “Teme Çerisi” tabiri kullanılmıştır.⁶⁵⁷ Moğol ordusunda, birliklerin idaresi ve komuta edilmesi konusunda dil önemli bir unsur olmuştur. Curmagun Noyan'ın tümen komutanlarından biri olan Melikşah'ın emrinde, Uygurlar, Karluklar, Türkmenler, Kaşgârlı ve Kuçalı adamlar bulunmaktadır. İşte bu Türk birliklerinin komutası, muhtemelen Uygur kökenli olması ya da Uygur Türkçesi'ni çok iyi bilmesi sebebiyle Melikşah'a verilmiştir. Ayrıca Uygur kökenli

⁶⁵⁴ Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, s. 42, 122, 139; Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 118, 321; Gonca Sutay, “Moğol İstilasının Zorunlu Göçü ile Anadolu'da Yükselen Değer: Sultan'ul Ulema Bahaeddin Veled ve Ailesi”, *International Journal Of Social And Humanities Sciences*, II (1), Eylül 2018, s. 63-64.

⁶⁵⁵ Faruk Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, Ankara: TTK Yayınları, 1970, s. 1-2; Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 113.

⁶⁵⁶ İbnî Bibi, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, s. 216-226; Özgüdenli, “Moğollar”, s. 225-226; Turan, *Selçuklar Zamanında Türkiye*, s. 456-469.

⁶⁵⁷ Abdulkadir Yuvalı, “Moğol Harekatının Anadolu'nun Demografik ve Dinî Yapısı Üzerindeki Etkileri”, *Erdem*, IX (27), 1997, s. 1288-1289; Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 72-73.

olma ihtimali kuvvetli olan Ali Bahşı ve oğlu Min İğemiş isimli şahıslar da Uygur alayına kumanda etmek üzere görevlendirilmiş kişilerdir.⁶⁵⁸

Moğol idaresinde Anadolu'ya çok sayıda Moğol, Tatar ve Türk boyunun geldiği ve kalıcı olarak buraya yerleştikleri bilinmektedir. Anadolu'da Uygurlar genel olarak Aksaray, Amasya, Ankara, Antep, Diyarbakır, Karaman, Kayseri, Kırşehir, Konya, Maraş, Nevşehir (Ürgüp), Niğde, Bor, Sivas, Tokat civarlarında faaliyet gösterdikleri ve ikamet ettikleri düşünülmektedir.⁶⁵⁹ Bunlar arasında, Moğollaşmış bir Uygur boyu olduğu düşünülen Uyratlar dikkat çekmektedir.⁶⁶⁰ Yine kendisi de büyük ihtimalle Uygur kökenli olan Niğdeli Kadı Ahmed, Anadolu'ya gelen Moğol ve Uygur şahıslarının sayılarının oldukça fazla olduğuna dikkat çekmiştir. Uyratlardan başka, XIII. yüzyıl civarı Anadolu'da müstakil olarak yaşamış ve önemli faaliyetlerde bulunmuş, Uygur oldukları düşünülen üç önemli aileden bahsetmek mümkündür. Bunlar Tac-ı Kızıl, Ertena ve Hotenî aileleridir. Yine o dönem Nureddin Caca Bey faaliyetleriyle dikkat çeken isimlerden biri olmuştur.⁶⁶¹

4.2.1.1. Uyratlar

Uyratlar, Hülegü devrinden itibaren Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Diyarbakır, Erzurum, Muş, Bingöl ve Musul civarlarında yaşamışlardır. Ayrıca Maraş'a bağlı Bertiz, Sarıçukur, Boyalı, Karadur, Ortaköy, Saydeli ve Merk gibi yerleşim yerlerinde yaşadıkları bilinmektedir. Ahlat'ta bir mağara içerisinde Anadolu'da şimdiye kadar rastlanmamış Budist inancına ait çeşitli bulgulara bulunmuştur. Bu bulgular, bölgede Uygur ikametine işaret ediyor görünmektedir. Uyratlar, Uygur kabul edildiklerinde daha önce bahsi geçen bölgelerin hepsinde Uygur ikametinden söz edilebilir.⁶⁶²

Uyratların hem Moğolca hem de Uygur Türkçesi bildikleri bu iki dili de iyi konuştuklarından söz edilmektedir. Bu sebeple onların ana dillerini tespit etmek oldukça zor görünmektedir. Hülegü'den önce İran valiliği yapan Uyrat Argun Aka Uygur Türkçesi'ni iyi bilen bir isim

⁶⁵⁸ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 1-2; Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 113; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi -I- Kuruluş Devri*, s. 28-29, 140.

⁶⁵⁹ Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 321.

⁶⁶⁰ Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s. 67; Muammer Gül, "Anadolu'da Moğol Nüfusu ve Türkiye Mirası Üzerine Katkıları", *Tarih Okulu Dergisi*, 25, 2016, s. 455.

⁶⁶¹ Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 114-125, 172-219.

⁶⁶² Muammer Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu (Tarihi Arka Plan ve XIII- XIV. Yüzyıl Moğol Hakimiyeti)*, Bilge Kültür Sanat, 2010, s. 179-185; Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 291-293.

olarak buna bir örnektir.⁶⁶³ Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da yaşayan Uyrat kalabalık ailelerinin başında Tengiz Güregen ve Cakır Güregen gibi isimler dikkat çekmektedir. Uyratlar kışın Musul ile batısında yazın ise Muş ve Bingöl civarında ikamet etmişlerdir.⁶⁶⁴

Uyratların, Anadolu’dan başka İran, Kahire ve Mısır’da da yaşadıkları ve bunlardan kaynaklarda gayrimüslim olarak bahsedildiği bilimektedir.⁶⁶⁵ Uyratlar özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da yaşamış, hem bu bölgenin etnik ve sosyal yapısı üzerinde etkili olmuşlar hem de siyasi olarak ön plana çıkmışlardır. Hülegü devrinde, Erzurum-Bingöl-Muş yörelerindeki yaylak ve kışlakları arasında gidip gelen Uyratlar, bu bölgelerde zaman zaman yağma hareketleri yapmışlardır. Gazan Han’ın onları cezalandırmak üzere gönderdiği emir karşısında tutunamayanlar, Şam tarafına kaçarak Memluklere iltica etmişlerdir. Bu olaydan sonra Uyratların Anadolu’da kalanları ise, İlhanlı Devleti’nin yıkılışından sonra da bahsi geçen bölgelerde ikamet etmeye devam etmişlerdir. İlhanlı Devleti yıkıldıktan sonra İran, Azerbaycan ve Doğu Anadolu’da Celayirliler, Uyratlar ve Çobanlılar arasında hâkimiyet mücadelesi dahi çıkmıştır.⁶⁶⁶

İlhanlı Devleti yıkılmasının ardından, Uyrat Ali Paşa Diyarbakır valiliğini elde etmiş ve Uyratlar XV. yüzyıl başlarına kadar bölgede siyasi varlıklarını sürdürmüşlerdir. Yaşanan çeşitli olaylar, Uyratların yaşadıkları bölgede askerî ve siyasi olarak oldukça güçlü bir konumda olduklarını açıkça göstermektedir. Diyarbakır, Bağdat, Azerbaycan üçgeninde Celayirliler, Çobanlılar, Sutaylı ve Eretnalılar arasındaki çeşitli mücadelelerde de önemli bir rol oynamışlardır. Musul ve Bağdat arasında, Bağdat’ı da içine alan bölgeyi uzun süre ellerinde tutan Uyratlar, Celayirliler dönemi boyunca Celayirlilerle birlikte hareket etmek suretiyle bölgedeki siyasi varlıklarını sürdürmüşlerdir.⁶⁶⁷

Timur devrinde (1336-1405), Uyratların hâkim oldukları bölge “Uyrat İli” şeklinde ayrı bir idari bölge olarak görünmektedir. Bu idari ünitenin genel olarak Diyarbakır-Mardin arasında ya da daha güneyde, Bağdat-Musul arasında, yani Kerkük ve çevresinde bulunmuş olabileceği düşünülmektedir. Uyratlar, Diyarbakır ile Bağdat arasındaki bölgede diğer Türk

⁶⁶³ Togan, *Umumî Türk Tarihi’ne Giriş*, s. 67; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 418-423.

⁶⁶⁴ Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, s. 139.

⁶⁶⁵ Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, s. 180-182.

⁶⁶⁶ Erol Keleş, “Moğol İşgali Sırasında Van Gölü Havzası’na Gelen Türk-Moğol Boyları”, *Vakanüvis*, III (1), 2018, s. 196-203; Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, s. 183-186.

⁶⁶⁷ Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, s. 184-185.

toplulukları arasında kalmış ve daha sonra tıpkı Celayirliler gibi bu bölgedeki toplulukların etnik altyapısını oluşturmuşlardır. Ayrıca, Safevî Devleti'nin kuruluş aşamasında da önemli rol oynayacaklardır.⁶⁶⁸

4.2.1.2. Tac-ı Kızıl ailesi

Tac-ı Kızıl ailesi, İlhanlı devrinde Anadolu'ya göç eden Uygur kökenli ailelerdendir. Bu ailenin adı tarihî kaynaklarda sıkça geçmektedir. Ne yazık ki buna rağmen ailenin tam şeceresi çıkarılamamış ayrıca tarih kitaplarında hak ettikleri yeri tam olarak alamamışlardır. Bu ailenin tespit edilebilen önemli isimleri: Esen (İsen) Kutlug, Zaireddin Mahmud, Taşkın (Taşhun) Paşa, Taceddin Mesud, Ay Melik, Muslihiddin Musa Beg, Muzaffer Çelebi, Tacedddin İbrahim Beg, Kürbuga'dır.⁶⁶⁹

Kâşânî, Olcaytu çağının büyük emirlerinden ve niteliklerinden bahsederken: “*Altan Han oğlu Tosbuka oğlu Guncişk oğlu Sunkur oğlu Kılıç oğlu Tuğrul oğlu Tarım oğlu Sina oğlu Zeki oğlu...*” şeklinde bu ailenin şeceresini çıkarmaktadır. Kâşânî, Esen Kutlug'dan ise “*adaletli hüseyin, büyük Emir Muizzu'd-din İsen Kutluk...*” diye övgüyle bahsetmektedir.⁶⁷⁰ Ahmet Eflâkî ise Zaireddin Mahmud hakkında: “*Tac-ı Kızıl'ın oğlu, emirlerin kendisiyle övündüğü Zaireddin, bir zaman Konya'nın hâkimi olmuştur. Hükûmeti idare etmek ve halka bakmakta eşi yoktu*” demektedir.⁶⁷¹

Tac-ı Kızıl ailesinin İlhanlı Devleti'nden başka Türkiye Selçuklu Devleti ile de siyasi ilişkileri olduğu bilinmekte ve dolayısıyla Anadolu'daki varlıklarının İlhanlı devrinden daha eskiye dayandığı düşünülmektedir. Ancak Esen Kutlug'un isminin sıklıkla Emir Çoban'la birlikte geçmesi, Tac-ı Kızıl ailesinin bu dönem Anadolu'ya Emir Çoban'la beraber gelmiş olma ihtimalini de kuvvetlendirmektedir. İlhanlıların önemli emirlerinden Mahmud Bey, Ebu Said Bahadır Han (1316-1335) tarafından Anadolu valiliği gibi önemli bir vazife ile görevlendirmiştir (1329).⁶⁷²

Anadolu'daki faaliyetleri ve bıraktıkları eserlere bakıldığında Tac-ı Kızıl ailesinin Anadolu'ya kalıcı olarak yerleşmiş olduğu tahmin edilmektedir. İlhanlı Devleti'nin

⁶⁶⁸ Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, s. 186.

⁶⁶⁹ Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 172-196.

⁶⁷⁰ Kâşânî, *Târih-i Olcaytu*, s. 53.

⁶⁷¹ Ahmet Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, II, (çev. Tahsin Yazıcı), İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973, s. 337.

⁶⁷² Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, s. 21-22; Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 173, 179.

yıkılışından sonra kurulan Eretna Devleti zamanında da (1335-1381) muhtemelen bölgede faaliyet göstermeye devam etmişlerdir.⁶⁷³

İlhanlı devrinin önemli isimlerinden olan bu aile; Kayseri’de Tac-ı Kızıl Mahallesi⁶⁷⁴ ve Tac-ı Kızıl Mescidi, Lala (Muslihiddin) Camiî ve Kümbedi, Bünyan’da Ulu Cami,⁶⁷⁵ Kalkancık Köyü’nde Tekgöz Kaplıcası veya Kudret Hamamı,⁶⁷⁶ Ürgüp’te eski adı Damsa, yeni adı Taşkınpaşa olan köydeki Taşkun Paşa Camii, türbe ve medresesi⁶⁷⁷ ile Konya’da bulunan Kemertaş Köyü gibi pek çok maddi kültür zenginliklerini Anadolu’ya miras bırakarak Tac-ı Kızıl ismini günümüze kadar yaşatmayı başarmıştır.⁶⁷⁸ Ayrıca, günümüzde özellikle Kayseri’de bu ailenin adı “Tacettinoğulları” olarak anılmaktadır.⁶⁷⁹

4.2.1.3. Eretna (Ertene) ailesi

Eretna Ailesi, Moğol devrinde Anadolu’ya gelerek yerleşen Uygur kökenli idareci aileler arasında en önemli olanıdır. Bunun en büyük sebebi bu ailenin, İlhanlı Devleti yıkıldıktan sonra kendi adına müstakil bir devlet kuracak kadar güçlenmiş olmasıdır. Anadolu’da kurulan bu kısa ömürlü ancak güçlü devlet, Uygurların Anadolu’da bir devlet olarak tarih sahnesine çıkmaları olarak kabul edilebilir.

Eretna ismi, Divanü Lugati’t-Türk’te “erdini, ertini” (iri taneli inci) şeklinde geçmektedir.⁶⁸⁰ Bu isim Uygurca “inci” anlamına gelmektedir.⁶⁸¹ Eretna’nın babası, Abaka döneminin önemli isimlerinden Uygur asıllı Taycu Bahşi’dir. Kaynaklarda, Cafer Beg adıyla da

⁶⁷³ Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 195.

⁶⁷⁴ Bu mahallenin konumu, Kayseri Cumhuriyet Mahallesi’nde bulunan Sultan Hamamı ile Yoğun Burç isimli bölge arasında bir yer olarak tahmin edilmektedir. Mahallenin bu ailenin eseri olması kuvvetle muhtemeldir. bk. Mehmet Çayırdağ, “Kayseri’de Selçuklu ve Beylikler Dönemine Ait Bazı Kitâbe ve Mezar Taşları”, *Tarih Dergisi*, 34 (1984), İstanbul, s. 510.

⁶⁷⁵ Çayırdağ, “Kayseri’de Selçuklu ve Beylikler Dönemine Ait Bazı Kitâbe ve Mezar Taşları”, s. 507-510; Mehmet İnbaşı, “Kayseri’de 1476 Tarihli Bir Vakfiye”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIX(30), Mayıs 1997, s. 206.

⁶⁷⁶ Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 309, 313.

⁶⁷⁷ M. Zeki Oral, “Anadolu’da San’at Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri”, *Vakıflar Dergisi*, 5 (1962), s. 64-66.

⁶⁷⁸ Tac-ı Kızıl ailesine mensup olan (Esen Kutlug’un torunu) Taşkın Paşa tarafından satın alınan köy. bk. Oral, “Anadolu’da San’at Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri”, s. 65-66.

⁶⁷⁹ Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 179.

⁶⁸⁰ Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lugati’t-Türk*, s. 384.

⁶⁸¹ Kemal Göde, bu ismin “Erteni” şeklinde okunması gerektiğini ve Eski Türkçe ile Moğolca’da “inci tanesi” ya da “büyük inci” anlamı taşıdığını belirtilmektedir. bk. Kemal Göde, *Eratnalılar (1327-1381)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kayseri: Erzurum Atatürk Üniversitesi, 1981, s. 13; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Sivas – Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti”, *Belleten*, XXXII (126) Ankara: TTK Yayınları, 1968, s. 162-163.

geçmektedir.⁶⁸² Şikârî, Cafer Bey ve Eretna ailesini Moğol kökenli olarak göstermiş, ancak Kaşânî bu aile mensuplarının Uygur olduklarını ifade etmiştir.⁶⁸³ Araştırmacılar tarafından da genel olarak bu ailenin Uygur asıllı oldukları görüşü kabul edilmektedir.⁶⁸⁴

Beyliğin kurucusu Alâeddin Eretna, Moğol ordusuyla birlikte Anadolu'ya gelen ve “noyan” unvanı taşıyan önemli emirlerdendir.⁶⁸⁵ 1332 yılında Anadolu'yu gezen seyyah İbn Battuta, Aksaray, Niğde ve Kayseri gibi Eretna'ya bağlı yerleri gezmiş, Kayseri'de Eretna Bey'in hanımı ile karşılaşmıştır. Bu tarihte hâlâ İlhanlılara vekâleten yöneticilik yapan Eretna Bey ile de Sivas'ta konuşma fırsatı da bulmuştur.⁶⁸⁶ İlhanlı hükümdarı Ebu Said'in ölümünden (1335) ve İlhanlı Devleti parçalandıktan sonra, İlhanlıların Anadolu valisi Emir Eretna, bu bölgede (Orta Anadolu'da) bir devletçik kurmuş ve 1335-1381 yılları arasında hüküm sürmüştür.⁶⁸⁷

Eretna, 1337-1341 yılları arasında Memluk himayesine girmiş, 1341'de bağımsızlığını ilan ederek önce Sivas sonra Kayseri merkez olmak üzere kendi adına hutbe okutup sikke kestirmiştir. Alaeddin Eretna, adaletli ve şefkatli idaresiyle aynı zamanda seyrek sakalı sebebiyle “*Köse Peygamber*” lakabıyla anılmıştır.⁶⁸⁸ Mehmed b. Eretna (1365'te) öldürülünceye ve devlet 1381 yılında Kadı Burhaneddin tarafından yıkılincaya kadar Eretnalılar bölgede etkin rol oynamışlardır. Ayrıca bu devletten geriye az da olsa çeşitli mimari eserler kalmıştır.⁶⁸⁹ Ankara Vergi Kitabesi,⁶⁹⁰ Niğde'de bulunan Hacı Kemal Camii,

⁶⁸² Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 196-197; Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, s. 22.

⁶⁸³ Şikârî, “*Ca'fer Beg Mogol beglerinden idi*” demektedir. Kaşânî ise aileyi “*On atıncısı Uygur boyundan olan Emir Turumtaz ile iki kardeşi Mengütaz ve Eretna'dır*” şeklinde kaydetmiştir. bk. Şikârî, *Karamannâme*, (haz. Metin Sözen – Necdet Sakaoğlu), İstanbul: Karaman Valiliği – Karaman Belediyesi, 2005, s. 106; Kâşânî, *Târih-i Olcaytu*, s. 54.

⁶⁸⁴ Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, s. 22; Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s. 244-245.

⁶⁸⁵ Kâşânî, *Târih-i Olcaytu*, s. 54; Mehmet Özkarcı, “Niğde – Bor'da Eretnaoğulları'na Ait İki Kitabe”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 2 (2010), s. 105.

⁶⁸⁶ Ebû Abdullah Muhammed İbnî Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, (çev. A. Sait Aykut), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020, s. 285.

⁶⁸⁷ Aslanapa, *Türk Sanatı*, s. 193.

⁶⁸⁸ Uzunçarşılı, “Sivas – Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti”, s. 166-168, 171; Özkarcı, “Niğde – Bor'da Eretnaoğulları'na Ait İki Kitabe”, s. 105-106.

⁶⁸⁹ Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, s. 86-87, 210; Özkarcı, “Niğde – Bor'da Eretnaoğulları'na Ait İki Kitabe”, s. 106.

⁶⁹⁰ Ankara Kalesi'nde bulunan vergi ile alakalı bir kitabedir. Eretna veya Tac-ı Kızıl ailelerinden birine ait olduğunu düşünmektedir. Her halükârda bu kitabe muhtemelen Uygur eseridir. bk. Zeki Velidî Togan, “Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, İstanbul, 1931, s. 20-21; Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 312.

Bor Mevlevîhanesi,⁶⁹¹ Kayseri’de Ali Cafer Kûmbedi,⁶⁹² Köşk Medrese,⁶⁹³ Emirzâde Mehmed Zengi Türbesi,⁶⁹⁴ Yeşilhisar (Develi Karahisar) Camii, Emir Erdoğan (Tatarhaniler) Türbesi, (Bünyan) Seyyid Halil ve Oğlu Seyyid İsâ Türbesi, Sivas’ta Gündük Minare adı ile tanınan Şeyh Hasan Bey kümbeti,⁶⁹⁵ Hoca Sarı Şeyh Camiî ve Zaviyesi, Tokat Horozoğlu Hanı, Pir Ahmet Bey Türbesi (Horozoğlu Türbesi), Horozoğlu Zaviyesi ve Amasya’da İne Hanönü Mahallesi bu aile tarafından bırakılan eserlerdir.⁶⁹⁶

Eretna Devleti yıkıldıktan sonra, Erzincan merkezli Mutahherten Beyliği, onların Uygur ardılı olarak sayılabilir. Emir Mutahherten, Eretna Bey’in kardeşi Burak Bey’in oğlu yani Eretna’nın yeğenidir. Dolayısıyla, Mutahherten’in hâkim olduğu topraklarda da Uygur unsuru görmek mümkündür. Kayseri-Sivas civarında ise Burakoğulları faaliyet göstermiş, ancak bahsedilen her iki beylik de çok uzun soluklu olmamıştır.⁶⁹⁷ Ayrıca, Eretna Devleti’ne son veren ve XIV. yüzyıl başlarında Kayseri-Sivas civarında Kadı Burhaneddin Devleti’ni kuran, Kadı Burhaneddin Ahmed’in de Uygur kökenli olduğu düşünülmektedir.⁶⁹⁸ Baba tarafından Hotenî ailesi ile akraba olan Kadı Burhaneddin, anne tarafından ise Eretna Ailesi ile akrabadır.⁶⁹⁹ Bu sebeple, onun yeni bir devlet kurmasından sonra da bu bölgedeki Uygur hâkimiyeti bir müddet devam etmiş görünmektedir.

4.2.1.4. Hotenî ailesi

Hoten şehri özellikle 840 yılından sonraki Uygur göçleri sebebiyle, Uygurların yoğun olarak yaşadığı bölgelerden birisi olmuştur. Günümüzde bile Hoten civarındaki bölgede Uygurlar

⁶⁹¹ Özkarcı, “Niğde – Bor’da Eretnaoğulları’na Ait İki Kitab”, s. 106-112.

⁶⁹² Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 313-314.

⁶⁹³ Aslanapa, *Türk Sanatı*, s. 202-203.

⁶⁹⁴ Bu türbenin kitabesinde yazan Zengioğlu Emirzâde Mehmed hakkında bilgi yoktur. Kitabede verilen tarihlerin (1345-1346) Eretna Beyliği’nin Kayseri’de etkin olduğu yıllara denk gelmesi ve bölgedeki diğer Eretna eserlerine yakınlığı sebebiyle, Eretna ailesinden birine ait olma ihtimalinin yüksek olduğu düşünülmektedir. bk. Saim Ciritil, “Emrizade Mehmed Zengi Türbesi”, *Kayseri Ansiklopedisi*, (haz. Abdullah Satoğlu), Ankara: Ülke Yayınevi, II (2010), s. 164-165; Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, 314.

⁶⁹⁵ Aslanapa, *Türk Sanatı*, s. 84-85.

⁶⁹⁶ Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 312-321.

⁶⁹⁷ Uzunçarşılı, “Sivas – Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti”, s. 189; Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, 217; Göde, *Eratnalılar (1327-1381)*, s. 111-133.

⁶⁹⁸ Cemaleddin Hotenî, Kastamonu’ya geldiği sırada Kayseri kadısı Celaleddin Habibî ile karşılaşmış ve kızını onunla evlendirmiştir. Habibî’nin oğlu Kadı Hüsameddin ise Selçuklu büyüklerinden birisi ile akrabalık kurmuş ve oğlu Sıraceddin doğmuştur. Kadı Sıraceddin de bir Moğol beyinin kızını almış bu evlilikten oğlu Said dünyaya gelmiştir. Said’in oğlu ise Kadı Burhaneddin’dir. bk. Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, (çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı, Ankara, 1990, s. 52-54.

⁶⁹⁹ Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 217-219.

yoğun olarak yaşamaktadırlar.⁷⁰⁰ Bu sebeple Hotenî ismiyle anılmaları, bu ailenin Türk hatta Uygur kökenli olma ihtimalinin yüksek olduğunu göstermektedir. Hotenî ailesi 1203-1204 civarında Anadolu'ya gelerek Niğde'ye yerleşmiştir.⁷⁰¹

Hotenî ailesinin en önemli isimlerinden Cemaleddin Hotenî'nin tam olarak ne zaman Selçuklu hizmetine girdiği bilinmemektedir. Ancak, bir dönem muhtemelen Kastamonu yöresinde kadılık yapmış olduğu bilgisi bulunmaktadır.⁷⁰² Baycu Noyan'ın Anadolu'yu terk ederken ardında bıraktığı Cemaleddin Hotenî, muhtemelen Moğol idari kadrosunun Anadolu denetçisi sıfatıyla burada kalmıştır. Kadı Cemaleddin Hotenî, 1246 yılında Güyük Han'ın başa geçmesi vesilesiyle yapılan kurultayda Selçuklu Sultanı IV. Rüknedin Kılıçarslan'ın yanındaki devlet erkânı arasında bulunmaktadır.⁷⁰³

Hotenî ailesinin önemli isimlerinden başka birisi de İmameddin Hotenî'dir. Güyük Han'ın veziri olan bu şahıs, Cemaleddin Hotenî'yle beraber Sultan İzzeddin Keykavus'a elçi olarak gönderilmiş ve II. Keykavus'un kendilerine teslim edilerek Rükneddin Kılıç Arslan'ın da sultan olarak tanınmasını talep etmişlerdir.⁷⁰⁴ Uygur olduğu düşünülmeyle beraber Cemaleddin Hotenî'nin yakını hatta muhtemelen kardeşidir.⁷⁰⁵

Elçilik görevinden sonra Cemaleddin Hotenî'ye Konya kadılığına ek olarak Rum memleketlerinin kadılığı, hassa ve amme vakıflarının nazırlığı (tevlîyet, vakıfların idaresi) teklif edilmiş, o da kabul etmiştir. Kadı İzzeddin Hotenî de onun naibi tayin edilmiştir.⁷⁰⁶ Kadı Cemaleddin Hotenî, II. İzzeddin Keykavus ve IV. Rüknüddin Kılıçarslan'ın arası açıldığında iki kardeş arasında arabuluculuk görevi de üstlenmiştir. İki kardeşin ortak saltanat sürmesini teklif ettiyse de nasihatleri fayda etmemiştir. İki kardeş arasında 1249 yılında yaşanan ufak çatışma sırasında hayatını kaybetmiştir.⁷⁰⁷

Kayseri kadısı Mevlâna Celaleddin Habîbî'nin adı, Yazıcızâde Ali'nin *Tevarih-i Âli Selçuk* isimli eserinin Berlin nüshasında "Hâtinî", Topkapı nüshasında "Hotenî" şeklinde

⁷⁰⁰ Ahmet Taşağıl, "Hoten", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1998, XVIII s. 251; Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 115.

⁷⁰¹ Ali Ertuğrul, "Niğdeli Kadı Ahmed", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, EK- II (2019), s. 355.

⁷⁰² Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, s. 52-53; Ertuğrul, "Niğdeli Kadı Ahmed", s. 355.

⁷⁰³ İbnî Bibi, *El Evamirü'l-Ala'îyye Fi'l-Umuri'l-Ala'îyye (Selçukname)*, II, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996, s. 100.

⁷⁰⁴ İbnî Bibi, *Selçukname*, s. 120.

⁷⁰⁵ Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 118.

⁷⁰⁶ İbnî Bibi, *Selçukname*, s. 121.

⁷⁰⁷ Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 116.

geçmektedir.⁷⁰⁸ Bu eserde Cemaleddin Hotenî ile Cemaleddin Habibî muhtemelen karıştırılmıştır. Esterâbadî'nin verdiği bilgilere göre, Cemaleddin Hotenî Kastamonu'ya geldiği sırada Cemaleddin Habibî'nin ilmi, ahlakı ve zekâsını çok beğenip kızını onunla nikâhlamıştır. Bu sebeple iki şahsın aynı kişi olmasının imkânı yoktur.⁷⁰⁹ Ayrıca, Hotenî ailesi Anadolu'ya ilk defa Moğollarla beraber gelmişken; Habibî ailesinin ise Harzemşah Devleti çöktükten sonra buraya göç eden ailelerden biri olma ihtimali daha kuvvetlidir. Uygurların Hârizm topraklarında da yaşamış olmaları sebebiyle, Habibî ailesinin de yine Uygur kökenli olma ihtimalleri bulunmaktadır.⁷¹⁰

Hotenî ailesinden Bedreddin İbrahim Hotenî'nin adı kaynaklarda ilk kez 1275 yılında Karamanoğullarına yapılan saldırı sebebiyle geçmektedir.⁷¹¹ Kaynaklara göre IV. Rükneddin Kılıç Arslan tarafından büyük yetkilerle Karaman iline tayin edilmiştir. Ancak 1276'da Karaman Türkleri (Karamanoğulları) ile girdiği mücadelede mağlup olmuştur.⁷¹² Bedreddin İbrahim Hotenî'nin babasının, dönemin önemli isimlerinden Mevlana'nın mektuplarında da adı geçen ve çok samimi olduğu Cemaleddin (Hotenî) isimli kişi ile aynı olması kuvvetle muhtemeldir.⁷¹³ Hotenîler ve Mevlana'nın aynı tarihlerde ve yakın mekânlarda yaşamış olmaları, mektuplardaki isimler ve hitap şekli de bu görüşü destekler niteliktedir.⁷¹⁴

Dönemin önemli kaynaklarından *El-Veledü's-Şefik Ve'l-Hafidü'l-Halik* isimli kitabın yazarı olan Niğdeli Kadı Ahmed'in de Hoten'den Anadolu'ya göç eden ve Niğde de valilik yapmış olan Hotenî ailesine mensup olduğu düşünülmektedir. Kendisi de eserinde verdiği bilgiler ile hem Uygur hem de Hotenî ailesinin bir mensubu olduğunu açıkça doğrulamaktadır.⁷¹⁵ Kendisini Kadı Cemaleddin'in oğlu Bedreddin İbrahim'in kardeşi Zeyneddin Nûşî (Musa)'nin oğlu olarak tanıtmaktadır. Dedesi, amcası ve babasının ölümelerini eserinde ayrıntılarıyla kaydetmiştir. Bu eser, Türkiye Selçukluları hakkında içerdiği bilgiler açısından çok değerlidir. Özellikle yazarın gözlem ve kanaatlerini içeren anekdotlar sebebiyle eserin

⁷⁰⁸ Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 117.

⁷⁰⁹ Esterâbadî, *Bezm u Rezm*, s. 53.

⁷¹⁰ Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 117.

⁷¹¹ İbnî Bibi, *Selçukname*, s. 203.

⁷¹² Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 120; Faruk Sümer, "Karamanoğulları", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2001, XXIV, 455.

⁷¹³ Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 120; Mevlânâ Celâleddin, *Mektuplar*, (çev. ve haz. Abdülbâki Gölpınarlı), İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabeveleri, 1963, s. 211.

⁷¹⁴ Mevlânâ Celâleddin, *Mektuplar*, s. 214; Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 121.

⁷¹⁵ Mehmet Altay Köymen, "Türkiye Selçuklularına Dair Yeni Bir Kaynak: El-Veledü's-Şefik", *Belgeler*, XV (19), Ankara 1993, s. 9; Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s. 272.

değeri artmaktadır.⁷¹⁶ Eser dönemin önemli kaynaklarından olmakla beraber kronoloji yönünden ve konu bakımından herhangi esası dikkate almadan plansız yazılmış görünmektedir. Eserde Türkiye Selçuklular tarihi dışında İran Tarihi, İslam Tarihi, Büyük Selçuklu tarihi de anlatılmış ancak en büyük kısım Türkiye Selçuklu tarihine ayrılmıştır.⁷¹⁷

4.2.1.5. Nureddin Caca Bey

Kül Tigin Anıtı'nda “Caca” kelimesi, “*Bir otuz yaşına Çaçā sengünke süngüşdümüz*” (Yirmi bir yaşında iken Çaçā generale karşı savaştık) şeklinde bir isim olarak geçmektedir. Bu nedenle, bu ismin Türkçe olma ihtimali kuvvetlidir.⁷¹⁸ İbnî Bibi, Nureddin Caca Bey'den “...*ücretli Türklerin (Türkan-ı ucrehor) alçak ve soysuzların deve bakıcısı Cacaoğlu...*” şeklinde bahsetmektedir.⁷¹⁹ Böylece Caca Bey'in Türklerin emrinde bir şahıs olduğu anlaşılmaktadır. Moğolların Celayir kabilesinin, Uygurların develerini güttükleri bilinmektedir.⁷²⁰ Bu bilgiler doğrultusunda Nureddin Caca Bey'in Celayirli olduğu düşünülebilir, ancak kaynaklarda bu konuda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Uygurların Anadolu'ya gelirken yanlarında ailelerini, yakınlarını ve yardımcılarını da getirdikleri düşünülürse Nureddin Caca Bey'in de yine Uygur ya da Uygurlar ile alakalı (belki Celayirli) bir şahıs olduğu görüşü kabul edilebilir.⁷²¹

Kaynaklarda ailenin kökeni ve ne zaman Anadolu'ya geldikleri, hatta Nureddin Caca Bey'in Kırşehir emîri olmadan önceki hayatları hakkında hiç bilgi yoktur. Nureddin Caca Bey, özellikle Anadolu'da İlhanlı döneminde yapılan Caca Bey Medresesi'ne ait, 1272 tarihli vakfiyesi sayesinde tanınmıştır. Arapça metnin özeti olan Moğolca kısım Anadolu'da Uygur harfleriyle yazılmış ilk eser olması dolayısıyla büyük önem kazanmıştır.⁷²² Vakfiye kayıtlarından anlaşılabileceği üzere o zamanlar Anadolu'da kısmen de olsa Uygur dil ve yazısının bilindiği anlaşılmaktadır.⁷²³ Ayrıca medresenin başta astronomi ile uğraşan ve içinde rasat yapılan bir yer olduğu iddiası da⁷²⁴ yine Uygur bağlantısını akla getirmektedir.

⁷¹⁶ Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 122; Ertuğrul, s. 356.

⁷¹⁷ Köymen, “Türkiye Selçuklularına Dair Yeni Bir Kaynak...”, s. 11-13.

⁷¹⁸ Ergin, *Orhun Âbideleri*, s. 52-53; Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 124.

⁷¹⁹ İbnî Bibi, *Selçukname*, s. 167.

⁷²⁰ Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, s. 11-12; Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 179.

⁷²¹ Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 124-125.

⁷²² Sadi S. Kucur, “Cacaoğlu Nüreddin”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, VI s. 541-542.

⁷²³ Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 125.

⁷²⁴ Semavi Eyice, “Caca Bey Medresesi”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, VI s. 539-540.

Caca Bey Medresesi'nde rasat yapıldığı iddiası bazı araştırmacılar tarafından şiddetle reddedilse de⁷²⁵ Uygurların çok eskiden beri gökbilim ile yakından ilgilendikleri bilinmekte ve bu ilginin sonraları büyük ihtimalle Uygurlardan Moğollara geçmiş olduğu düşünülmektedir. Dönemin önemli seyyahlarından Wilhelm von Rubruk da “*Moğolların sihirbaz ve kahinleri*” konusundan bahsederken bazılarının astronomiden anladıklarını hatta Güneş ve Ay tutulmasını takip ettiklerini belirtmektedir.⁷²⁶ Bu sihirbaz ve kâhinlerin Uygur olma ihtimalleri yüksektir. Ayrıca Uygurların, Anadolu'ya göç ettikten sonra da gökbilimle uğraşmış olmaları kuvvetle muhtemeldir.

4.3. Çin'de Uygur Varlığı

Türkler, çok eski tarihlerden itibaren Çin ile kurdukları askerî, siyasî ve ticarî ilişkileri sebebiyle bu coğrafyayı iyi bilmektedirler. Hatta Uygurlar farklı zamanlarda çeşitli sebeplerle Çin'e göç ederek buraya kalıcı olarak yerleşmişlerdir. Ancak bu göçlerin bazıları küçük çaplı olup her birini tek tek tespit etmek pek mümkün görünmemektedir. Çin kaynaklarının verdikleri bazı bilgilerin güvenilir olmayışı da bu işi zorlaştırmaktadır. Bu sebeple tespit edilebilen ve önemli etkiler bırakan büyük çaplı Uygur göçleri, T'ang ve Yuan hanedanlıkları devirlerinde gerçekleşmiş diyebiliriz.

Daha Ötüken Uygur Devleti zamanında, Çin'e çeşitli sebeplerle önemli bir Uygur iskânı gerçekleşmiş, böylece Çin kültürü önemli ölçüde Uygur tesirinde kalmıştır. Hatta Türkler Çin'de siyasî etkinlik dahi göstermiş, hanedan ailesine bile Türk kanı karışmıştır.⁷²⁷ Ancak bu dönem Çin'e yapılan Türk-Uygur göç ve iskânı daha çok ticarî amaçlarla gerçekleşmiş görünmektedir.

Uygurlardan bir grup 840 yılında Çin'in güney sınırına göç etmiş ancak burada hoş karşılanmamış, 847 yılında Kırgız ve Çin kuvvetleri tarafından dağıtılmışlardır. Bu Uygur grubu daha sonra Kansu ile Gobi Çölü'nün batısındaki çeşitli şehirlere yerleşmişlerdir.⁷²⁸ Uygurlar 840 yılını takiben Kansu ve Turfan Uygurları şeklinde iki siyasî teşekkül olarak Çin'in batısındaki topraklarda varlıklarını sürdürmüşlerdir. XIII yüzyıldan sonra Moğollara

⁷²⁵ Eyice, “Caca Bey Medresesi”, s. 540.

⁷²⁶ Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s. 123; Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 103; Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 75-76.

⁷²⁷ Alimcan İneyet, “Türklerin Uzakdoğu Siyasi ve Kültür Tarihine Etkileri (T'ang ve Yuan Hanedanlığı Dönemi Örneği)”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VIII(1), 2008, s. 142.

⁷²⁸ İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 29.

bağlanan Uygurlar,⁷²⁹ Kubilay Han'ın Çin'de kurduğu Yuan Hanedanlığı zamanında (1280-1368) ise tekrar Çin topraklarına yerleşecekler, burada siyasî, askerî, ekonomik ve kültürel olarak etkili olacaklardır.⁷³⁰ Bu dönem ise Moğol idaresinde Çin'e gerçekleşen Uygur göçü ve iskânı olarak değerlendirilebilir.

4.3.1. T'ang Hanedanlığı döneminde Çin'de Uygur ikameti

Ötüken Uygur Devleti zamanında, T'ang Hanedanlığı ile aralarındaki siyasî ve ticarî sebeplerle Uygurlar, Çin'in Ch'ang-an (Xian), Lo-tung, Ch'in-yan, Yan-chou gibi büyük şehirlerinde ikamet etmekteydiler. Neredeyse bütün Çin şehirlerinde çok sayıda Uygur tüccar ve ticarethaneleri bulunmaktaydı. Aynı şekilde Uygur topraklarında da Çinli tüccarlar ve elçilikler faaliyet göstermekteydi.⁷³¹

T'ang Hanedanı'nın ordusunda da pek çok Türk komutanın yer aldığı bilinmektedir. T'ang Hanedanlığı'nın 330 bin kişilik ordusuna kumandanlık yapan Lu-shan ve Shi Si-ming gibi isimler Türk asıllıdır. Bu komutanlar 757-762 yılları arasında T'ang Hanedanlığı'na karşı isyan ettiklerinde, Çinlilerin yardımına Uygurlar koşmuş ve isyan bu sayede bastırılmıştır.⁷³² Daha bu dönemde T'ang Hanedanlığı'nın farklı bölgelerine yerleştirilen Uygurların sayısı yüz binleri bulmuş, binlerce Uygur ailesi de başkent Ch'ang-an'a yerleştirilmiştir.⁷³³ Uygurlar, özellikle An Lu-shan isyanının bastırılmasından sonra Çin'e kitleler halinde gelerek yerleşmiş, Ch'ang-an'da mülkler satın almış, evlenmiş ve ticarî işletmeler kurmuşlar, kısaca burada kalıcı olarak ikamet etmişlerdir. Hatta bazı Uygurlar burada faizcilik (borç verme) işi dahi yapmışlardır.⁷³⁴ Başta Ch'ang-an ve Lo-yang olmak üzere büyük şehirlerde Uygurlar tarafından kurulan evler, dükkânlar, pazarlar, hastaneler, lokantalar ve tapınaklar ortaya çıkmıştır.⁷³⁵

⁷²⁹ Sarıtaş, *Sarı Uygurlar*, s. 92-93; Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 36.

⁷³⁰ İnayet, "Türklerin Uzakdoğu Siyasi ve Kültür Tarihine Etkileri (T'ang ve Yuan Hanedanlığı Dönemi Örneği)", s. 144.

⁷³¹ Almas, *Uygurlar*, s. 171-172.

⁷³² İnayet, "Türklerin Uzakdoğu Siyasi ve Kültür Tarihine Etkileri (T'ang ve Yuan Hanedanlığı Dönemi Örneği)", s. 142; İ. Togan, vd., *Eski T'ang Tarihi (Chiu T'angshu)*, s. 301; Colin Mackerras, "Relations Between The Uighurs And Tang China", *Journal of Turkic Civilization*, 1 (2004), Bishkek, s. 95-105; Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 14-15.

⁷³³ İnayet, "Türklerin Uzakdoğu Siyasi ve Kültür Tarihine Etkileri (T'ang ve Yuan Hanedanlığı Dönemi Örneği)", s. 142.

⁷³⁴ Mackerras, "Relations Between The Uighurs And Tang China", s. 104.

⁷³⁵ Yasin Yusupcan, "Türk Kültürünün Çin Kültürü Üzerindeki Etkileri", *Turkish Studies*, IV(9), 2009, s. 2363.

Bu yıllarda Uygurlar ve Soğdlular Çin'e gelerek ticaret yapıyor büyük gelirler elde ediyorlardı. Çinliler ile iç içe yaşayan Uygurlar Çinli gibi giyinmeye, Çinli hanımlarla evlenmeye ve güzel evler yapmaya başlamışlardı. Yeni T'ang imparatoru Te-tsung ise, 779 yılında bu duruma son vermek için, Uygurlara ve Soğdlulara Çinli kıyafetlerini giymeyi yasaklayan bir ferman çıkartmıştır. Hatta Uygur vezir Tun Baga'ya buradaki Uygur ve Soğdlulardan alabildikleri kadarını Karabalgasun'a geri almalarını emretmiştir. Uygurların Çin'den çıkarılmaları sırasında, Soğdlular kendilerini sevmeyen yeni Uygur kağanı Tun Baga'dan korkarak, Çinli General Chang Kuang-sheni Uygurlara karşı kışkırtmışlar ve onları öldürmeye ikna etmişlerdir. General kabul ettiği Uygur katliamına bu Soğdluları da dâhil etmiştir.⁷³⁶ Bu olay sebebiyle Ötüken Uygur Devleti ile Çin'in arası uzun süre açılmıştır. İki tarafın arası ancak 787 yılında düzelmiştir.⁷³⁷ Bu Uygurlardan bir kısmının, Çinli gibi yaşadıkları Çin halkı arasında eriyip gitmiş olma ihtimalleri yüksektir.

T'ang devrinde Türklerin Çin üzerindeki kültürel etkileri de oldukça kuvvetli olmuştur. MS VII-VIII yüzyılda Çinliler ata binerken Türk kıyafetleri giymeye başlamışlar, Çin hanımları arasında Türk kalpağı ve Uygur saç modelleri moda olmuştur. Hatta bazı Çinliler, Türk yaşantısını taklit etmek adına şehir içinde çadır kurarak bu çadırlarda yaşamaya çalışmışlardır. Te-tsung'un oğlu Çin prensi Li Ch'eng-ch'ien dahi Çince yerine Türkçe konuşmayı tercih etmiş ve Türk kağanları gibi giyinmeye başlamıştır.⁷³⁸

Çinliler yalnız Türkler gibi giyinmekle kalmamış, Türk çalgılarını çalarak Türk şarkıları ve danslarını da icra etmişlerdir. Türk mûsikîsi devrin Çinli şairlerinin eserlerine de tema olmuştur.⁷³⁹ IX yüzyıldan itibaren Türk mûsikîsi, Türkistan kökenli Koço (Turfan), Kaşgar, Buhara müziği ve en çok da Kuça müzikleri, Kuça çalgı aletleri ile “*tef dansı*” Çin'de büyük ilgi görmüştür.⁷⁴⁰

Ötüken Uygur Devleti devrinde, askerî ve ticari amaçlarla Çin'e göç edip, orada ikamet eden Uygurlar aracılığıyla Çin'de başlayan Türk-Uygur etkisi, IX. yüzyıldan itibaren Turfan ve

⁷³⁶ Mackerras, *The Uighur Empire (744-840) According to the T'ang Dynastic Histories*, s. 37-38.

⁷³⁷ Almas, *Uygurlar*, s. 144; İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 21.

⁷³⁸ Edward H. Schafer, *The Golden Peaches of Samarkand – A Study Of Tang Exotics*, University of California Press, 1985, s. 28-29.

⁷³⁹ Yusupcan, “Türk Kültürünün Çin Kültürü Üzerindeki Etkileri”, s. 2363.

⁷⁴⁰ Schafer, *The Golden Peaches of Samarkand – A Study Of Tang Exotics*, s. 52.

Kansu bölgelerinde yaşayan Uygurların kurdukları ticari ve siyasi ilişkiler doğrultusunda devam etmiş görünmektedir.

4.3.2. Yuan Hanedanlığı döneminde Uygurlar

Cengiz Han döneminde başlayan Çin istilası, Ögedey ve Mengü zamanında devam etmişti. Ögedey Han zamanında (1227-1241) Çin'in büyük kısmı (1236'da) ve Kore (1238'de), Moğollar tarafından hâkimiyet altına alınmıştır.⁷⁴¹ Mengü Han devrinde Çin ve Kore üzerine tekrar seferler düzenlenmiş ve Moğollara bağlanmıştır (1258). Ancak Çin ve Kore'de Moğollara karşı her seferinde ayaklanmalar çıkmış ve direniş gösterilmiş, gerçek anlamda tam Moğol hâkimiyeti ise Kubilay Han zamanında tesis edilmiştir.⁷⁴² Kubilay Hanlığı veya Yuan Hanedanı olarak bilinen bu Moğol devleti, Cengiz Han'ın torunu Kubilay Han tarafından 1279'da Güney Sung Hanedanlığı yıkılarak, Hanbalık (Pekin) merkez olmak üzere Çin'de kurulmuştur.⁷⁴³

Uygurların Yuan devrinde Çin'de tesirleri T'ang devrindeki kadar hatta daha kuvvetli olmuştur. Buraya göç eden Uygurlar ve Kubilay Han'ın hizmetindeki Uygur devlet adamları, Çin'de azınlık olan Moğolların yönetimde dayandıkları en önemli unsurlardan biri olmuşlardır. Çin'de bu dönem teşkilat ve kültür açısından Uygurların faaliyetleri ve tesirleri ön plana çıkmıştır. Çünkü bu dönem Kubilay Han'ın himayesindeki Uygurlar herkesten daha saygın ve ayrıcalıklı bir konumdadır.⁷⁴⁴

Kubilay Han ve ardılları döneminde burada görev yapan ünlü Uygur devlet adamlarının isimleri: Şiban (1197-1276), Lien Şi-şien (Lien Hsi Hsien) (1231-1280), Ahmet (?- 1282), Samga (?- 1298), Mengü Tekin (?- 1290'lı yıllar), Ahduriddin (?- 1290'lı yıllar), İl-Yığmış (?- 1320) ve Mungsuz şeklinde sıralanabilir.⁷⁴⁵ Kubilay Han'ın hizmetindeki 73 Uygur'dan sadece 7'si askerdir.⁷⁴⁶ Bu isimler dışında pek çok Uygur, sarayda ve Yuan Hanedanlığı topraklarında çeşitli işlerle meşgul olmuşlardır.

⁷⁴¹ Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 308.

⁷⁴² Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 326-328.

⁷⁴³ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II s. 578; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 312; Almas, *Uygurlar*, s. 394.

⁷⁴⁴ Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 259-260; Rossabi, *Kubilay Han*, s. 16.

⁷⁴⁵ Almas, *Uygurlar*, s. 394; Çakan, "Uygur Türklerinin Moğol İmparatorluğundaki Rolü", s. 26.

⁷⁴⁶ Rossabi, *Kubilay Han*, s. 116.

Şiban: Karaşarlı Uygur ailelerinden birine mensuptur. Moğol prenslerine hocalık ve darugacılık yapmıştır. İyi yetişmiş bir diplomat olan şiban, Kubilay Han'ın "yeke bitigcisi" (baş kâtibi) olarak diplomasi işleri ile ilgilenmiştir. Ömrünün sonuna kadar Kubilay Han'ın dış ilişkilerden sorumlu baş danışmanı ve "saray yargucisi" olmanın yanı sıra devletin pek çok gizli işine de bakmıştır.⁷⁴⁷

Lien Şi-sien (Lien Hsi-hsien): İdikut Uygurlarının Beşbalık şehrinde doğmuştur. Bulad (Polat?) Kaya'nın oğludur. Kubilay Han'ın baş danışmanlarından biridir. Arık Buka'ya karşı mücadelesinde Kubilay'a yardım ederek Kubilay'ın 1260 yılında K'aifeng'de kendini kağan ilan etmesini ve mücadeleden galip çıkmasını sağlamıştır. Kubilay Han onu ömrünün sonuna kadar baş danışmanı olarak yanında tutmuş ve devletin idaresinde onun bilgilerinden yararlanmışır.⁷⁴⁸

Ahmet: Hoten Uygurlarından olan Ahmet, Kubilay Han'ın hâkimiyetindeki Müslüman bölgelerini yönetmekle sorumlu olan vezirlerinden biriydi. Hem askerî bilgisi yüksek hem de ilmî alanlarda kendini geliştirmiş bir şahsiyettir. Ayrıca Maliye Bakanı olarak görev yapmıştır. Malî alandaki başarılı siyaseti hazineye kazanç sağlamış ancak elinde tuttuğu güç ve malî işlerdeki tutumu hakkında bazı suçlamalara yol açmıştır. Ayrıca Uygurlara önemli görevler vererek öncelikler tanıyor oluşu sebebiyle muhalifleri artmış, malî alandaki en ufak sıkıntılarda Ahmet suçlanmaya başlanmıştır. Ahmet sonunda Çinli suikastçılar tarafından öldürülmüştür (1282).⁷⁴⁹

Mengü Tekin: Moğol sarayında tanınmış Uygur bilginlerden Tu-lo-chu'nun oğludur. Hoten Uygurlarından olan Mengü Tekin'in babası, Kubilay Han'ın hocasıydı. O Kubilay Han'a devlet yönetimi hakkında dersler vermiş ayrıca Uygurca, Çince ve Tibetçe gibi dilleri öğretmiştir. Tu-lo-chu ölünce oğlu Mengü Tekin, Kubilay Han'a hizmet etmeye başlamıştır (1273). Başarılı hizmetleri sebebiyle pek çok şeref unvanı almış ve 1333 senesinde ölmüştür.⁷⁵⁰

⁷⁴⁷ Ögel, *Sino-Turcica*, s. 161-163; Almas, *Uygurlar*, s. 395; Çakan, "Uygur Türklerinin Moğol İmparatorluğundaki Rolü", s. 26.

⁷⁴⁸ Ögel, *Sino-Turcica*, s. 86-87; Rossabi, *Kubilay Han*, s. 26-27; Çakan, "Uygur Türklerinin Moğol İmparatorluğundaki Rolü", s. 26-27; Almas, *Uygurlar*, s. 395.

⁷⁴⁹ Almas, *Uygurlar*, 395; Rossabi, *Kubilay Han*, s. 174-180; İnayet, "Türklerin Uzakdoğu Siyasi ve Kültür Tarihine Etkileri (T'ang ve Yuan Hanedanlığı Dönemi Örneği)", s. 144.

⁷⁵⁰ Ögel, *Sino-Turcica*, s. 172; Almas, *Uygurlar*, s. 395.

Ahduriddin (Ahderettin): Kubilay Han'ın saray ve inşaat işlerinden sorumlu, Uygur kökenli olduğu düşünülen kişidir. Kubilay Han 1279'da bugünkü Pekin'i başkent yaptıktan sonra şehrin mimarisi ve yeniden inşasını Ahduriddin yapmıştır. Kitanlar tarafından kurularak Liao Hanedanlığı zamanında da başkent vazifesi görmüş olan bu şehir, Kubilay Han'ın emri ile Ahduriddin tarafından yeniden inşa edilerek “*Hanbalık*”⁷⁵¹ ismi verilmiştir.⁷⁵²

Mungsuz: Beşbalık Uygurlarından olan Mungsuz, Kubilay Han'ın devlet işlerinde danıştığı özel danışmanlarından biri olup, onun tahta çıkmasına yardım eden önemli devlet adamlarından biridir. Akıllı, kültürlü ve iyi eğitilmiş birisi olarak bilinen Mungsuz 1267'de, 62 yaşında ölmüştür. Oğlu ve torunları devlet işleriyle uğraşmasalar da ilim alanında şöhret sahibi olmuşlardır.⁷⁵³

İl-Yığmış (İletmiş): Yuan Hanedanlığı devrinde Kubilay Han, Timur Han ve İsen Han dönemlerinde (1271-1320) hizmet etmiş Uygur bir diplomat, gezgin ve denizcidir. Birkaç defa Hint Okyanusu ve büyük Okyanus'a deniz seferleri yapmıştır. Okyanus kıyısındaki ülkelere Yuan Hanedanlığı elçisi olarak gitmiş ve diplomatik ilişkiler kurmuştur. İl-Yığmış'ın deniz yolu üzerinden yaptığı keşiflerden sonra Kubilay Han doğuda Japonya'ya⁷⁵⁴ ve Güneydoğu Asya ülkelerine geniş çaplı seferler başlatmıştır. Kubilay Han'ın tüm deniz seferlerine katılan İl-Yığmış ona danışmanlık ve rehberlik etmiştir. Bu seferlerden döndükten sonra Kubilay Han ona baş vezirlik görevi vermiştir. İl-Yığmış 1320'de vefat etmiştir.⁷⁵⁵

Henüz Moğol himayesine girmeden tercüme işiyle uğraşan Uygurlar, Yuan Hanedanlığı devrinde de bu işi sürdürmüşlerdir. Kubilay zamanında tercümanların çalıştığı ve çeviriler yaptığı “*Hanlin Jianguo Shiyüan*” (Moğol Millî Akademisi) bulunmaktaydı. Ayrıca Guozijian (Devlet Akademisi) temelinde 1289'da “*Menggu Guozijian*” (Moğol Akademisi) ve 1314 yılında “*Hiuhiu Guozijian*” (Uygur Akademisi) gibi şubeler açmışlardır. Bu

⁷⁵¹ Bu şehri Çinliler “*Ta-tu*”, Türkler “*Hanbalık*” ve Moğollar “*Daydu*” adıyla anmışlardır. bk. Rossabi, *Kubilay Han*, s. 128.

⁷⁵² Çakan, “Uygur Türklerinin Moğol İmparatorluğundaki Rolü”, s. 27; Almas, *Uygurlar*, s. 396.

⁷⁵³ Ögel, *Sino-Turcica*, s. 92-95.

⁷⁵⁴ Kubilay'ın 1274 ve 1281'de gerçekleştirdiği Japonya seferleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. bk. Cahun, *Asya Tarihine Giriş (Köklerden 1405'e, Türkler ve Moğollar)*, s. 256-257; Rossabi, *Kubilay Han*, s. 99-100, 202-207.

⁷⁵⁵ Almas, *Uygurlar*, s. 395-396; Çakan, “Uygur Türklerinin Moğol İmparatorluğundaki Rolü”, s. 26-27.

dönemin tanınmış mütercimleri ise: Anzang (1218?-1296), Karunadasa (?-1312), Pratnaşiri (?-1332), Alın Temür (?-?), Argun Şeli (1244-1307), Samghasri (?-?) gibi Uygur kökenli şahıslardır. Tercüme geleneği Moğollardan sonra Çin'e hükmeden Mançulara geçmiş ve Mançu yazı dilinin oluşması için de belirleyici bir unsur olmuştur.⁷⁵⁶ Ayrıca Kubilay Han döneminde resmi olarak Uygur alfabesi kullanılmış, ancak Kubilay Han'ın isteği ile Tibet harflerine dayanan "Phags-pa Yazısı" denilen yeni bir devlet alfabesi de geliştirilmiştir. Ancak bu yazı Uygur ve Çin alfabelerinin yerini tutmamış ve Kubilay Han'ın beklediği ilgiyi görmemiştir.⁷⁵⁷

Kubilay Han, hükümdarlık yaptığı süre boyunca teşkilat, ekonomi, ilim, kültür, sanat ve edebiyat konularına önem vermiştir. Hanbalık'ta iki rasathane inşa ettirmiştir. Çiftçilere tohum ve tarım aletleri dağıtmış, tahıl ambarları inşa ettirmiş ve vergi borçlarını affederek tarım konusunda kendine yeterlilik fikrini hedeflemiş, ziraî faaliyetleri her açıdan teşvik etmiştir.⁷⁵⁸ Astronomi ve tarım konularında çok gelişmiş olan Uygurlar, Çin'de de Moğollara örnek, öncü ve yardımcı olmuşlardır demek yanlış olmasa gerek.⁷⁵⁹

Yuan sarayında, Uygurlardan yetişmiş Ayşe isimli bir şahıs tarafından, "Ching-Shih-i Yao Yuan" adıyla bir tıp ve eczacılık merkezi kurulmuştur. Bu merkez 1273'te Guang-Hui-Si (saray hastanesi) ismini alarak daha da genişletilmiş ve burada Uygur ilaçları imal edilmiştir. Hanbalık'ta bu hastaneye bağlı birer Uygur eczacılık mahkemesi kurulmuştur. Ayrıca Çin kaynaklarında, bu dönem Moğol ve Çinlilerin, Uygur cerrahlarına beyin ve göz ameliyatları bile yaptırdıklarından bahsedilmektedir.⁷⁶⁰

Yuan Hanedanlığı'nın yıkılışı ve Ming Hanedanlığı'nın (1368-1644) kuruluşundan sonra, Türk-Çinli ilişkileri giderek azalmış dolayısıyla Çin üzerinde Türk tesiri de zayıflamıştır. Mançuların Doğu Türkistan'a taarruz etmesi ve pek çok Uygur'un buradan Pekin'e sevk edilmesiyle, Türk kültürünün etkileri Çinliler arasında yeniden görülmeye başlamıştır. Ancak aynı şekilde Uygurlar da yoğun Çin tesiri altında kalmıştır.⁷⁶¹ Sonuç olarak, Yuan

⁷⁵⁶ Yunusoğlu, "Moğol Döneminde Çeviri ve Uygur Mütercimler", s. 10-18.

⁷⁵⁷ Rossabi, *Kubilay Han*, s. 150-154.

⁷⁵⁸ Rossabi, *Kubilay Han*, s. 108; Özgüdenli – Prazniak, "Kubilay Kağan", s. 88.

⁷⁵⁹ Bu dönem öne çıkan Uygur kökenli isimlerden Lien Şi-şien, eğitim, tarım ve ticaret gibi konulara önem veren yöneticilere destek olmuş, Kubilay'a danışmanlık yapmış bir devlet adamıdır. bk. Rossabi, *Kubilay Han*, s. 26-27.

⁷⁶⁰ Hee-Soo Lee, *İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1987, s. 201-202; Yusupcan, "Türk Kültürünün Çin Kültürü Üzerindeki Etkileri", s. 2366-2367.

⁷⁶¹ Yusupcan, "Türk Kültürünün Çin Kültürü Üzerindeki Etkileri", s. 2368.

Hanedanlığı döneminde Çin’de siyasî ve idarî açıdan etkili olan Uygurlar, sosyo-kültürel olarak da burada önemli izler bırakmışlardır. Hanbalık şehrinin inşası, tercüme geleneği, Uygur dilinin yaygınlığı ve Uygurların tıp alanındaki faaliyetleri, bu dönem Çin’deki Uygur varlığının ve etkilerinin boyutlarını gözler önüne sermektedir.

4.3.2.1. Turfan Uygurlarının Kansu’ya göçü

Mengü Han’ın (1259) ölümünden sonra kardeşi Arık Buka ile taht mücadelesine giren Kubilay, 1264 yılında onu mağlup etmiş ve bağlılığını kazanmıştır.⁷⁶² Ancak Ögedey’in torunu Kaydu taht iddiasında bulunmuş Kubilay ile aralarında uzun sürecek bir mücadele başlamıştır.⁷⁶³ Bu mücadeleden özellikle Uygur toprakları kötü etkilenecek ve Turfan Uygurlarının yaşadıkları toprakları terk ederek göç etmelerine sebep olacaktır.

Kubilay, Kaydu ile mücadelesinde Uygur topraklarının bir üs görevi görmesini istemiştir. Aynı zamanda bölgenin kaynaklarını kullanarak bunların Kaydu’nun eline geçmesini de engellemeye çalışmıştır. Kaydu, Çağatay Hanlığı’nın başında bulunan Duva ile Uygur topraklarına saldırmış, Beşbalık’ı kısmen işgal etmiştir. 1275 yılında ise İdikut (Koço) şehri 6 ay kuşatılmış ve Turfan bölgesi yağmalanmıştır. Kubilay Han, Uygur topraklarını geri almak için çok çabalamışsa da sadece Beşbalık kurtarılabilmektedir.⁷⁶⁴

Kaydu’nun, Uygur topraklarına saldırıları tarım alanlarını kötü etkilemiş Uygur halkı perişan olmuştur. Uygurların bir kısmı, Uygur Devleti’nin başındaki Koçigar Tekin ile 1276’dan önce Kumul (Hami)’a göç etmiştir. Ancak Koçigar Tekin 1276’da Kaydu ile burada yapılan bir çarpışmada ölmüştür. Koçigar Tekin öldükten sonra oğlu Nolin Tekin başa geçmiştir. Nolin Tekin ve kalan Uygur halkı ise 1283 yılında Kansu’daki Yong-çang, Wuwei civarına taşınmıştır.⁷⁶⁵

Bu göç olayından sonra kaçan Uygurların takibi ve 1272 de tahrip olan Buhara’nın yeniden imar işi Kaydu’yu destekleyen Mesud Yalavaç’a verilmiştir (1283).⁷⁶⁶ Kaydu 1285 yılında Beşbalık’ı almışsa da 34 yıl süren bu mücadele boyunca ne Kubilay Han ne de Kaydu bu

⁷⁶² Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 578; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s.356-358; Almas, *Uygurlar*, s. 395.

⁷⁶³ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 540-541; Özgüdenli – Prazniak, “Kubilay Kağan”, s. 88.

⁷⁶⁴ Rossabi, *Kubilay Han*, s. 387-388.

⁷⁶⁵ Almas, *Uygurlar*, s. 388-389; Rossabi, *Kubilay Han*, s. 108-109; Davut, “Batıdan Gelen Yuğurlar (Sarı Uygurlar) Destanı Üzerine I”, s. 460.

⁷⁶⁶ Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, s. 118; Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, s. 65.

bölgede tam olarak galip gelememiştir. Kaydu Han 1301 yılında ölmüş, İdikut Uygur toprakları ise Tarmaşirin zamanında (1326-1335) tamamen Çağatay ulusu topraklarına ilhak edilmiştir.⁷⁶⁷

Günümüzde Kansu eyaletindeki Yuğur milleti, Yuan Hanedanlığı devrinde Turfan Uygurlarının, Ming Hanedanlığı devrinde Turfan, Kumul ve Shazhou Uygurlarının doğuya göç ederek Kansu bölgesinde kaynaşmaları neticesinde meydana gelmiştir. Yuğurlar arasında günümüzde de anlatılan “*Xizhou Hazhou*” destanı Turfan ve Kumul Uygurlarının doğuya (Kansu’ya) göçleri sebebiyle meydana getirilmiştir.⁷⁶⁸

4.4. Diğer Bölgelere Uygur Göçleri

4.4.1. Amerika’ya Uygur göçü iddiası

Ethel G. Stewart isimli bir araştırmacı, Moğol istilası sırasında Türkistan’dan kaçan bazı Uygur ve Nayman kabilelerinin Amerika’ya göç ettiklerini iddia etmektedir. Stewart, çalışmasında Amerikan yerlileri Deneler ile Uygurlar üzerine yaptığı araştırmalar ve karşılaştırmalara dayanarak, Türkistan’da yaşanan bazı olayları ve bu iki kavmin ortak yönlerini delil kabul etmiş ve böyle bir iddia ortaya atmıştır.⁷⁶⁹

Stewart’a göre, Uygur İdikut Barçuk’un Moğollara tabi olmasından rahatsız olan bir grup Uygur, 1218’de Uygur kağanının Moğollar ile Hârizm seferine çıkmasından hemen sonra ayaklanmışlardır. İsyan eden bu grup zamanla başka boyların katılımı ile büyümüş ancak bir süre sonra dağıtılmışlardır. Bu gruptan arta kalanlar ise kaçarak doğuya gitmişlerdir. Kaçabilenler uzun süre kaçak hayatı yaşadıktan sonra 1230’lu yıllarda bugünkü Amerika’nın kuzeybatı kesimine göç etmişlerdir.⁷⁷⁰

Uygurların Amerika göçü iddiasının doğru olup olmayışı bir yana, biz bu konuda kaynaklarda elle tutulur bir bilgi bulamamakla birlikte detaylı ilmî bir araştırmaya da rastlayamadık. Stewart’ın çalışmasında ortaya koyduğu karşılaştırmalar ve benzerlikler değerlendirildiğinde böyle bir göçün gerçekleşme olasılığı muhtemel görünse bile, bu

⁷⁶⁷ Rossabi, *Kubilay Han*, s. 109-110; Almas, *Uygurlar*, 389-391; Davut, “Batıdan Gelen Yuğurlar (Sarı Uygurlar) Destanı Üzerine I”, s. 460.

⁷⁶⁸ Davut, “Batıdan Gelen Yuğurlar (Sarı Uygurlar) Destanı Üzerine I”, s. 458, 465.

⁷⁶⁹ Ethel G. Stewart, *Dene ve Na-Dene Kızılderilileri: Cengiz Han’dan Amerika’ya Kaçan Türkler MS 1233*, (çev. Eşref Bengi Özbilgin), İstanbul 2000.

⁷⁷⁰ Stewart, *Dene ve Na-Dene Kızılderilileri: Cengiz Han’dan Amerika’ya Kaçan Türkler MS 1233*, s. 140-302.

konuda güvenilir kanıtlarla desteklenen kapsamlı araştırmalar olmadan iddianın kabul edilmesi mümkün görünmemektedir. Çünkü Stewart'ın çalışması tek başına, elle tutulur deliller ve destekleyici kaynaklar olmadan, ilmî bir araştırmadan daha çok tarihi bir roman gibi görünmektedir.

4.4.2. Uygur Samga ve Xie ailesinin Kore'ye göçü

Yuan Hanedanlığı 1270 yılında Koryo (Goryeo) Krallığı'nı hâkimiyet altına almış, Koreliler bu tarihten sonra Moğolların ülkede kalıcı temsilciler tutmalarını kabul etmek zorunda kalmışlardır. Ayrıca Kore Hanedanlığı'ndan şahıslar 1283 yılına kadar Moğol sarayına rehin olarak verilmiştir.⁷⁷¹ Bu dönem Kore'ye giderek burada önemli görevler üstlenen Türkler, Kore'yi siyasî yönden olduğu gibi edebiyat ve kültür açısından da etkileyerek Kore kültürünün zenginleşmesine büyük katkı sağlamışlardır.⁷⁷²

Kubilay Han'ın sarayında üst düzey görevler almış olan Uygur devlet adamlarından biri Samga (?- 1298)'dir. Koryo sarayında Chang Sun-ryong adıyla bilinen Samga, Yuan Hanedanlığı devrinde Kore'de görevlendirilmiştir. Koryo sarayına gelin gelen Kubilay'ın kızı Moğol prensesi Chekuk'un (Hudur Kalımış) mabeyincisi olarak Kore'ye gelmiştir. Burada Koryo kralı tarafından da himaye edilmiş ve hızla yükselerek hem Yuan hem de Koryo saraylarında idarî ve askerî çeşitli unvanlar almıştır. Koreli bir kadınla evlenerek bu topraklara yerleşmiş ve böylece Kore toplumuyla kaynaşmıştır.⁷⁷³

Samga'nın 25 kuşaktan torunları bugün hâlâ kalabalık bir topluluk halinde Kore'de yaşamaktadırlar. Bu aile Dôk-su Chang veya P'ung-dok Chang olarak bilinmekte ve Samga ailenin kurucusu kabul edilmektedir. Ailenin şeceresi ve tarihi ayrıntılı biçimde muhafaza edilmiştir. Bu ailenin şeceresi şu şekildedir: **1.** Chang Sun-ryong (Samga), **2.** Yang, **3.** U-bın, **4.** U, **5.** An-chi, **6.** Maeng-hyông, **7.** Hi-an, **8.** İk, **9.** Se-gôl, **10.** İn-pil, **11.** Ki, **12.** Sung-in, **13.** Hong-chôm, **14.** Yôp, **15.** Hu-ch'ang, **16.** Sông-mun, **17.** Chun, **18.** Hyôn-kın, **20.** Hun, **21.** Se-ch'ôn, **22.** İi-chin, **23.** Sun-hi, **24.** Hak-su, **25.** Kyông-ki.⁷⁷⁴

Koryo kralı tarafından hizmetlerine karşılık Dôk-su (sonraki adı P'ung-dôk) kasabası Samga'ya tımar olarak verilmiş ve tüm vergilerden muaf tutulmuştur. Böylece bu ailenin

⁷⁷¹ Hee-Soo Lee, *İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması*, s. 131; Rossabi, *Kubilay Han*, s. 94-96.

⁷⁷² İnayet, "Türklerin Uzakdoğu Siyasi ve Kültür Tarihine Etkileri (T'ang ve Yuan Hanedanlığı Dönemi Örneği)", s. 147.

⁷⁷³ Hee-Soo Lee, *İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması*, s. 150-152.

⁷⁷⁴ Hee-Soo Lee, *İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması*, s. 163.

anayurdu burası sayılmış ve “*Dôk-su ailesi*” olarak isim yapmışlardır. Bu aile, Koryo ve Choson hanedanları döneminde Kore’de bakan, âlim, general, filozof, şair gibi çok sayıda büyük adam yetiştirmiştir. Ülkenin pek çok yerinde dağınık halde yaşayan ailenin başlıca yerleşim yerleri: P’yông-take, Chin-li, Pung-dôk, Ham-ch’ông, Kua-ch’ôn, A-san, Mun-kyông, Ye-san, Yong-in ve İn-ch’ôn kasabalarıdır. Kore’nin en eski ve seçkin ailelerinden olan bu aile, Choson Hanedanı devrinde asimile olarak asıl kimliklerini kaybetmişlerdir. Günümüzde eski geleneklerini taşımakla birlikte maalesef bazı yanlış tespitler sebebiyle atalarının Arap kökenli olduğunu düşünerek yaşamaktadırlar.⁷⁷⁵

Yuan Hanedanlığı döneminde Çin’de görev alanlar arasında Tonyukuk’un torunları da bulunmaktaydı. Uygurlar 840 yılında batıya göç ettiklerinde içlerinde Tonyukuk nesli de bulunmaktaydı.⁷⁷⁶ Bu şahıslar İdikut Uygurlarına vezirlik yapmış, Yuan döneminde de Hanbalık’ta görev almışlardır. Ancak bunlar Çin kültürünün etkisiyle Çince “*Xie*” (Şie) soyadını kullanmaya başlamışlardır. Bunlara “*Xie soyluları*” ya da “*Selengalılar*” denmiştir. Samga’nın isminin de “*Selenge*” den gelmiş olması mümkündür.⁷⁷⁷ Dolayısıyla bu ailenin Uygurlar ile akrabalıkları olma olasılığı da bulunmaktadır.⁷⁷⁸

Bu aile Yuan Hanedanlığı döneminde Kore’ye giderek önemli görevler almışlardır. Bunlardan Xie Ji-du’nun oğlu Xie Sun 1359 yılında çocuklarıyla birlikte Kore’ye gidip Song-jing şehrine yerleşmiş 1360 yılında çeşitli unvanlar alarak ayrıcalıklara sahip olmuştur. Xie ailesi XIV. yüzyıl sonlarına kadar Kore’de önemli görevlerini sürdürmüştür. Ming Hanedanı devrinde yine bu aileye mensup Xie Si de önemli bir devlet adamı olmakla birlikte Çin’den Kore’ye elçi olarak gönderilmiştir.⁷⁷⁹

⁷⁷⁵ Hee-Soo Lee, *İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğu’ya Yayılması*, s. 164.

⁷⁷⁶ Daha önce bahsettiğimiz Sevinç Tuğrul da Tonyukuk neslinden gelen ve İdikut Uygur Devleti’nde “*Ulug Ayguci*” yani baş vezirlik yapan isimlerden biridir. Moğollarda önce Cengiz Han’a sonra da İlhanlılara hizmet etmiştir. bk. Ögel, *Sino-Turcica*, s. 59-62.

⁷⁷⁷ İnayet, “Türklerin Uzakdoğu Siyasi ve Kültür Tarihine Etkileri (T’ang ve Yuan Hanedanlığı Dönemi Örneği)”, s. 146.

⁷⁷⁸ Her ne kadar Temür-Buka Yazıtı’nda “*Hsieh ailesi Uygurlardandır. Onların ataları, (Göktürk Kağanlarının meşhur veziri) Tonyukuk idi. (Tonyukuk) aslen bir Çinli idi*” yazıyorsa da Tonyukuk’un Çinli olmadığı konusu kesindir. Bu sebeple ailenin Göktürklerden olma olasılığı da yüksektir. Göktürkler yıkıldıktan sonra asil ailelerin önemini kaybetmeyip Uygurlar arasında yaşadığı kabul edilirse bu ailenin Uygurlar ile karışık akrabalık kurmuş olma ihtimalleri de yüksektir. bk. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 78; Ögel, *Sino-Turcica*, s. 29-30.

⁷⁷⁹ İnayet, “Türklerin Uzakdoğu Siyasi ve Kültür Tarihine Etkileri (T’ang ve Yuan Hanedanlığı Dönemi Örneği)”, s. 146.

Samga ve Xie Soyluları, Kore'ye başta siyasi amaçlarla gelmiş olsalar da buraya yerleşerek bıraktıkları kültürel etkiler önemlidir. Mesela Xie ailesinin Kore edebiyatında önemli bir yeri bulunmaktadır. Xie Sun ve oğlu Xie Chang-shou devlet adamı olmanın yanında önemli şairlerden kabul edilmektedirler. Xie Sun'un Çin ve Kore'de yazdığı 700'den fazla şiiri bulunmuştur. Bu şiirler Kore'de "Yeni Zikir-name Hatıraları" ismiyle basılmıştır. Xie Chang-shou'nun "Qi Şiirleri", "Qingqiu Manzaralarıyla İlgili Şiirler" isimli şiir antolojilerinde kendisine ait 10 bentlik şiir bulunmuştur. Ayrıca "Söğüt Dalları", "Bahar İntibaları", "Olaylar", "Balıkçı Dede", "Bahar Endişeleri" başlı

klı birtakım ünlü şiirlerin de ona ait olduğu bilinmektedir.⁷⁸⁰

Kore'de "*Ho-ak*" olarak bilinen Türkistan müziği ve müzik aletleri de yine bu göçler sayesinde Kore'ye girmiş, Kore müziğini etkilemiştir. Korece ismi "*Ho-chok*" olan nefesli bir tür Türkistan çalgısı ve "*Ho-mu*" denilen Türkistan dansı XIV. yüzyılda Koreliler arasında da icra edilmeye başlanmıştır. Böylece Kore müzik sanatının, Türkistan sanatıyla kaynaşması ve zenginleşmesi sağlanmıştır.⁷⁸¹

Kavun, karpuz, üzüm ve pamuk Türkistan menşeli bazı meyve ve ziraî ürünler Türk tüccarlar tarafından Kore'ye getirilmiş veya tohumları alınarak Kore'de yetiştirilmeye başlanmıştır. Kavun ve karpuzun Çin'e de yine Uygur yurdu Turfan'dan gittiği söylenmektedir. Çünkü o zamanlar Uygurlar tarım da oldukça gelişmişlerdir.⁷⁸² Hatta bazı yemekler bile Türkistan üzerinden Çin oradan da Kore'ye kadar ulaşmıştı. Şehriye ve hamur tatlısı da Türklerle beraber Kore'ye girmiştir. Taş kristalinden yapılan gözlük de yine Türkistan'dan öğrenilip XIV. yüzyıldan itibaren Çin'de kullanılmış daha sonra da Kore'de yapılmaya başlanmıştır.⁷⁸³

Türk kültürünün Kore'de yayılmasında en önemli unsur olan Uygur harfleri ve dili de Koryo Hanedanı'nın son devirleri ile Choson Hanedanı'nın ilk yıllarına kadar Kore sarayında çok yaygın halde kullanılmıştır. Saray mensupları da Uygur dilini öğrenmek mecburiyeti duymuşlardır. Hatta Uygur dili, resmî yabancı diller kategorisine alınarak, devlet tercüme memuru adaylarına ilgili bakanlık tarafından öğretilmiştir. Uygur dili Koryo'da Hui-Hui

⁷⁸⁰ İnayet, "Türklerin Uzakdoğu Siyasi ve Kültür Tarihine Etkileri (T'ang ve Yuan Hanedanlığı Dönemi Örneği)", s. 147.

⁷⁸¹ Hee-Soo Lee, *İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması*, s. 203-204.

⁷⁸² Hee-Soo Lee, *İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması*, s. 204; Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 203.

⁷⁸³ Hee-Soo Lee, *İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması*, s. 204-205.

(Müslüman) dili olarak tanınmıştır. Hatta bu dili kullananlar zamanla Korelilerle kaynaşmış olmalarına rağmen kendi aralarında dillerini muhafaza etmişlerdir. Ayrıca Kore yazı dilinin icadı esnasında Uygur dil sisteminin örnek olarak gözden geçirilmiş olma olasılığı bulunmaktadır. Ancak Korece üzerinde Uygur dilinin etkili olup olmadığı konusunda henüz detaylı bir araştırma ve inceleme yapılmamıştır. XV. yüzyıldan itibaren yabancılara getirilen yasaklar ve asimilasyon politikaları nedeniyle, Türk-İslam kültür unsurları da zamanla değiştirilmiş ve tıpkı burada yaşayan Uygurlar gibi, bu kültür unsurları da Korelileştirilmiştir.⁷⁸⁴

4.4.3. Doğu Avrupa’da Uygur varlığı

Asya Hun Devleti parçalandıktan sonra gerçekleşen Kavimler Göçü sırasında (MS IV-VI. yüzyıl),⁷⁸⁵ Uygurların bir kısmının Hunlara karışarak Avrupa ve hatta Anadolu’ya kadar göç etmiş olma ihtimallerinin az da olsa bulunduğunu daha önce belirtmiştik. Bazı araştırmacılar ise Hazarların kökenlerini Uygurların dokuz boyundan biri olan “Kasar” (Gesa/Ko-sa/Ho-sa) boyuna dayandırmaktadırlar. Dolayısıyla bu araştırmacılar Uygurların da Hunlarla birlikte veya onların arkasından VI. yüzyılda Avrupa’da görüldükleri kanaatini taşımaktadırlar. Ancak mevcut kaynakların büyük kısmı Hazarların köklerini Uygurlara değil, Ugorlara bağlamaktadır.⁷⁸⁶

IX yüzyıl ortalarında Türkistan’ın kuzeybatı kısmında, İdil Nehri’nin batı kısmı yönünde gerçekleşen ve “İkinci Kavimler Göçü” olarak nitelendirilebilecek kadar büyük bir göç hareketi başlamıştır.⁷⁸⁷ Bu göç hareketi sırasında Uygur boylarının da Oğuz, Peçenek ve Kıpçak gibi boylara karışarak Doğu Avrupa’ya ve Karadeniz’in kuzeyine göç etmiş olma olasılığı bulunmaktadır. Ancak, bu konuda kaynaklarda net bilgiler ve somut deliller olmadığı için kesin bir yargıya varmak mümkün değildir. Nitekim, bu tarihlerde Uygurların esas kitlesi hâlâ (Kansu ve Turfan Uygurları) Türkistan’da yaşıyor görünmektedir.

⁷⁸⁴ Hee-Soo Lee, *İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğu’ya Yayılması*, s. 205-210.

⁷⁸⁵ Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 91; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 67-68; Kurat, *IV XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 12-13; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 70-72.

⁷⁸⁶ Zekiye Tunç, *Malazgirt Öncesi Kafkasya’da Türk Varlığı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elâzığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, s. 75-77; Hamilton, “Tokuz-Oguz ve On-Uygur”, s. 230; Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, s. 187.

⁷⁸⁷ Kurat, *IV XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 44.

Moğolların Avrupa seferleri sırasında Uygurların, her zamanki gibi onların hizmetinde yer aldıkları görülmektedir. Deşt-i Kıpçak olarak anılan bölgeye esas Uygur göçü ve iskânı, Moğolların batı seferleri sırasında ve bu bölgenin ele geçirilmesinin ardından gerçekleşmiştir. Deşt-i Kıpçak'ın Moğol hâkimiyetine girmesinden sonra Doğu Avrupa'ya Moğol idaresinde önemli bir Uygur göçü ve iskânı gerçekleşmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Zira Uygurların, Doğu Avrupa'da bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkan Altın Orda Hanlığı'nın kuruluş ve yükseliş süreçlerinde bizzat yer aldıkları bilinmektedir. Uygurların bu topraklarda sayıca azımsanmayacak kadar varlık gösterdiklerine işaret eden pek çok delil bulunmaktadır. Öyle ki, Uygur kökenli bir devlet adamının “kendi ilinin kalabalık olmasından cesaret alarak” Altın Orda Hanlığı'nın yönetimini ele geçirecek kadar güçlendiği olaylar dahi yaşanmıştır.⁷⁸⁸

4.4.3.1. Altın Orda (1241-1502) ve Uygurlar

Cengiz Han daha hayattayken Moğol topraklarını oğulları arasında paylaştırmış; büyük oğlu Cuci'ye batıdaki (Deşt-i Kıpçak), yani İrtiş Irmağı'ndan İdil Nehri'ne kadar olan toprakları⁷⁸⁹ ve batıda “*Moğol atlarının basabileceği her yeri*” fethetme hakkı vermiştir.⁷⁹⁰ Cuci, Cengiz Han'dan önce ölünce onun hakkı olan topraklar oğulları Batu (Sayın Han), Orda (İçen Han) ve Şiban arasında paylaştırılmıştır.⁷⁹¹ Esasen bu mirasın asıl varisi Batu olmuş ve diğer kardeşleri ona bağlı hareket etmişlerdir.⁷⁹²

Cengiz Han devrinde başlayan batı seferleri onun ölümü ile duraklamış, Moğol Devleti'nin başına Ögedey'in geçmesinden sonra ise (1235'te) Uzak Doğu, Orta Doğu, Anadolu ve Batı Avrupa üzerine seferler yapma kararı alınmıştı.⁷⁹³ Batu komutasındaki Moğollar, 1236-1241 yılları arasında aralıklarla devam eden seferler neticesinde Rus Knezliklerini itaat altına

⁷⁸⁸ Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, s. 24; Hayrunnisa Alan, “Altın Orda Hanlığında Hakimiyet Anlayışı ve Karaçi Beylerin Ortaya Çıkışı”, *Tarih Dergisi*, 54 (2011/2), İstanbul, s. 10-12.

⁷⁸⁹ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi -I- Kuruluş Devri*, s. 26; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 95; El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Ebsâr)*, s. 57.

⁷⁹⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 96.

⁷⁹¹ Ötemiş Hacı, *Çengiz-nâme*, (haz. İlyas Kemaloğlu), Ankara: TTK Yayınları, 2014, s. 30-32.

⁷⁹² Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî: Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, s. 136-137.

⁷⁹³ Umut Yolsever, “Moğolların Avrupa Seferi (1241-1242)”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi*, I (1), 2018, s. 65-66.

almış, Kuman-Kıpçak kuvvetlerini dağıtmış ve böylece Rusya ile Avrupa'nın büyük bir kısmını ele geçirmişlerdir.⁷⁹⁴

Cengiz Han'ın vasiyetine göre bu toprakların sahibi olan Cuci Ulusu'nun, hâkimiyet sahası İrtiş Irmağı'ndan batıdaki Karpat Dağlarına ve Tuna Nehri'ne kadar uzanmaktaydı.⁷⁹⁵ Batu, 1242 yılında İdil sahilinde Bulgar şehrinde kurulu karargahına dönmüş ve Altın Orda Hanlığı'nın da temelini atmıştır.⁷⁹⁶ Mengü Timur (1266-1280) döneminde Altın Orda Hanlığı, 1269 yılında yapılan kurultaydan sonra, diğer Moğol ulusları karşısında tamamen bağımsızlığını kazanmıştır.⁷⁹⁷ XIV. yüzyıla kadar Karadeniz'in kuzeyindeki durumunu korumayı başaran Altın Orda Hanlığı, Timur'un saldırıları ve 1437 yılında yaşanan taht kavgaları sonucu zayıf düşmüştür. Daha sonra da tamamen parçalanarak müstakil hanlıklara bölünecektir.⁷⁹⁸

Altın Orda Hanlığı daha kuruluşundan itibaren hem bu coğrafyaya getirdikleri Uygurları⁷⁹⁹ hem de Deşt-i Kıpçak bölgesinin hâkim unsuru olan Kuman-Kıpçakları bünyesinde barındırmıştır. Bu sayede Uygurlar sayesinde zaten Türkleşme sürecinde olan Moğollar, Türklere daha çok benzemeye başlamış ve Türk boylarının etkisiyle Altın Orda Hanlığı gerçek bir Türk-İslam devleti olarak tarih sahnesinde yerini almıştır. Altın Orda Hanlığı'nın Türkleşmesinde, daha önce bölgede bulunan (Kuman-Kıpçak vd.) Türk boylarının yanı sıra buraya XIII-XIV. yüzyıllarda Moğollar ile gelen Uygurların da katkıları bulunmaktadır.

4.4.3.2. Altın Orda Hanlığı'nda Uygur tesirleri

Kök Türk ve Uygur teşkilatının en mühim unsurlarının Altın Orda Hanlığı'nda da mevcut olduğu bilinmektedir. Özellikle teşkilat terimlerinde Uygurca kelimeler kullanıldığı

⁷⁹⁴ Saadettin Y. Gömeç, "Türk Tarihinde Kıpçaklar", *Türk Tarihçiliğine Katkılar: Mustafa Kafalı Armağanı*, Ankara, 2013, s. 123-124; Yakubovskiy, *Altın Orda ve Çöküşü*, s. 35; Kurat, *IV XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 96-97.

⁷⁹⁵ Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2009, s. 43.

⁷⁹⁶ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 261; Almas, *Uygurlar*, s. 383; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi -I- Kuruluş Devri*, s. 94-99.

⁷⁹⁷ Roman Pochekaev, "The Golden Age of the Ulus of Jochi", *The Golden Horde in World History*, (ed. Marie Favereau vd.), Sh. Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences, Kazan, 2017, s. 227.

⁷⁹⁸ Akdes Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, AÜ DTCF, Ankara, 1940, s. 54.

⁷⁹⁹ Deşt-i Kıpçak'ın Moğollar tarafından istilası sırasında, Uygur ve Karluklar gibi farklı boyların da Moğollarla beraber bu bölgeye girdikleri bilinmektedir. bk. Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, s. 51.

görülmektedir. A. N. Kurat'a göre, Altın Orda ve ardılı olan hanlıkların teşkilatlarını öğrenmek için Moğol teşkilatı yanında diğer Türk devletlerinin tarih ve teşkilatlarını bilmek de önemlidir.⁸⁰⁰

Altın Orda Hanlığı merkezinde, Uygur ve Öngüt boylarından Budist veya Nesturî Hristiyan Türk aydınları, saray kütüphanelerinde ve devlet hizmetinde bulunmuşlardır.⁸⁰¹ Toktoga Han zamanında ismi geçen Uygur Bacırtuk-Buka ise bu devlet içerisinde Uygur devlet adamlarının varlığına örnek olarak verilebilir. Uygur Bacırtuk-Buka, atabegliğini yaptığı Toktoga Han'a (1290-1312), telkinlerle Batu (Sayın) Han'ın sülalesinin tamamını öldürtecek kadar güçlü bir konumdadır. Toktoga Han'ın ölümü üzerine ise Uygurların çokluğuna güvenerek kendisini han ilan etmiştir. Bacırtuk-Buka'nın bu denli güçlenmesi ve daha sonra yönetimi ele geçirmeye çalışması, diğer devlet adamlarını harekete geçirmiş ve Bacırtuk-Buka öldürülerek Altın Orda Hanlığı tahtına Özbek Han (1313-1339/40) geçirilmiştir.⁸⁰²

Altın Orda Hanlığı, Berke Han'ın (1256-1266) Müslümanlığı kabul etmesiyle bir Türk-İslam devletine dönüşmeye başladığı halde, bir süre daha Uygur bahşilerin hanlara hizmet ettikleri, hanlar tarafından himaye edildikleri ve devlet içerisinde oldukça etkili oldukları görülmektedir. Toktoga Han'ın himaye ettiği Uygur bahşilerin büyük kısmını, Özbek Han tahta çıktıktan sonra öldürtmüştür.⁸⁰³ Ancak yine bu dönem, Özbek Han'ın İlhanlı hükümdarı Olcaytu'ya gönderdiği elçinin Uygur kökenli olması yani elçilik görevini hâlâ bahşilerin yapıyor olması, bahşilere önemli görevler verilmeye devam edildiğini düşündürmektedir.⁸⁰⁴

Altın Orda Hanlığı, dil ve kısmen de edebiyat alanında önemli eserler bırakmıştır. Bu devirde meydana getirilen edebî dil, İdil boyunda ve Kırım'da uzun süre yaşatılmıştır. Altın Orda Hanlığı'nda kullanılan "diplomatik" esaslar da eski Türk geleneğinin eseridir. Ancak başta Uygurca olarak yazılan "yarlık" ve "bitig"ler, daha sonraları Kıpçak Türkçesi ve Arap

⁸⁰⁰ Kurat, *IV-XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 132.

⁸⁰¹ Esin, "Uygur Sanatı", s. 141.

⁸⁰² Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, s. 51, 87-88.

⁸⁰³ Özbek Han'ın öldürttüğü söylenen bu bahşiler, Ötemiş Hacı'nın bahsettiği Bacırtuk-Buka ve/veya destekçilerinden ibaret gibi görünmektedir. bk. W. De Tiesenhause, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, (çev. İsmail Hakkı İzmirli), İstanbul: Maarif Matbası, 1941, s. 315-316; Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, s. 87-88.

⁸⁰⁴ Kâşânî, *Târih-i Olcaytu*, s. 197.

harfleriyle yazılmıştır. Özellikle vergi sistemi, ekonomik ve sosyal hayatı yansıtması açısından bu vesikaların tarihî önemi büyüktür.⁸⁰⁵ XV. yüzyıl sonuna kadar resmî ve devletlerarası yazışmalarda, basılan paralar üzerinde hep Uygur yazısı kullanılmıştır.⁸⁰⁶ Altın Orda Hanlığı devrinde, Uygurca yazılmış veya Uygur dil özellikleri taşıyan edebî eserler arasında *Hüsrev-ü Şirin*, *Muhabbet-nâme*, *Mi'râc-nâme* vd. örnek sayılabilir.⁸⁰⁷

Moğolların batı seferi hakkında ilk Latince bilgileri veren Macar Papaz Julian'ın 1237 tarihli raporunda da Batu tarafından Macar Kralı IV. Bela'ya gönderdiğini ifade ettiği mektup "*Pagan harfleriyle Tatarca*" şeklinde tanımlanmaktadır. Bu mektup kuvvetle muhtemel Uygur alfabesiyle yazılmıştır. Vittorialı Pascal isimli bir şahıs da Altın Orda Hanlığı topraklarında bulunduğu sırada kaleme aldığı bir mektubunda "*Tanrının inayetiyle Kuman dilini ve Uygur alfabesini öğrendim*" diyerek övmektedir.⁸⁰⁸

Uygurlar sayesinde Moğol Devleti'ne intikal eden defter tutma geleneğinin Altın Orda Hanlığı'nda da devam ettirildiği bilinmektedir. Ancak Altın Orda defterleri günümüze kadar ulaşamamıştır. Ayrıca tasdik etmek için resmî belgelere (yarlıg ve bitiglere) basılan özel "*al veya altın yaldızlı tamgalar*" bulunmaktadır. Kare şekilli, kufî yazılı, hükümdarın adını ve unvanını içeren bu tamgaların kökeni de yine Uygurlara dayanmaktadır.⁸⁰⁹

Altın Orda halkının yalnızca göçebelerden oluşmadığı, kurulan şehirlerin ve köylerin çokluğu sayesinde kendini göstermektedir. Azerbaycan'ın da dâhil olduğu Altın Ordu'ya ait bölgede 25 şehir tespit edilmiştir. Bu şehirlerin büyük kısmı önemli ticaret merkezleri olmuştur. İdil yatağının aşağısına yerleşen Türk-Moğol unsur da zamanla bu şehir ve köylere yerleşmeye başlamışlardır.⁸¹⁰ Altın Orda Hanlığı'nın merkezi olan ve sonradan "*Saray*" adını alan şehir hakkında İbn Battuta tarafından verilen bilgiler, bu topraklarda şehirciliğin ne kadar geliştiğini açıkça göstermektedir.⁸¹¹ Şehircilik ve ticarete hızla gelişilmesinde

⁸⁰⁵ Kurat, *IV-XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 301.

⁸⁰⁶ Aslanapa, *Türk Sanatı*, s. 11.

⁸⁰⁷ Aysu Ata, *Harezm – Altın Ordu Türkçesi*, (yay. Mehmet Ölmez), İstanbul: Türk Dilleri Araştırma Dizisi, 2002, s. 38-45.

⁸⁰⁸ Altay Tayfun Özcan, "Macar Papaz Julian'ın 1237 Tarihli Moğol Raporu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIX(48), Ekim 2010, s. 98; Altay Tayfun Özcan, "Moğol Tarihine İlişkin Latince Kaynaklarda Uygurlar", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (34), Haziran 2016, s. 151-152.

⁸⁰⁹ A. Melek Özyetgin, "Altın Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri", *International Journal of Central Asian Studies*, 2009, s. 447-448.

⁸¹⁰ Kurat, *IV-XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 132-133.

⁸¹¹ "Serâ şehri, koca bir ovaya kuruludur; çok büyüktür ve dünyanın en güzel şehirlerindendir. Kalabalık nüfusu cadde ve sokakları tıklım tıklım dolduruyor. Çarşıları şirin, yolları geniştir... Şehir baştan aşağı binalarla donanmıştır. Evler arasında ne bostan var ne köhne yapılar!" bk. İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, s. 342.

muhtemelen, bu iki alanda da eskiden beri çok becerikli olan ve uzun zaman önce yerleşik düzene alışmış bulunan Uygur Türklerinin önemli payı bulunduğu açıktır.

Altın Orda iktisadî hayatında Uygur varlığı ve etkisinin en önemli delilleri ise her iki toplumda da kullanılan terim ve uygulamalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Uygurlarda tüccar anlamında kullanılan “ortak” terimi (bāzīgān), “alban” (genel vergi), “kalan” (temel vergi), “salığ” (toprak vergisi), “tütün” (bir çeşit hane vergisi) ve “yasak” (birkaç çeşit vergiyi kapsayan genel vergi) gibi vergi uygulamaları ile terimleri buna örnek verilebilir. Ayrıca yine her iki toplumda görülen “iş yükümlülükleri” ve bu yükümlülükler için kullanılan “çärig” (askerlik hizmeti), “koluş/koltka/kolka”⁸¹² ve “ulag”⁸¹³ gibi terimler zikredilebilir.⁸¹⁴

Deşt-i Kıpçak denilince her ne kadar akla ilk gelenler Kıpçak boyları olsa da Moğollarla birlikte bu coğrafyaya farklı boyların da gelmiş olduğu gerçeği devrin kaynaklarından anlaşılmaktadır.⁸¹⁵ Altın Orda Hanlığı’nın kuruluşundan dağılmasına kadar süregelen süreçte, bu topraklardaki Uygur varlığı ve onların sosyo-kültürel etkileri belirgin bir şekilde görülmektedir. Uygurların, bu devletin şekillenmesinde önemli roller üstlendikleri apaçık ortadadır. Uygurlar, Deşt-i Kıpçak sahasına göç etmemiş olsalar, Moğol Devleti’nin ilk zamanlarında başlayan Türk-Uygur etkisinin bu bölgedeki kalıcılığı da muhtemelen kısa sürede sona erecek ve silinip kaybolacaktı.

⁸¹² Devlet adamlarının ihtiyaçları için halktan toplanan zorunlu bir vergi çeşidi. bk. Özyetgin, “Altın Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri”, s. 454-455.

⁸¹³ Posta teşkilatında çalışanların yolculukları sırasında geçtikleri yerlerde barınma ve erzak gibi temel ihtiyaçlarının karşılanması yükümlülüğüdür. bk. Özyetgin, “Altın Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri”, s. 455.

⁸¹⁴ Özyetgin, “Altın Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri”, s. 449-456.

⁸¹⁵ Kafalı, *Ötemiş Hacı’ya Göre Cuci Ulusu’nun Tarihi*, s. 51-52.

5. SONUÇ

Hemen hemen tüm araştırmacılar, Uygurların Türk kökenli bir kavim oldukları konusunda hemfikirdir. En eski kaynaklarda diğer Türk boyları ile iç içe yaşamış olmaları, dillerinin Türkçe oluşu, Çin kaynakları ve destanlarda dahi soylarının Hun ve Kök Türklerle beraber gösterilmesi, onların Türklüklerinin en büyük delilleri niteliğindedir.

Uygurların ana yurdu Orhun Nehri civarında olmakla birlikte, Güney Sibirya'da şimdiki Moğolistan sınırları içindeki Selenge, Orhun, Tola ve Kerulen nehirleri civarında, Tanrı Dağları ile Karakurum Dağları arasındaki Tarım Havzası'nda, Tanrı Dağları ile Altay Dağları arasında kalan Cungar Havzası'nda, Kansu ile bugünkü Shan-hsi ve Shen-si eyaletlerinin kuzey bölgelerinde yaşamışlardır.

Uygurlar, erken dönemlerde Ting-ling adıyla anılan Töles boyları arasında yer almış ve önce Hun, Tabgaç, Juan-juan ve sonra Kök Türk hâkimiyeti altında yaşamışlardır. Bu devletlerin güçlenerek yükselmelerine katkı sağladıkları gibi yıkılmalarında da rol oynamışlardır. Hun hâkimiyetinde uzun süre kalan Ting-lingler, bu devletin parçalanmasından sonra ise Çin, Wu-huan ve Siyenpi boylarıyla birlikte Asya Hun Devleti'nin tamamen yıkılmasına sebep olmuşlardır.

Hunlardan sonra Siyenpilerin hâkimiyeti altına giren Ting-ling boyları, kaynaklarda genel olarak Kao-ch'e (Kanglı) adıyla anılmaya başlanmış ve Siyenpilerin Türkleşerek Tabgaç Devleti'ni kurmasına katkı sağlamışlardır. Kanglı boyları, Tabgaçların Çin kültürüne teslim olup erimesinden sonra ise Juan-juan hâkimiyetine girmişlerdir. Bu dönem kısa süreli ama bağımsız bir devlet olan Kanglı Devleti'ni kurmuşlardır. Kanglı boyları, VI. yüzyıldan sonra ise Töles adıyla anılmaya başlanmıştır.

Juan-Juan Devleti'nin yıkılmasından sonra Tölesler, Türkistan'daki siyasi dengeyi etkileyen önemli bir güç haline gelmiştir. Kök Türklerin hâkimiyeti altına giren Tölesler, Kök Türklerle hem ittifaklar kurmuş hem de zaman zaman mücadele etmişlerdir. Bu dönem Töles genel adı yerine artık "Uygur" gibi müstakil boy isimleri de görülmeye başlanmıştır. 628 yılında Uygurlar ve Sir Tarduşlar birleşerek Seyanto Hanlığı'nı kurmuşlardır. Yaklaşık yirmi yıl varlığını sürdüren bu hanlık bazı araştırmacılar tarafından ilk Uygur Kağanlığı olarak kabul edilmektedir. Uygurlar, Karluklar ve Basmıllar birleşerek 742 yılında Kök Türk Devleti'ne tamamen son vermiş ve kendi devletlerini kurmuşlardır.

Uygurlar, 744 yılında Basmılları mağlup ederek Ötüken Uygur Devleti'ni kurmuşlardır. Ötüken Uygur Devleti yaklaşık yüz yıl ayakta kalmış ve 840 yılında Kırgızlar tarafından yıkılmıştır. Devletin yıkılması sonucunda Uygurlar zorunlu olarak batı, güney ve güneybatı yönünde Türkistan'ın farklı bölgelerine göç etmişlerdir. Turfan civarına yerleşen Uygurlar Turfan (Koço) Uygur Devleti'ni kurarken Kansu civarına yerleşen Uygurlar Kansu Uygur Devleti'ni kurmuşlardır. Burada İpek Yolu'nun önemli ticaret noktalarını ellerinde tutan Uygurlar, Uygur kültür ve medeniyetini yeni bir seviyeye taşımışlardır.

Uygur göçünden doğan boşluğu 840 yılından sonra Karahanlı Devleti doldurmuştur. Karahanlıların kurucu boyunun kökeni konusu tartışmalı da olsa, bu devletin kuruluşunda Uygur boylarının da yer aldığı görüşü pek çok araştırmacı tarafından kabul edilmektedir. Karahanlı kültür ve teşkilatını büyük ölçüde etkileyen Uygurlar, Türk-İslam sanatının gelişmesine de önemli katkı sağlamışlardır.

Uygurlarla uzun süre iç içe yaşamış bir topluluk olan Kitanların, XII. yüzyılda kurdukları Karahıtay Devleti'nde de kültür ve teşkilatta büyük ölçüde Uygur tesirleri görülmektedir. Karahıtay Devleti'ni kuran ve yönetimde etkili olan boyların bazılarının Uygur kökenli oldukları da bilinmektedir. Kısa zamanda güçlenen Karahıtay Devleti, Uygurları hâkimiyeti altına almış ve uzun süre onlarla iyi ilişkiler kurmuştur. Karahıtay Devleti yıkıldıktan sonra ise Kitan boyları Uygurlar arasında eriyerek zamanla tamamen Uygurlaşmışlardır.

Oğuz boyları, VIII. yüzyılda Uygur Devleti'nin kuruluşundaki iç karışıklıklar ve Uygurların askerî faaliyetleri neticesinde yaşadıkları topraklardan ayrılarak önce Aral sahillerine geçmişlerdir. IX yüzyıl sonu ve X. yüzyıl başlarında kurulan Seyhun civarında Oğuz Yabgu Devleti'nden ayrılan bir Oğuz grubu ise Mâverâünnehir civarına yerleşmişlerdi. Bu Oğuz grubunun bir kısmı içlerinde Karluk, Kıpçak ve Uygur gibi diğer Türk boylarıyla beraber İran'a göç etmişler böylece ilk defa İran coğrafyasına girmişlerdir.

Oğuzlar, 1040 yılında Gaznelileri mağlup ettikleri Dandanakan Savaşı'nın ardından Büyük Selçuklu Devleti'ni kurmuşlardır. Bu devlet, kuruluşundan itibaren Karahanlıların kültür ve teşkilatının devamı şeklinde teşekkül etmiştir. Selçuklu Devleti'nin kuruluş ve yapılanmasında da muhtemelen yine Uygurların katkısı olduğu düşünülmektedir. Selçukluların Anadolu topraklarını fethinden sonra, Uygur etkisi buradaki Selçuklu kültür mirasında da izler bırakmıştır.

Cengiz Han'ın ortaya çıkışıyla Türkistan kavimleri Moğol hâkimiyetine girmiş, Uygurlar da Moğollara kendi istekleriyle bağlanmışlardır. Moğol Devleti'nin gelişmesinde ve

Türkleşmesinde en büyük katkıyı Uygurlar sağlamıştır. Moğol Devleti genişleyip sınırları Türkistan dışına eriştiğinde, buradaki yönetimi sağlamak için Uygur devlet adamlarını görevlendirmişlerdir. Uygurlar bu sayede İran, Irak, Anadolu ve Karadeniz'in kuzeyindeki Deşt-i Kıpçak bölgesine kadar gitme fırsatı bulmuşlardır.

Uygurlar, Moğol Devleti'nin bölünmesiyle ortaya çıkan İlhanlı, Çağatay, Altın Orda ve Yuan Hanedanlığı devletlerinin hem merkez teşkilatında hem de topraklarındaki farklı bölgelerde yer almışlardır. İlhanlı Devleti sayesinde Anadolu'da yönetici konumunda bulunan Uygur aileler burada ikamet etmiş ve önemli kültür eserleri meydana getirmişlerdir.

Çağatay Hanlığı'nın Türkleşmesi ve uzun süre varlığını korumasında da yine Uygur katkısı büyüktür. Moğollarla birlikte Deşt-i Kıpçak sahasında Altın Orda Hanlığı'nın kurulmasını sağlayan Uygurlar, bu devletin de hem teşkilatını hem de kültürünü şekillendirmiş, gerçek bir Türk-İslam devleti olarak ortaya çıkmasına katkı sağlamışlardır.

T'ang Hanedanı devrinde, Çin'e göç ederek burada ticarî faaliyetlerde bulunan ve Çin'de büyük bir Türkleşme etkisi yaratan Uygurlar, Kubilay Han'ın XIII. yüzyılda kurduğu Yuan Hanedanlığı devrinde de yine burada ikamet etmişlerdir. Kubilay Han'ın Hanbalık'ta (Pekin) kurduğu devletin teşkilatında pek çok Uygur devlet adamı görev almıştır. Çin'de Hanbalık şehrini yeniden imar eden Uygurlar ilmî, sanatsal ve kültürel çalışmalar da meydana getirmişlerdir. Yuan Hanedanlığı döneminde oldukça etkili olan Uygur devlet adamları, Koryo Krallığı'nın Moğollara bağlanması ile Kore'ye de göç etmişlerdir. Buraya kalıcı olarak yerleşen Uygur ailelerin torunları günümüzde hâlâ Kore'de yaşamaktadır.

Çeşitli göçler sayesinde pekçok coğrafyaya giden Uygurlar hem Türkistan'da hem de gittikleri farklı bölgelerde oldukça önemli kültür eserleri bırakmışlardır. Moğolların Türkleşmesini sağladıkları gibi, Türk-İslam medeniyetinin şekillenmesinde de büyük rol oynamışlardır. Farklı devletlerin himayesi altında gittikleri yerlere Türk-Uygur kültürünü taşımışlardır. Günümüzde ise Uygurların torunları Amerika, Avrupa, Anadolu gibi pek çok farklı bölgede yaşamaktadır; ancak büyük kısmı hâlâ Asya'da ve Doğu Türkistan'da yaşıyor görünmektedir.

KAYNAKLAR

- Açıkgöz, G. & Akbaba, Y. (2020). Orta Asya Oğuz boyları tarihinin bazı meseleleri. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, (12), 299-316.
- Ağaldağ, S. (2002). Moğol devleti. *Türkler*, H. C. Güzel, K. Çiçek & S. Koca (ed.), Yeni Türkiye Yayınları, 8, 265-277.
- Ahmet Eflâkî, (1973). *Âriflerin menkıbeleri II*. Tahsin Yazıcı (çev.), Hürriyet Yayınları.
- Aka, İ. (2000). *Timur ve devleti*, TTK Yayınları.
- Aknerli Grigor. (2012). *Okçu milletin tarihi*. H. D. Andreasyan (çev.), Yeditepe Yayınevi.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî, (2013), *Tarih-i cihan gûşa*. Mürsel Öztürk (çev.), TTK Yayınları.
- Alan, H. (2011/2). Altın Orda Hanlığında hâkimiyet anlayışı ve karaçi beylerin ortaya çıkışı. *Tarih Dergisi*, (54), 1-20.
- Almas, T. (2013). *Uygurlar*. Ahsen Batur (çev.), Selenge Yayınları.
- Amanoğlu, E. K. (2010). Divanü Lügat-it Türk'deki kişi adları üzerine. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (15), 5-13.
- Aslanapa, O. (1984). *Türk sanatı*. Remzi Kitabevi.
- Ata, A. (2002). *Harezmi – Altın Ordu Türkçesi*. Türk Dilleri Araştırma Dizisi.
- Atalay, C. (2014). Asya Hun devletinde Mao-Tun (Metehan) dönemi. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (4), 107-109. <https://doi.org/10.18493/kmusekad.70255>
- Avirmed, E. (2012). Juan-juanların çöküşü ve dağılışı. *TEKE Dergisi*, 1 (4), 240-245. <https://doi.org/10.7884/teke.101>
- Aydın, E. (2018). *Uygur yazıtları*. Bilge Kültür Sanat.
- Aydın, F. (2019). Uygur halk anlatılarında sayı simgeciliği. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 44, 209-227. <https://doi.org/10.17498/kdeniz.645366>
- Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî. (1990). *Bezm u Rezm*. Mürsel Öztürk (çev.), Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bakır, A. (2008). *Yazıcızâde Ali'nin selçuk-name isimli eserinin edisyon kritiği (giriş-metin-dizin)*. (Yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Barthold, V. V. (1990). *Moğol istilasına kadar Türkistan*. Hakkı Dursun Yıldız (haz.), TTK Yayınları.
- Barthold, V. V. (2006). *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*. K. Y. Koprman & İ. Aka (haz.) R. H. Özdem (çev.), TTK Yayınları.
- Barthold, V. V. (2010). *Orta Asya uygarlık ve tarihi*. Ahsen Batur (çev.), Selenge Yayınları.
- Baykara, T. (2001). *Türk kültür tarihine bakışlar*. Ankara Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Beksaç, E. & Çobanoğlu A. V. (2000). İlhanlılar. *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 22, 105-108.

- Bülbül, T. (2017). *Celâl-zâde Sâlih Çelebi, Cevâmi'ü'l-Hikâyât ve Levâmi'ü'r-Rivâyât tercümesi (İnceleme-Metin)*. Tezmer.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. TDK Yayınları.
- Cahun, L. (2006) *Asya tarihine giriş (köklerden 1405'e, Türkler ve Moğollar)*. S. İ. Kaya (çev.), Seç Yayın Dağıtım.
- Cengiz İmparatorluğu hakkında ilk tarih kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu*. (2012). Mustafa Uyar (haz.), Ankhbayar Danuu (çev.), Ötüken Neşriyat.
- Chavannes, E. (2007). *Çin kaynaklarına göre batı Türkleri*. Mustafa Koç (çev.), Selenge Yayınları.
- Cirtil, S. (2010). Emrizade Mehmed Zengi türbesi. *Kayseri Ansiklopedisi*, Abdullah Satoğlu (haz.), Ankara: Ülke Yayınevi, 2, 164-165.
- Clauson, G. (1956). A note on Qapqan. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1-2, 73-77. <https://doi.org/10.1017/S0035869X00114479>
- Clauson, G. (1960). Turk, Mongol, Tungus. *Asia Major*, 8 (1), 105-123.
- Czeglédy, Károly, *Bozkır kavimlerinin doğudan batıya göçleri*. Doruk Yayıncılık, 2004.
- Çakan, V. (2019). Uygur Türklerinin Moğol İmparatorluğundaki rolü. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (1), 19-28.
- Çandarlıoğlu, G. (2002). Uygur Devletleri tarihi ve kültürü. *Türkler*, H. C. Güzel, K. Çiçek & S. Koca (ed.), Yeni Türkiye Yayınları, 2, 193-214.
- Çandarlıoğlu, G. (2011). Uygur-Çin iktisadi münasebetleri. *İÜEF Tarih Dergisi*, 34, 73-80.
- Çandarlıoğlu, G. (2012). Uygurlar. *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 42, 242-244.
- Çandarlıoğlu, G. (2003). *İslam öncesi Türk tarihi ve kültürü*. TDAV.
- Çandarlıoğlu, G. (2013). *Sarı Uygurlar ve Kansu bölgesi kabileleri (9.-11. Asırlar)*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Çandarlıoğlu, G. (2004). *Uygur Devletleri tarihi ve kültürü*, TDAV.
- Çayırdağ, M. (1984). Kayseri'de Selçuklu ve beylikler dönemine ait bazı kitâbe ve mezar taşları, *Tarih Dergisi*, (34), 495-532.
- Çetintaş, Ö. & Oyman, N. (2017). Hat sanatında bir yazı türü olarak Selçuklu sülüsü (dini mimari eserler örnekleminde bir değerlendirme). *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (2), 444-476.
- D'ohsson, A., C. (2008). *Moğol tarihi*, Bahadır Apaydın (çev.), Nesnel Yayınları.
- Dames, L. (1979). Belûcistan. *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, 2, 493-512.
- Davut, R. & Canbuz, K. (1998). Yuğur (Sarı Uygur)'lar üzerine notlar. Alimcan İnayet (çev.), *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (5), 466-478.
- Davut, R. (1998). Batıdan gelen Yuğurlar (Sarı Uygurlar) destanı üzerine. I. Alimcan İnayet (çev.), *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (5). 455-465.

- Dayı, Ö. & Tokan, Ö. (2020). Moğol dönemi İranı'nda Uygur kökenli bir vali: Körgöz. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XIII (1), 110-121.
- De Tiesenhause, W. (1941). *Altın Ordu Devleti tarihine ait metinler*. İ. H. İzmirli (çev.), Maarif Matbası.
- Deliorman, A. (2010). *Osmanlılardan önce Türkler*, Bayrak Yayınları.
- DİA. (2002). Kutadgu Bilig. *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 26, 478-480.
- Dimez, S. (2015). Türkiye Selçuklu Devleti'nde sosyo kültürel hayat ve Tokat'a etkisi. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14 (4).797-827.
- Drompp, M., R. (2005). *Tang China and the collapse of the Uighur Empire*. Brill, Leiden-Boston.
- Durmuş, İ. (2017). Bozkır kültür çevresinde ati göçer-ev ve demir. *Asya Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), 19-34.
- Durmuş, İ. (2021). Türk kültür çevresinde at. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (1), 1-12.
- Eberhard, W. (1943). Toba'lar etnik bakımından hangi zümreye girer?. İkbāl Berk (çev.), *AÜ DTCF Dergisi*, 1 (2), 19-32.
- Eberhard, W., (1947). *Çin tarihi*. TTK Yayınları.
- Eberhard, W., (1996). *Çin'in şimal komşuları*. Nimet Ulutuğ (çev.), TTK Yayınları.
- İbnî Battûta, (2020). *İbn Battûta seyahatnâmesi*. A. Sait Aykut (çev.), Yapı Kredi Yayınları.
- Ebu'l-Gazi Bahadır Han. (2011). *Türklerin şeceresi*. Ö. Andaç Uğurlu (ed.) Nurer Uğurlu (haz.), Örgün Yayınevi.
- Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî. (2011). *Târîhu muhtasari'd-düvel*. Şerafettin Yaltkaya (çev.), TTK Yayınları.
- Ekrem, E. (21-23 Mayıs 2014). Çin kaynaklarında Dokuz Oğuz meselesi: sayısal yapısı. *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri: 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, Türkiye, 189-220.
- Ekrem, E. (1994). Türkler'in yurdu. *Türk Kültürü*, (379), 475-488.
- Ekrem, E. (2007). Sarı Uygurların kökeni. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4 (3), 156-180.
- Ekrem, E. (1995) *Çin kaynaklarına göre eski Türk kavimleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ekrem, N., H. (1997). Çin kaynaklarına göre milattan önceki türklerin yurdu. *Erdem Dergisi*, 9 (27), 1013-1032.
- Emet, E. (2002). Uygur Türkleri. *Türkler*, H. C. Güzel, K. Çiçek & S. Koca (ed.), Yeni Türkiye Yayınları, 2, 233-237.
- Ercilasun, A., B. (2022). Halk etimolojisi. *Türk Dili*, 841/71, 10-13.
- Ergin, M. (1992). Doğu Türkçesi (Çağatayca). *Türk Dünyası El Kitabı* (2.Baskı), 2, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 211-215.

- Ergin, M. (2017) *Orhun Âbideleri*, Boğaziçi Yayınları.
- Erkoç, H., İ. (2015). Anadolu'da Moğol etkileri (13.-15. yüzyıllar). *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, (19), 37-64.
- Erkoç, H., İ. (2006). Askeri tarih açısından Kök Tigin. *GEFAD*, 26 (1), 203-225.
- Ertuğrul, A. (2019). Niğdeli Kadı Ahmed. *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, EK-2, 355-356.
- Escedy, H. (1964). Uigurs and Tibetans in Pei-T'ing (790-791). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 17, 83-104.
- Esin, E. (1981). Selçuklulardan önceki, Proto-Türk ve Türk keramik sanatına dair. *Sanat Tarihi Yılı*, (9-10), 107-154.
- Esin, E. (1983). Uygur sanatı. *Türk Ansiklopedisi*, 33 (265), Milli Eğitim Basımevi, 131-141.
- Esin, E. (1978) *İslâmiyetten önceki Türk kültür târihi ve İslâma giriş*. Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Eyice, S. (1992). Caca Bey medresesi. *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 6, 539-541.
- Findley, C., V. (2006) *Dünya tarihinde Türkler*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Genç, R. (2002). Karahanlılar tarihi. *Türkler* H. C. Güzel, K. Çiçek & S. Koca (ed.), Yeni Türkiye Yayınları, 4, 445-459.
- Genç, R. (1997). Türk inanışları ile millî geleneklerinde renkler ve sarı - kırmızı – yeşil. *Erdem*, 9 (27), 1075-1110.
- Genç, R. (1981). *Karahanlı devlet teşkilatı*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Golden, P., B. (2006). *Türk halkları tarihine giriş*. Osman Karatay (çev.), KaraM.
- Gordlevski, V., A. (1988). *Anadolu Selçuklu Devleti*. Azer Yaran (çev.), Onur Yayınları.
- Göde, K. (1981). *Eratnalılar (1327-1381)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kayseri: Erzurum Atatürk Üniversitesi.
- Gökbel, A. (2000). *Kıpçak Türkleri*. Ötüken Neşriyat.
- Gömeç, S., Y. (2016). Altı Bag Bodun üzerine. *Erciyes*, (458), ss. 4-8.
- Gömeç, S., Y. (2018). Tarihi Türk coğrafyasının genel hatları. *TDA*, 120(237), 103-114.
- Gömeç, S., Y. (2013). Türk tarihinde Kıpçaklar. *Türk Tarihçiliğine Katkılar: Mustafa Kafalı Armağanı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 111-128.
- Gömeç, S., Y. (2016). Türk tarihinde Tölösler. *TTAD*, I (1), 41-55.
- Gömeç, S., Y. (2007). Türklerin ve Moğolların tarihi iki boyu. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 26 (42), 1-7.
- Gömeç, S., Y. (2008). Uygur kaan soyunun problemleri. *HÜTAD*, 9, 257-264.
- Gömeç, S., Y. (2016). Uygur Türklerinin destanları ve kültürü hakkında özet. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 7, 45-54.
- Gömeç, S., Y. (1999). *Kök Türk Tarihi*. Akçağ Yayınları.
- Gömeç, S., Y. (2009). *Türk Destanlarına Giriş*. Akçağ Yayınları.
- Gömeç, S., Y. (1997). *Uygur Türkleri tarihi ve kültürü*. Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

- Gregory Abû'l-Farac. (1987). *Abû'l-Farac Tarihi*. Ömer Rıza Doğrul (çev.), 2, TTK Yayınları.
- Grousset, R. (1980). *Bozkır imparatorluğu*, Ötüken Neşriyat.
- Gumilev, L., N. (2019). *Eski Türkler*, Ahsen Batur (çev.) Selenge Yayınları.
- Gumilev, L., N. (2003) *Hazar çevresinde bin yıl*, Ahsen Batur (çev.), Selenge Yayınları.
- Gül, M. (2016). Anadolu'da Moğol nüfusu ve Türkiye mirası üzerine katkıları. *Tarih Okulu Dergisi*, (25), 455-473.
- Gül, M. (2010). *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu (tarihi arka plan ve xiii- xiv. yüzyıl Moğol hâkimiyeti)*, Bilge Kültür Sanat.
- Gülensoy, T. (1991). Atebetü'l-hakâyık. *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 4, 50-51.
- Haceminoğlu, N. (1975). Karahanlı Türkçesi. *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 24, 412.
- Hamdullâh Müstevfi-i Kazvînî. (2015). *Târih-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, Erkan Göksu (ed.), Bilge Kültür Sanat.
- Hamilton, J. (1997). Tokuz-Oguz ve On-Uygur. Y. Koç & İ. Birkan (çev.), *Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi*, (7), 187-232.
- Hudûdü'l-Âlam, The regions of the world*. (1937). Vladimir Minorsky (çev.), Londra.
- İbn Fadlan. (2010). *İbn Fadlan seyahatnamesi*. Ramazan Şeşen (çev.), Yeditepe Yayınevi.
- İbn Hurdazbih. (2008). *Yollar ve ülkeler kitabı*. Murat Ağarı (çev.), Kitabevi Yayınları.
- İbnî Bibi. (1941). *Anadolu Selçukî Devleti tarihi*. M. Nuri Gencosman (çev.), Uzluk Basımevi.
- İbnî Bibi. (1996). *El Evamirü'l-Ala'yye Fi'l-Umuri'l-Ala'yye (Selçukname)*. 2, Mürsel Öztürk (çev.), Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İbnü'l Esîr. (1989) *El Kâmil Fi't-Tarih tercümesi (İslâm Tarihi)*. 15, Beşir Eryarsoy (çev.), Bahar Yayınları.
- İnayet, A. (2008). Türklerin uzakdoğu siyasi ve kültür tarihine etkileri (T'ang ve Yuan Hanedanlığı dönemi örneği). *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 8 (1), 141-147.
- İnbaşı, M. (1997). Kayseri'de 1476 tarihli bir vakfiye. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 19 (30), 205-214.
- İşpirli, M. (1995). Elçi. *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 11, 3-15.
- İzgi, Ö. (2011). Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda geleneksel festival ve eğlenceler. *İÜEF Tarih Dergisi*, (31), 29-36.
- İzgi, Ö. (2011). Kao-Ch'ang Uygurları Hakkında. *İÜEF Tarih Dergisi*, (32), 1-10.
- İzgi, Ö. (1977). Kuruluş devrinde Uygurlar'ın Kitanlar'a tesirleri ve Uygur, Gazne, Kitanlar arasındaki münasebetler. *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, (7-8), 7-16.
- İzgi, Ö. (1989). *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur seyahatnamesi*, TTK Yayınları.
- İzgi, Ö. (1986). *Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- İzgi, Ö. (1987). *Uygurların siyasi ve kültürel tarihi*, Ankara Üniversitesi Basımevi.

- Johann De Plano Carpini. (2018). *Moğolistan seyahatnamesi*, Ergin Ayan (çev.), Kronik Kitap.
- Kaçalin, M., S. (1994). Dîvânü Lugâtî't-Türk. *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 9, 446-449.
- Kafalı, M. (1993). Cengiz Han. *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 7, 367-369.
- Kafalı, M. (2005). *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*. Berikan Yayınevi.
- Kafalı, M. (2009). *Ötemiş Hacı'ya göre Cuci Uluğu'nun tarihi*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Kafesoğlu, İ. (1973). *Büyük Selçuklu imparatoru Sultan Melikşah*. MEB Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1984). *Harezmşahlar Devleti tarihi*. TTK Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1972). *Selçuklu Tarihi*. Milli Eğitim Basımevi.
- Kafesoğlu, İ. (1998). *Türk milli kültürü*. Ötüken Neşriyat.
- Kafesoğlu, İ. (1995). *Türkler ve medeniyet*. Hamle Yayıncılık.
- Kalkan, M. (1996). Türk-Moğol kavimleri arasında Tatarlar ve menşei meselesi. *Türk Kültürü Dergisi*, 34 (393), 11-18.
- Kar, A. (2018). Merâğa Rasadhanesi'nde Gökbilim Çalışmaları: Zîc-i İlhanî. *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, 2 (3), 93-103.
- Karaismailoğlu, A. (1988). Acem. *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 1, 321.
- Kâşânî, Abdullah b. Ali b. Muhammed. (1992) *Târîh-i Olcaytu*, Derya Örs (çev.), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kâşgarlı Mahmud. (2005). *Divanü Lugatî't-Türk*, (çev. Seçkin Erdi – Serap Tuğba Yurteser), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk (Giriş-Metin-Dizin)*. TDK Yayınları.
- Kayalı, Y. (2018). Acanta Mağaraları: Buddhist Gelenek ve Çaityalar. *UÜFEF Sosyal Bilimler Dergisi*, 19 (35), 504-525.
- Keleş, E. (2018). Moğol işgali sırasında Van Gölü Havzası'na gelen Türk-Moğol boyları. *Vakanüvis*, 3 (1), 186-211.
- Klyashtorny S., G., & Sultanov, T., İ. (2004). *Kazakistan Türk'ün Üç Bin Yılı*. Ahsen Batur (çev.), Selenge Yayınları.
- Koprıman, K., Y. (1992). Memlûkler. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 13, Çağ Yayınları, 47-52.
- Köprülü, M., F. (1987). Hârizmşâhlar. *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, 5 (1), 265-296.
- Köymen, M., A. (1993). Türkiye Selçuklularına Dair Yeni Bir Kaynak: El-Veledü's-Şefik. *Belgeler*, 15 (19), 1-27.
- Köymen, M., A. (2000). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihi*. 3, TTK Yayınları.
- Kucur, S., S. (1992). Cacaoğlu Nûreddin. *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 6, 541-542.
- Kurat, A., N. (1972). *IV-XVIII yüzyıllarda Karadeniz kuzeyindeki Türk kavimleri ve devletleri*. TTK Yayınları.

- Kurat, A., N. (1940). *Topkapı Sarayı Müzesi arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler*. AÜ DTCF, Ankara.
- Kut, G. (1989). Ali Şîr Nevâî. *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 2, 449-453.
- Kuzakçı, B. (2023). Tarih tekerrürden mi ibaret? Uygur Kağanlığı ve Kırgızların iktidar mücadelesi. *Türk'ün Türk'le savaşı*. M. Özkan & M.Karakulak (ed.), Kronik Kitap, 84-102.
- Lee, Hee-Soo. (1987). *İslam ve Türk kültürünün Uzak Doğu'ya yayılması*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Lewis, B. (2006). *İki bin yıllık Ortadoğu tarihi*. Selen Y. Kölay (çev.), Arkadaş Yayınları.
- Ligeti, L. (1998). *Bilinmeyen İç Asya*, Sadrettin Karatay (çev.), Ankara.
- Liu Mau-Tsai. (2011). *Çin kaynaklarına göre Doğu Türkleri*. Selenge Yayınları.
- Mackerras, C. (2004). Relations between the Uighurs and Tang China. *Journal of Turkic Civilizations*, 1, 93-106.
- Mackerras, C. (2000). Uygurlar. Şinasi Tekin (çev.), *Erken İç Asya Tarihi*, Denis Sinor (ed.), İletişim Yayınları, 425-428.
- Mackerras, C. (1972). *The Uighur Empire (744-840) According to the T'ang Dynastic histories*, Avustralya Ulusal Üniversitesi.
- Marco Polo. (1903). *The book of Ser Marco Polo, The Venetian: Concerning the Kingdoms and Marvels of the East*. Sir Henry Yule (çev.), 1, Londra.
- Mesudî. (2014). *Muruc ez zeheb (altın bozkırlar)*. Ahsen Batur (çev.), Selenge Yayınları.
- Mevlânâ Celâleddin. (1963). *Mektuplar*. Abdülbâki Gölpınarlı (çev.), İnkılap ve Aka Kitabevleri.
- Minhâc-ı Sirâc El-Cüzcanî. (2016). *Tabakât-ı Nâsirî: Moğol istilasına dair kayıtlar*. Mustafa Uyar (çev.), Ötüken Neşriyat.
- Minorsky, V. (2020). *Hudûdü'l-Âlem – Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*. A. Duman & M. Ağarı (çev.), İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Minorsky, V. (1942). *Sharaf al-zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India*. Londra.
- Minorsky, V. (1948). Tamîm Ibn Baḥr's journey to the Uyghurs. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Londra Üniversitesi, 12 (2), 275-305.
- Moğolların Gizli Tarihi*. (2010). Ahmet Demir (çev.), TTK Yayınları.
- Muslu, C., Y. (2016). *Osmanlılar ve Memlûklar*, Kitap Yayınevi.
- Németh, G. (1930). *A Honfoglaló magyarság kialakulása*, Budapest.
- Nizamü'l-mülk. (2009). *Siyasetname*. Mehmet Taha Ayar (çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Nizamüddin Şâmî. (1987). *Zafernâme*, Necati Lugal (çev.), TTK Yayınları.
- Oral, M., Z. (1962). Anadolu'da san'at değeri olan ahşap minberler, kitabeleri ve tarihçeleri. *Vakıflar Dergisi*, (5), 23-77.

- Otto Maenchen-Helfen. (1939). The Ting-Ling. *Harvard Journal of Asiatic Studies*, IV (1), 77-86.
<https://doi.org/10.2307/2717907>
- Ögel, B. (1948). İlk Töles Boyları. *Belleten*, 12 (48), 795-831.
- Ögel, B. (1955). Uygur Devleti'nin teşekkülü ve yükseliş devri. *Belleten*, 19 (75), 331-376.
- Ögel, B. (2015). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*. TTK Yayınları.
- Ögel, B. (2001). *Dünden bugüne Türk kültürünün gelişme çağıları*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Ögel, B. (2003). *İslamiyetten önce Türk kültür tarihi*. TTK Yayınları.
- Ögel, B. (2002). *Sino-Turcica: Çingiz Han ve Çin'deki hanedanın Türk müşavirleri*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Ögel, B. (2010). *Türk mitolojisi*, 1, TTK Yayınları.
- Ötemiş Hacı, *Çengiz-nâme*, İlyas Kemaloğlu (haz.), TTK Yayınları.
- Özaydın, A. (2001). Karahanlılar. *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 24, 404-412.
- Özcan, A., T. (2010). Macar Papaz Julian'ın 1237 tarihli Moğol raporu. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29 (48), 89-99.
- Özcan, A., T. (2016). Moğol tarihine ilişkin latince kaynaklarda Uygurlar. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (34), 147-163.
- Özgüdenli, O., G., & Prazniak, R. (2019). Kubilay Kağan. *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 88-89.
- Özgüdenli, O., G. (2019). Karakorum. *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 22-23.
- Özgüdenli, O., G. (2005). Moğollar. *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 30, 225-229.
- Özkarcı, Ç. (2010). Niğde – Bor'da Eretnaoğulları'na ait iki kitabe. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (2), 105-114.
- Özkeçeci, İ. (2016). İlk dönem Hâkânî (Karahanlı) camilerindeki bazı tuğla süsleme unsurları. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, 5 (4), 721-738.
- Özyetgin, A., M. (2009). Altın Orda devlet geleneğinde Uygur izleri. *International Journal of Central Asian Studies*, 441-458.
- Paul, J. (2002). Karahanlılar. *Türkler*, H. C. Güzel, K. Çiçek & S. Koca (ed.), Yeni Türkiye Yayınları, 4, 460-468.
- Pei-Ch'i-Shu (Wei Sülalesi Tarihi). (1974) Chung-hua Shu-Chü, Pekin.
- Pelliot, P. (1963). *Notes on Marco Polo*. 1, Imprimerie Nationale, Paris.
- Pelliot, P. (1995). *Uygur yazısıyla yazılmış Uğuz Han destanı üzerine*. Vedat Köken (çev.), TDK Yayınları.
- Pochekaev, R. (2017). The golden age of the Ulus of Jochi. *The Golden Horde in World History*, Marie Favereau et al. (ed.), Sh. Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences, Kazan, 220-281.

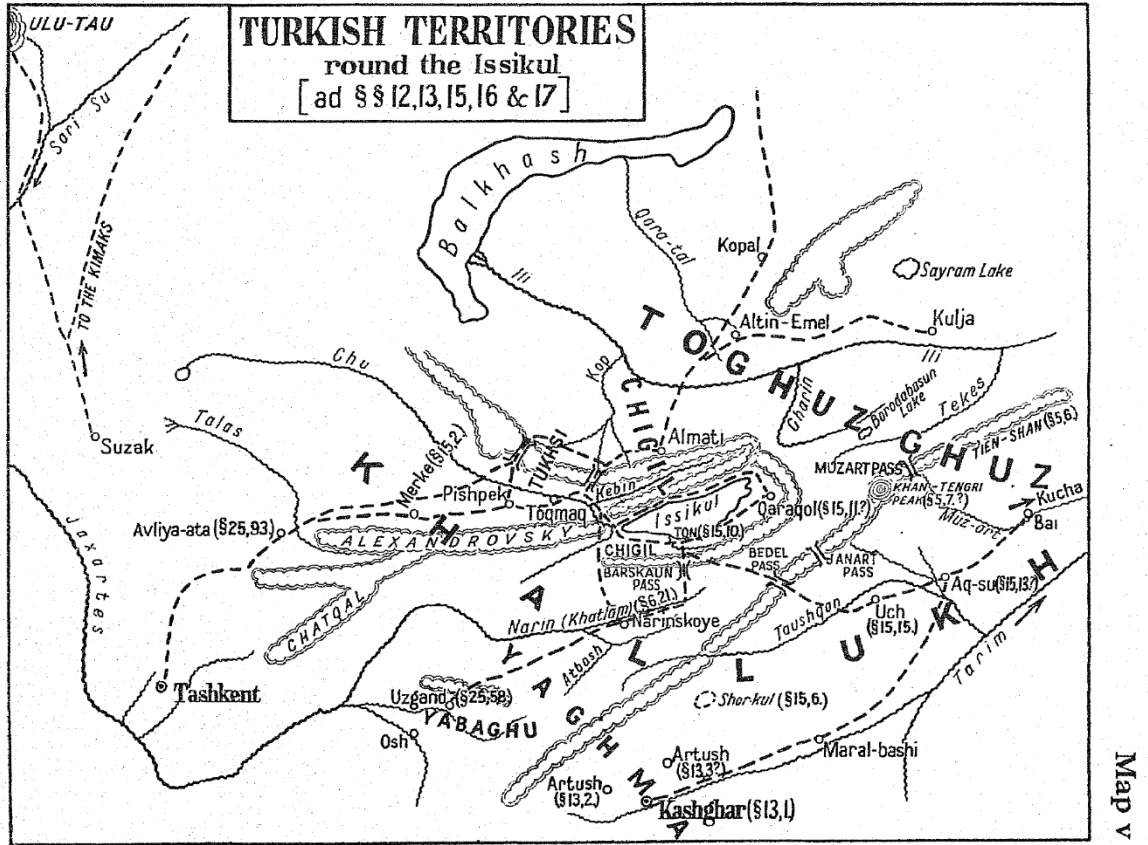
- Prazniak, R. (2014). Ilkhanid Buddhism: Traces of a Passage in Eurasian History. *Comparative Studies in Society and History*, 55 (3), 650-680.
- Pritsak, O. (1977). Kara-Hanlılar. *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, 6, 251-273.
- Pulleyblank, E., G. (2002). Some remarks on the Toquzoghuz problem. *Central Asia and non-Chinese peoples of Ancient China (Variorum Collected Studies)*, 7, 35-42.
- Radloff, W. (1954). *Sibirya'dan I. Ahmet Temir* (çev.), Maarif Basımevi.
- Rásonyi, L. (1993). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Reşîdüddîn Fazlullâh. (2013). *Câmiu't- Tevârih (İlhanlılar kısmı)*. İ. Aka, M. Ersan & A. H. Khelejani (çev.), TTK Yayınları.
- Reşîdüddîn Fazlullâh. (2010). *Cami'ü't Tevârih (Selçuklu Devleti)*. Erkan Göksu & H. Hüseyin Güneş (çev.), Selenge Yayınları.
- Reşîdüddîn Fazlullah. (1858). *Cami'ü't Tevârih*. Alexander Kazembek (çev.) L. N. Berezin (yay.), St. Petersburg.
- Rossabi, M. (2015). *Kubilay Han*. Özgür Özöl (çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Roux, J., P. (2018). *Moğol İmparatorluğu tarihi*. A. Kazancıgil & A. Bereket (çev.), Dergâh Yayınları.
- Roux, J., P. (1999). *Orta Asya tarih ve uygarlık*. Kabalcı Yayınevi.
- Roux, J., P. (1994). *Türkler'in ve Moğollar'ın eski dini*. Aykut Kazancıgil (çev.), İşaret Yayınları.
- Russel-Smith, L. (2005). *Uygur patronage in dunhuang: regional art centres on the Northern Silk Road in the tenth and eleventh centuries*. Brill.
- Salman, H. (1973). *Karluklar*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Sarıtaş, E. (2012). *Sarı Uygurlar*. Selenge Yayınları.
- Schafer, E., H. (1985). *The Golden Peaches of Samarkand – A study of Tang exotics*. University of California Press.
- Sevim, A. & Merçil, E. (1995). *Selçuklu Devletleri tarihi: siyaset, teşkilat ve kültür*. TTK Yayınları.
- Spuler, B. (1987). *İran Moğolları*. Cemal Köprülü (çev.), TTK Yayınları.
- Stewart, E., G. (2000). *Dene ve Na-Dene Kızılderilileri: Cengiz Han'dan Amerika'ya kaçan türkler ms 1233*, Eşref Bengi Özbilgin (çev.), İstanbul.
- Sutay, G. (2018). Moğol istilasının zorunlu göçü ile Anadolu'da yükselen değer: Sultan'ul Ulema Bahaeddin Veled ve ailesi. *International Journal Of Social And Humanities Sciences*, 2 (1), 44-65.
- Sümer, F. (1970). Anadolu'da Moğollar. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, TTK Yayınları, 1, 1-149.
- Sümer, F. (1960). Anadolu'ya yalnız göçebe Türkler mi geldi?. *Belleten*, TTK Yayınları, 24 (96), 567-594.
- Sümer, F. (2001). Karamanoğulları. *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 24, 454-460.
- Sümer, F. (2007). Oğuzlar. *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 33, 325-330.

- Sümer, F. (2009). Selçuklular. *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 36, 365-371.
- Sümer, F. (1972). *Oğuzlar (Türkmenler)*. Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Sümer, F. (1990). *Selçuklular devrinde Doğu Anadolu'da Türk beylikleri*. TTK Yayınları.
- Şeşen, R. (2001). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. TTK Yayınları.
- Şihabeddin b. Fazullah El-Ömerî. (2014). *Türkler hakkında gördüklerim ve duyduklarım (Mesâlikü'l-Ebsâr)*, Ahsen Batur (çev.), Selenge Yayınları.
- Şikârî. (2005). *Karamannâme*, M. Sözen –& N. Sakaoğlu (ed.), Karaman Valiliği – Karaman Belediyesi.
- Taneri, A. (1993). Celâleddin Hârizmşah. *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 7, 248-250.
- Taşagıl, A. (1999). Gök Türklerin sonu ve belgeleri. *Belleten*, 43 (236), TTK Yayınları, 23-42.
- Taşagıl, A. (1998). Hoten. *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 18, 251.
- Taşagıl, A. (2001). Karahıtaylar. *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 415-416.
- Taşagıl, A. (2014). Töles boylarının stratejik önemi (6. ve 7. yüzyıllar). *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 3, 311-322.
- Taşagıl, A. (2012). Turfan. *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 41, 414-416.
- Taşagıl, A. (2002). Uygurlar. *Türkler*, H. C. Güzel, K. Çiçek & S. Koca (ed.), Yeni Türkiye Yayınları, 2, 215-224.
- Taşagıl, A. (2020). *Bozkırın kağanlıkları*. Kronik Kitap.
- Taşagıl, A. (2020). *Bozkırların ilk imparatorluğu Hunlar*. Yeditepe Yayınevi.
- Taşagıl, A. (2013). *Çin kaynaklarına göre eski Türk boyları*. TTK Yayınları.
- Taşagıl, A. (2003). *Gök-Türkler I*. TTK Yayınları.
- Taşagıl, A. (1999). *Gök-Türkler II*. TTK Yayınları.
- Taşagıl, A. (2004). *Gök-Türkler III*. TTK Yayınları.
- Taşagıl, A. (2015). *Kök Tengri'nin çocukları (Avrasya bozkırlarında İslam öncesi Türk tarihi)*. Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Tekin, Ş. (1965). Uygur bilgini Sıңku Seli Tutun'un bilinmeyen yeni bir çevirisi üzerine. *TDAYB*, 13, 29-33.
- Tekin, T. (2015) *İrk Bitig: eski Uygurca fal kitabı*, E. Yılmaz & N. Demir (haz.), TDK Yayınları.
- Tekin, T. (1987). *Tuna Bulgarları ve dilleri*. TTK Yayınları.
- Temir, A. (1989). *Moğolların Gizli Tarihi'ne göre Cengiz Han*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Togan, İ. vd. (2017). *Eski T'ang Tarihi (Chiu T'angshu)*. TTK Yayınları.
- Togan, Z., V. (1931). Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisadî vaziyeti. *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1, 1-42.
- Togan, Z., V. (1969-1970). *Çengiz Han (1155 – 1227)*, Kömen Teksir Bürosu.
- Togan, Z. V. (1982). *Reşideddin Oğuznamesi. tercüme ve tahlili*. (2. Baskı) Enderun Kitabevi.
- Togan, Z., V. (1981). *Umumî Türk tarihine giriş*. Enderun Kitabevi.

- Tsai Wen-Shen. (1967). *Li Te-Yü'nün mektuplarına göre Uygurlar (840-900)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Tapei.
- Tunç, Z. & Akbulut Y. (2016). Eski Türk Devletlerinin Destanlarına Göre Kurttan ve Ağaçtan Türeme. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3 (1), 83-91.
- Tunç, Z. (2012). *Malazgirt öncesi Kafkasya'da Türk varlığı*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elâzığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Turan, O. (2017). *Selçuklar zamanında Türkiye*. Ötüken Neşriyat.
- Turan, O. (1965). *Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Turan, O. (1958). *Türkiye Selçukluları hakkında resmi vesikalar*. TTK Yayınları.
- Tümer, G. (1992). Budizm. *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 352-360.
- Unat, Y. (19-23 Ekim 2011). Selçuklularda astronomi bilimi. II. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu, 2-3. https://www.academia.edu/7453585/Selçuklularda_Astronomi_Bilimi.
- Usul, D. (2016). *İlhanlı döneminde Uygurlar*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uyar, M. (2009). İlhanlı (İran Moğolları) ordusunda hiyerarşi: askerî yetkililer ve nitelikleri. *AÜ DTCTF Dergisi*, 49 (1), 33-47.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1968). Sivas – Kayseri ve dolaylarında Eretna Devleti. *Belleten*, 32 (126) TTK Yayınları, 161-189.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı devlet teşkilâtına medhal*. (4.Baskı) TTK Yayınları.
- Ünal, A., A. (2017). Uygurların batıya göçleri hakkında bir inceleme. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 54, 380-389.
- Veli, H. (2022). Uygur sivil belgeleri ışığında eski Uygurlarda at. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (7), 71-79.
- Wilhelm von Rubruk. (2012). *Moğolların büyük hanına seyahat*. Ergin Ayan (çev.), Ayışığı Kitapları.
- Yakuboğlu, C. (2010). Türkistan'ın büyük Türk boylarından Çiğiller ve Anadolu'da iskân izleri. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29 (47), 103-136.
- Yakubovskiy, A., Y. (1976). *Altın Orda ve çöküşü*. Hasan Eren (çev.), Milli Eğitim Basımevi.
- Yasin, Y. (2016). Karahanlıların hükümdar sülalesi üzerine. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (7), 85-104.
- Yasin, Y. (2016). Kitan devletinde Uygurlar ve Uygur kültürü. *SUTAD*, (35), 315-327.
- Yazıcı, N. (2013). *İlk Türk-İslam devletleri tarihi*, TDV Yayınları.
- Yetkin, Ş. (1988). Abbâsîler-sanat. *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 1, 49-56.
- Yıldırım, K. (2012). Tatar adının kökeni üzerine. *Türkiyat Mecmuası*, (22), 171-190.
- Yıldırım, K. (2013). Juan Juan adı üzerine. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (28), 1-10.
- Yıldız, H., D. (1988). Abbâsîler. *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 1, 31-48.

- Yolsever, U. (2018). Moğolların Avrupa seferi (1241-1242). *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi*, 1 (1), 64-77.
- Yorulmaz, O. (2012). *Geçmişten günümüze Kanglı Türkleri*. Ötüken Neşriyat.
- Yoska, E. (2017). Uygur devletinin Yenisey Kırgızları ile ilişkileri. *Tarih Okulu Dergisi*, (31), 1-17.
- Yunusoğlu, M., K. (2019). Moğol döneminde çeviri ve Uygur mütercimler. *TDAYB*, (68), 7-21.
- Yûsuf Hâs Hâcip. (Tarihsiz). *Kutadğu Bilig*. Mustafa S. Kaçalın (haz.), Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Yusupcan, Y. (2009). Türk kültürünün Çin kültürü üzerindeki etkileri. *Turkish Studies*, 4 (9), 2351-2370.
- Yuvalı, A. (1997). Moğol harekâtının Anadolu'nun demografik ve dinî yapısı üzerindeki etkileri. *Erdem*, 9 (27), 1287-1294.
- Yuvalı, A. (2022). Türk halklarının sosyo-kültürel ve siyasi hayatında atlı-göçer evli kültürü. *Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series*, 140 (3), 185-198.
- Yuvalı, A. (1994). *İlhanlılar tarihi -ı- kuruluş devri*, Erciyes Üniversitesi Basımevi.
- Yuvalı, A. (1993). Çağatay Hanlığı. *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 8, 177-178.
- Yuvalı, A. (1998). Hülâgû. *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 18, 473-475.
- Yuvalı, A. (2000). İlhanlılar. *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 22, 102-105.

EKLER

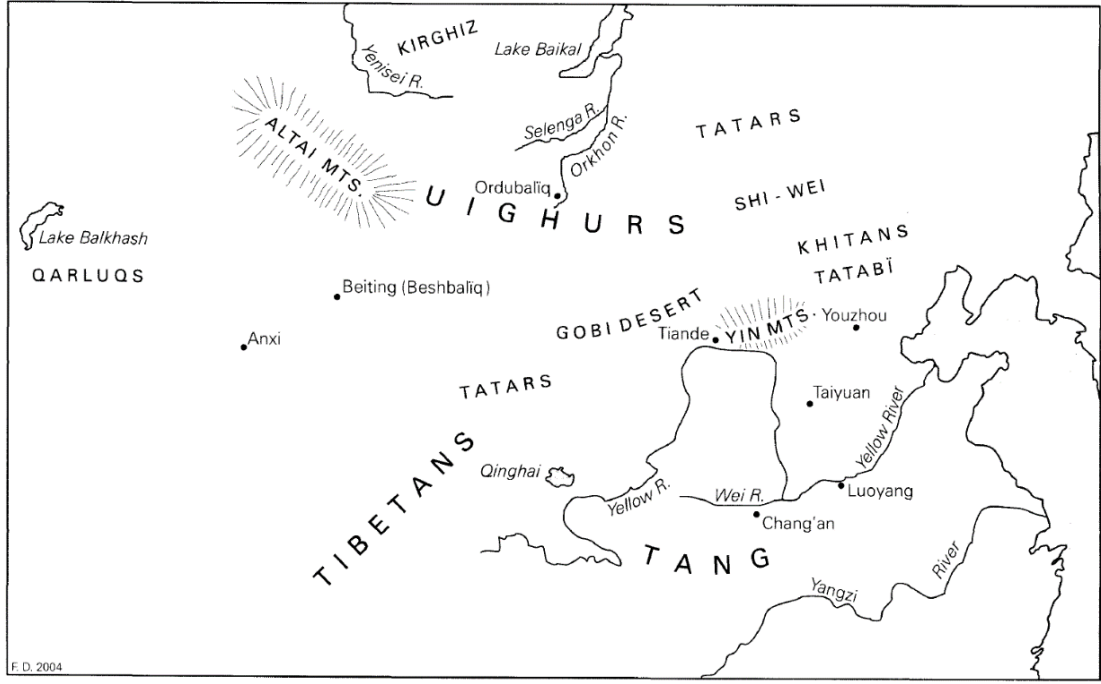

Ek 1. Issık Göl Civarındaki Türk Toprakları (*Hudûdü'l-Âlam, The Regions of the World*, s. 279)

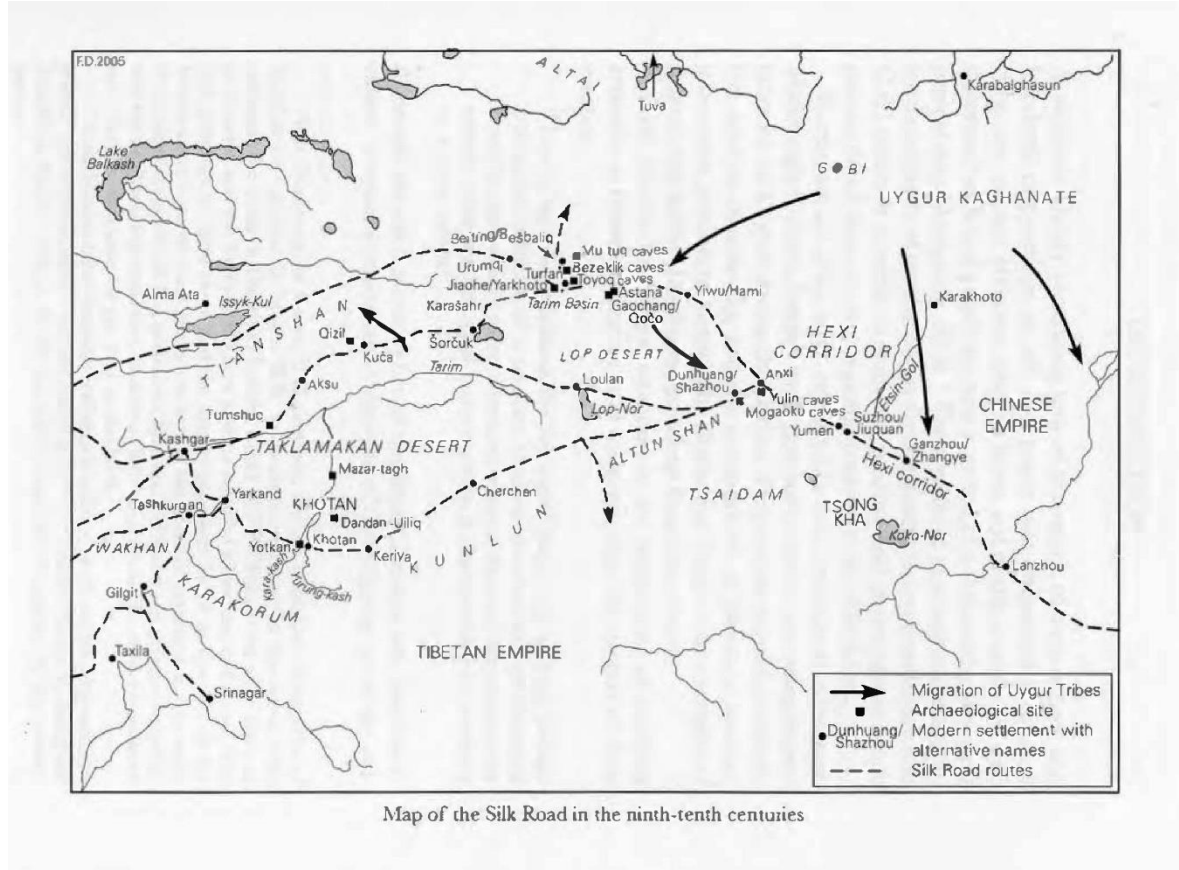
Uygur Devleti haritası

Ek 2. Uygur Kağanlığı Haritası <https://tarihibilinci.com/media/uygur-devleti-haritasi-jpg.157/> [Erişim: 26.06.2024]

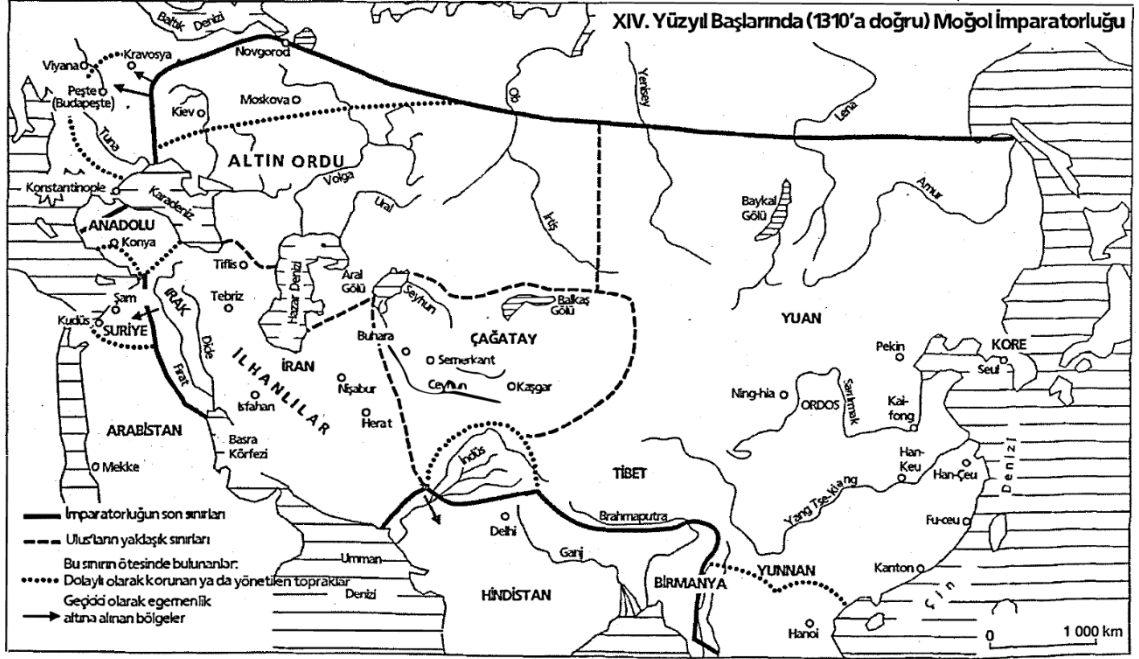

Map 1. Northeast Asia, ca. 840 C.E.

Ek 3. Kuzeydoğu Asya, yaklaşık MS 840. (Michael R. Drompp, *Tang China And The Collapse of The Uighur Empire*, Brill, Leiden-Boston, 2005, s. 208)

Ek 4. IX-X. yüzyılda İpek Yolu Haritası (Lilla Russel-Smith, *Uygur Patronage In Dunhuang: Regional Art Centres On The Northern Silk Road In The Tenth and Eleventh Centuries*, s. XXVII)

Ek 5. XIV. yüzyıl başlarında Moğol Devleti'nin hâkimiyet alanı ve Büyük Moğol (Yuan), Çağatay, İlhanlı ve Altın Ordu uluslarının yaklaşık sınırları. (Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 307)

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Gözde ÇELİK

Yabancı Dili : İngilizce

Eğitim Durumu

Lise : Kocasinan Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, 2010

Lisans : Erciyes Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 2012-2016

Yüksek Lisans : Sinop Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı,
2022-2024

Mesleki Deneyim

Yayın Listesi: